РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

...А вони хрестили дитину.

Хата гойдалася від гримотіння страшних вибухів. Сама твердиня Бога лежала перед їх похололими душами, розторощена й обернена в руїни. Недавнє струнке чудо архітектури Растреллі, вищирилася вона проваллями й хаосом брил, перемішаних із кістьми, зяяла, й димилась, і сходила чадом. Прибіжище душ людських, символ могутности й святости, "неспалимої купини", непорушної сили й вічного покою, надія й підпора всіх стражденних і обтяжених — ця, як і інші, й інші, сходячи чадом, оберталась у прах.

В апокаліптичному гуркоті чорної цієї доби відчаю, що для багатьох була напророченим біблійним кінцем світу, зруйновані й спустошені самі, як і все навколо, вони п'ялися над безоднею, й заливали її п'янкою трутою, й гатили її піснями, й засипали її зухвалим, блюзнірським, одчайдушним сміхом, щоб не завити раптом у чорну безвість, як первісні вовчі душі на холодний місяць. Вони співали над чорним хаосом, над проваллям жаху, здичавіння, жорстокости й смерти, щоб не вибухнути раптом пекучими слізьми безнадії, тягучим криком загубленого, руїнами заваленого, безпритульного, до краю осамітненого людського серця...

Максим, господар дому цього й батько дитини цієї, сидів біля столу і, замість бавити й припрошувати гостей, дивився задумливо на пляшки, а вухом услухався десь поза стіну — туди, на вулицю, в світ, що глухо гомонів. Дивився й нічого не бачив, — усе зливалося в одному сліпучому образі, немовби хтось крутив фільм, спроектований на сліпучий екран, і зупинився саме на цьому місці...

... Син сонячного Палермо чи, може, Венеції — син далекої легендарної Італії, витиснутий геть із колони, що котилася бруком і в якій він ішов автоматично, — обвів сонце, й увесь світ, і це чуже, незнайоме

місто невидющими очима й опустився на парапет. Він дотягся до нього, до парапету при бульварі, як сомнамбула, тягнучи рушничку за багнет по розквашеній, перемішаній із снігом грязюці, й опустився на лату того парапету — напівпритомний, до кінця виснажений. Широко витріщеними й невидющими очима він дивився просто перед себе й мотав головою; порепані уста його обкипіли кров'ю; мотав головою й зрідка висував язик, і смужка крови гойдалася, звисаючи з порепаних уст...

А проти нього став товариш його вірний, теж безмежно виснажений, але ще притомний, і, вибиваючись із решток сил, поривав свого друга туди, вперед, до Вітчизни, — туди, куди вони всі йдуть, падаючи й знову встаючи.

— Аванті!.. Аванті!!. [1] — повторяв він уперто, з тихим одчаєм. Він сам спирався на рушничку й хилився, як билина на вітрі, що ось-ось упаде.

— Аванті!..

Він благав, наказував, кипів злістю й сльозами, вабив, просив:

— Аванті!..

Але друг його лише мотав головою, облизуючи криваві уста. Він навряд чи чув будь-що. Вже готовий. Він отак пройшов через міста й села України, незнаної й теж легендарної для нього землі, але вже до Італії, до .свого прекрасного Палермо, мабуть, не дійде.

А над усім — сонце.

А по розквашеній багнюці, проходячи наскрізь місто, мимо бульвару сунеться безкрая лавина таких самих приречених — друзів і товаришів. Вони хитаються, але ще повзуть тупо й автоматично, як мовчазна й

велика сіра отара. То відступає змучена й до краю пригноблена, побита морозами, тифом і жахом італійська армія.

— Аванті!.. — вибивається з сил вірний камрад над конаючим другом. — Аванті!..

Ось цей образ стоїть в очах Максима й ніяк не може погаснути. Перед очима сіре обличчя й мотається кривава смужка, а в вухах жалібний клич: "Аванті!.." Двоє людей, забутих усіма й нікому непотрібних, серед чужого міста намагаються перемогти агонію, з останніх сил балянсуючи над прірвою загибелі...

Власне, намагається перемогти один, а другий уже готовий — лише непритомно мотає головою, переступивши вже однією ногою демаркаційну лінію між буттям і небуттям, між світлом і тьмою. В голосі його друга відчувається здавлене ридання, що ось-ось може прорватися непоправно й безнадійно зливою сліз — чоловічих сліз, риданням людини, що зривається в чорне провалля...

Тоді до них підійшов третій. Він увесь час стояв осторонь і спостерігав цю сцену. В ватяній куфайці, в розхристаній сорочці, взутий у ганчір'яні бурки зі старими калошами поверх, цей третій підійшов поволі й став перед двома, широко й твердо розставивши ноги в сніговій грязюці, — син цього міста й цієї землі. Стояв і похмуро дивився на того, що мотав головою. А тоді вийняв пляшку з шкіряної торби, яку тримав під пахвою, відкоркував її й простяг тому непритомному — простяг до самих уст.

— П и й!.. — промовив чужою для італійця мовою. Але той тільки відвернувся від перешкоди, що торкнулася уст, і далі мляво мотав головою. Тоді третій наблизився щільно, взяв дебелою рукою італійця за голову, притиснув її до себе, розчепив йому силоміць зуби й уставив пляшку в уста. Дав йому ковтнути раз... удруге... втретє... А тоді пустив.

Кривава смужка обірвалася, лишившись на пляшці. Непритомний син легендарної Італії заморгав очима, в яких зажевріла іскра свідомости, іскра життя... Глибоко-глибоко зітхнув, поволі витер уста рукою і подивився на свого камрада й на невідомого чужинця...

— Аванті!!. Аванті!!. — загукав шалено його камрад, як то гукають на коня, що почав зводитись, щоб не дати йому знову впасти. — Аванті!!!

— Та-ак... — задумано повторив третій, — аванті, брат!

Він знав це знамените слово й повторив його з притиском, услухаючись у його таємничий, могутній зміст, якийсь особливий у його власних устах:

— Аванті!!

Нещасний помалу слухняно звівся на ноги й, хитаючись, обіперся на плече друга.

А друг хапав невідомого чужинця за поли, дивився в його очі своїми очима, повними сліз... чоловічих сліз!.. І, не знайшовши, що сказати, пролебедів ламаною мовою:

— Ми з Палермо... З Палермо!.. — І раптом, не маючи чим винагородити, схопив за руку й потряс її з усієї сили, вигукуючи:

— Евіва!.. Евіва Україна!!

А далі, боячись, щоб його друг не впав на парапет, заметушився, вкладаючи його руку на своїй шиї.

Похитуючись і тримаючись один за одного, вони пішли. Власне, один поволік другого.

А третій лишився. Нахмурений, він стояв і замислено дивився услід тим двом смішним "мушкетерам", поки вони не згубилися в сірій лавині. Під пахвою тримав шкіряну торбу з пляшками горілки, що він їх роздобув і ніс на хрестини. Туди він поклав знову й ту, з якої пив італієць. "Бач! — похопився був, — треба ж було віддати їм її зовсім!" Та вже пізно. Добрі думки приходять пізно.

Цей третій — це був він, Максим. І це було сьогодні вранці.

Тепер та пляшка стоїть ось посеред столу в числі інших, і трішки крови прикипіло на її шийці. Максим зразу так і не обтер її, забув. Пізніше тієї крови теж ніхто не обтер, хоч Соломон, який випадково спостерігав усе віддалік, розказав, як то Максим напував з неї бідолашного італійця, що "йде, але навряд чи вже дійде до своєю Італії". І тепер пляшка так і стоїть незаймана. Звичайно, дійде й до неї черга, вип'ють і її, незалежно від того, що там з нею трапилось. А може, вип'ють і за здоров'я чужинця. Може, вона якраз і чекає на це, стовбичачи посеред столу.

"А в а н т і!" — посміхнувся Максим, замикаючи коло думок і відповідаючи сам собі на якісь свої тяжкі вагання. І зітхнув, зринаючи з глибокого виру душі на гамірну поверхню. Закурив.

— Що? — спитав Соломон.

— Все в порядку, професоре! Пийте...

Соломон не повторив запитання. Сам пригнічений, заглиблений у себе і воднораз напружений, як натягнута струна, він, доктор філософії й професор діямату глушив горілку чи горілкою глушив власну душу й власну голову, і був червоний, і був на вигляд байдужий до всього світу, крім якоїсь веремії в собі. Як завжди, хміль його з вигляду не брав, але знати було, що, не як завжди, він тепер тратив рівновагу. Десь, певно, відчував, що зірвався й кудись непоправно летить, і хоч намагався ту рівновагу відновити, та вона явно відновитись не давалася.

Знавши його добре, Максим бачив, що професор хльобає не горілку сьогодні, а щось інше, далебі — терпку отруту жаху й безнадії, але нічого не сказав. Оглянув поле бою, головним пляцдармом якого був стіл, побоєвище людського серця з усіма темними силами — з тривогою, турботами, жалем, нудьгою смертельною, злиднями, самотністю, а головне — з жахом безвихіддя й смерти, — побоєвище й арена пориву до життя й радісного цвітіння, що мерехтіло, як недосяжна вже для присутніх тут мрія. Озброєні батареями пляшок горілки, дзбанами квасу і варенухи та горами невибагливої, але єдино доступної для їхнього бенкету нині, потрави в вигляді картоплі, огірків, капусти й цибулі, присутні зводили завзятий бій. Було гамірно, людно. Тут судів увесь Максимів рід, а чи точніше — рештки його, мозолястого, дебелого, жилавого. Того роду, що славився колись феноменальним спокоєм і зрівноваженістю, з якої його ніщо не могло вивести, не в силі зіпсувати йому співану ним пісню — буйну й широку, як степ, і гучну, як грім. Роду древнього, роду каменярського. Рештки роду, розметаного війною, але ще таки роду, монолітного і в цих рештках. Ось він заповнив тут усю хату, аж через дві світлиці заставлену повздовж столами, і під гуркіт далеких вибухів, під завивання, тупіт і скрегіт смерти навколо справляв тут свій, либонь, останній спільний бенкет, — підіймав чарки й келихи й виголошував незграбні, але гарячі, з самого серця, слова, ще й співав свою пісню, п'ючи "за щастя, за долю" для новонародженої й за... Але цього останнього "за" ніхто не хотів вимовляти вголос, бо вислів найкращих побажань тут був би пригадуванням найгіршого. Ах, як поєднати радість народження з трагедією неминучої загибелі когось посеред тих, що зійшлися тут разом?!.

Усі були тут близькі й рідні, лише Соломон — чужий. Він не належав до роду. Але він був Максимів приятель, а колись ще й був його вчителем. Великий "мудрець" і недавній "стовп суспільства", він у великому сум'ятті знайшов сьогодні Максима й учепився за нього, як за порятунок, щоб за його спокоєм захистити свою душу, чим немало здивував Максима. Либонь, тому Максим і притяг його сюди. Чи, може, тому, що й сам хотів за ним захиститися? Рід його, Максимів, дебелий і живучий, та все то прості люди, ще не мали в більшості навіть початкової освіти, а душа ж

потребує собі рівних, щоб у часи критичні черпати собі силу з їхньої сили, щоб кріпити себе снагою душі іншої. Чи не тому й опинився тут Соломон, приведений Максимом із зруйнованих вулиць?..

Усі пили, співали й знову пили. Та чомусь хміль, справжній хміль блаженного одуріння, обминав їх сьогодні. Вони хотіли перепити себе — і не могли. Вони хотіли переспівати себе, вичерпати серце — і не могли. Серед них була людина, помічена вже тавром смерти, тавром вічної розлуки. Над душею, що тільки-но прийшла на світ, сиділа душа, призначена на розп'яття. Це — батько новонародженої. Це — Максим. Ніхто не міг вичитати приречення на його кам'янім обличчі, але всі це знали й так. Йому вже треба було втікати. Йому вже треба було бігти вздовж по землі, надіючись хіба на щастя.

Куди?

В безвість.

Від кого? Чому?

Хто зна. Тому, що він не досидів у тюрмі в одних і втік і що не дався повісити себе другим і теж утік... І тепер йому немає місця на землі: на схід і на захід, на північ і на південь — усі шляхи закриті й усюди на нього чигає смерть. Але треба бігти... Та це ще півбіди. Гірше те, що душа його розгублена й квилить над безоднею чорної, найчорнішої зневіри в усьому, в що можна людині вірити, — вона опинилась без найменшого опертя. І не знає — для чого бігти... Все розторощено й обернено в дим, — усе, на чому та душа трималася. Віра його в цілий світ розлетілася на порох...

А в колисці спить собі немовля. Дві години перед цим кум із кумою — хрещений батько з хрещеною матір'ю — принесли його з церкви, поклали на простелене крижмо біля порога на долівці й по черзі переступили через нього до хати — за місцевим ритуалом уведення людини в світ. А тоді поклали немовля в колиску. А біля нього став на сторожі синок —

п'ятилітній Борис, зазираючи в крихітне личико істоти, якої досі не було, та яка прийшла й об'явилась сестрою. І тепер от у хаті стоїть гамір; ба, в цілому світі стоїть гамір — на честь її прибуття. По вулиці парадують колони, котяться машини, танки, підводи, б'ють гармати й десь стугонять вибухи бомб, аж деренчать шиби й хитається земля, — а вона, чи воно, спить собі першим сном праведника, блаженним сном людини, що недавно прибула на світ і зовсім не знає, що в ньому робиться.

Максим позирає на немовля, на сина, на дружину і з усієї сили намагається перемогти біль, перемогти себе, відірватись у думках і почуттях від усього. Скоро ж бо треба розлучатись, тож ліпше непомітно обтинати нитки, щоб потім не так боліло, як усе увірветься нагло. Дружина дивиться віддалік і, мужньо стиснувши уста, мовчить. Вона теж думає ту саму думу — його героїчна дружина. Та настали часи, коли героїзм став звичайною буденщиною, коли й сама поява людини на світ зв'язана з неабияким героїзмом людей, лиш нема кому з того дивуватися.

І, ніби на доказ цього, кума Тетяна, піднісши чарку, розповідає весело цілому родові, як її хрещениця прибула на цей світ "за всіма законами військового часу".. Ношена під бомбардуванням і під артилерійським вогнем, вона добула до останнього дня дев'ятого місяця, не рушаючи з місця. А тоді останньої ночі, в останню мить породілля раптом покликала її, Тетяну, — і от вони вдвох самі глухої пори, при тридцятиступневому морозі помаршували через окуповане, обтикане німецькими патрулями й заставами місто до лікарні, за шість кілометрів від дому. Багато разів їх зупиняли патрулі, гримаючи на них чужою, незрозумілою їм мовою та лякаючи зброєю. Але дві відважні жінки мусили йти й ішли. Їм треба було родити. Вони не мали жодних перепусток і взагалі жодних документів, і навіть не думали про те, — йшли, бо мусили! Вони йшли "на щастя". Мати мліла, ось-ось могла розродитися на вулиці при лютім морозі, але, зціпивши зуби та вибиваючись із решток сил, посувалась уперед. І вони таки дійшли до лікарні. І вони таки догримались у неї, всіх побудивши... Дочка народилася зразу ж за порогом, на підлозі, тільки-но мати встигла той поріг переступити.

Народилася нова людина на підлозі коридору, як на битім шляху. Жива, міцна й весела... її хрещениця!

— Пий же, роде! Твого полку прибуло! Нове насіння не посоромило старого кореня!

І весь рід випив — у котрий уже раз! Випив, схвалюючи таке пришестя. А кума, весела й одчайдушна Тетяна, Максимова сестра в третіх, молода вдова, голосиста співачка на всіх весіллях і бесідах та щира плакальниця на похоронах, налила чарку, повну-повну по вінця, підійшла до Максима, пригубила її й, обвівши поглядом столи від краю до краю, простягла йому:

— В цій чарці твоє щастя, Максиме! Пий, куме! Пий, брате мій!..

Максим узяв чарку й устав. Обвів поглядом усіх присутніх, неначе хотів зазирнути в душу кожному. Помовчав, усміхнувся. А тоді підніс чарку високо й промовив тихо, з глибини серця:

— Якщо в цій чарці є щастя, Тетяно, то п'ю її за тебе й за весь наш рід — за всіх старих і малих, за тих, що на волі, й тих, що в неволі; тих, що вдома, й тих, що не вдома, а в походах — на суші, на морі й у повітрі, в боях і в холодних снігах перебувають... Бажаю всім щастя!..

Перехилив чарку й випив. Рід загудів зворушено. А Тетяна налила знову в ту саму чарку й підняла її високо над головою:

— А в цій чарці доля наша щербата, Максиме! Та рід твій її не боїться і цю чарку от рід твій за тебе п'є. Ось так ось... За твоє щастя, Максиме!

Перехилила чарку й випила. І хлюпнула решту в стелю та й брязнула чаркою об землю з усієї сили. Задзвеніли скалки...

— Гей, наливайте повнії чари!.." — підхопив той дзенькіт череп'я невідомо хто, а з ним і Тетяна. Пісня вдарила громом:

Гей, наливайте повнії чари,

Щоб через вінця лилося!..

Пісня забурхала, як повінь, розторощуючи геть усе — всякий смуток і жаль. Тетяна розмахувала руками, диригуючи в тій потрясаючій бурі звуків, у клекітливому морі мелодії. А тоді сіла й непомітно закрила лице хустиною...

А пісня клекотіла. Бондарі, шевці й теслі, ковалі й мулярі — всі одщепи кореня каменярського, діти славного роду того розгойдували її з усією жагою й пристрастю, напропале — і, замруживши очі, кружляли на ній, як на велетенській гойдалці, над чорною безоднею. Аж голова наморочилась...

Гей, наливайте повнії чари,

Щоб через вінця лилося!

Щоб наша доля нас не цуралась,

Щоб краще в світі жилося!..

Ту пісню слухав і кліпав очима Соломон...

А по вулиці — там, за вікном, сунулись, невгаваючи, тупотіли колони, — то відступали, відкочувались рештки італійської армії. Власне, не колони, а колона, безкрая й сіра, переснована де-не-де вламками німецьких частин, розбитих під Сталінградом, що так само відкочувалися на захід. А все те знову пересновувалось юрбами місцевих малих і старих

"мародерів", що тягли мішки лузги з млина, ламані меблі, подерті книги з міста, грабуючи установи й підприємства, які панічно евакуювалися. Лузга — щоб їсти, решта — щоб палити в печі, і за це вони часто платили життям. Ці юрби "мародерів" і рештки німецьких частин, як це не дивно, були страшенно чимось подібні. Чим? Транспортом. Німецькі грізні воїни розгубили десь усю свою приголомшуючу техніку й тепер перли пішечки, а свою амуніцію й манатки тягли на ручних санчатках, і на таких самих санчатах "мародери" тягли лузгу... Німці дуже поспішали й переганяли всіх. Вони десь квапились на переформування, виконуючи наказ "фюрера", горнучись до його імені черствими, похололими від жаху душами, ще вірячи в ним заповідане чудо.

Німецькі "частини" й мародерські "з'єднання" миготіли жваво, миттю з'являючись і так само миттю зникаючи. Сталою лишалася (здавалася вічною на цій вулиці) тільки сіра колона італійської армії. Трагічна колона. Цей її "похід" мусить бути записаний на окрему, спеціяльну сторінку історії воєн на цій землі, як щось виняткове, — трагічне до смішного й смішне до трагічного.

Нарід, народжений бути мистцем, приневолений бути воїном, — ні, не воїном (то колись були воїни!), а автоматичним убивцею, до чого він не надається, і от тепер він повзе майже рачки...

Максимові гості, як і всі в місті, що вже кілька днів поспіль спостерігали цей "похід", знають напам'ять, що там відбувається та як те все виглядає, і лише зрідка позирають у вікно...

Сіра колона людей, замотаних у ковдри й простирадла поверх теплих, хутром підбитих шинель і шапок та капелюхів, з ногами, обмотаними мішками, рогожами й різним ганчір'ям, вступивши одного дня в місто, відтоді не може ніяк того міста пройти. Ніби тупцяється на місці. Проте вона посувається вперед, мляво, та все-таки вперед, сповнюючи вулицю вигуками погоничів на своїх крихітних, покірних ішачків, скрипом, лементом, хлюпотом. Після німецьких моторизованих і механізованих армій, що досі гасали по цій землі, розчавлюючи її та

сповнюючи гуркотом моторів і лязкотом заліза, ця піша колона вражала, як анахронізм. Але по-справжньому вражало не це. Вражала така колосальна й трагічна диспропорція між прекрасним, легендарним, романтичним ім'ям — "італійці", "Італія" — і цим неромантичним, коростявим виглядом натовпу напівтрупів, нещасних, забрьоханих по самі вуха, отак здеформованих людей. Обморожені, ранені, охоплені пропасницею, завошивлені, брудні, зарослі, як троглодити, виснажені голодом, криво шкутильгаючі, байдужі до всього і вся, вони сунулися щільно збитою, безкраєю отарою, теліпаючи свої куці й смішні рушниці або й просто тягнучи їх по грязюці, як паліччя, та підпираючись ними. А та грязюка — то кисіль з буйної родючої чорноземлі, розмішаної й розтовченої по коліна. Єдиними транспортними засобами колони були маленькі ішачки, іноді конячина і безліч ручних санчаток. Здавалося, що вони повідбирали ті санчатка геть у всіх господинь, від самого Дону починаючи, на всім шляху свого трагічного маршу. На кожні такі санчатка навалювалось купою по п'ять, по шість чоловік, і ті санчатка тяг під вереск усіх пасажирів миршавий ішачок або сухоребра конячка за мотуззя, прив'язане просто до хомута чи просто за шию. Санчатка раз у раз перекидались, а вивернуті пасажири зчиняли великий лемент, спиняючи ішачка, щоб стояв, поки вони всядуться знову, а потім зчиняли такий же лемент, щоб віз далі. Іноді то там, то там змучені люди пленталися черідкою, припнятою просто до ішачкового хвоста. То виглядало зворушливо: перших двоє чи троє трималися цупко за ішачків хвіст, а потім камради трималися за їхні поли, так один за одного. Ішачок дрібненько перебирав ніжками, покірно й старанно тягнучи такий цуг.

Вичерпавши свої сили до краплі, ішачок часом падав і безпомічно простягав ноги в грязюці. Їздці довго й розпачливо на нього кричали, тягли за хвіст і за вуха, але підвести вже не могли. Налементувавшись, вони нарешті кидали ішачка й пленталися далі. Тоді прибігали місцеві діти юрбою, брали всі гуртом "маленького втішного коника" за хвіст і за вуха й відтягали геть набік, геть зі шляху, напівживого. Приносили йому сіна й картоплі, шкоринок хліба й оберемки соломи. Напували його теплою водою. По кількох годинах, після такої опіки, ішачок уставав під тріюмфальний лемент дитлахів... Та, на нещастя ішачкове й дитяче,

колона по шляху все рухалась і рухалась. Підходили люди з колони й забирали ішачка, не зважаючи на протести й плач дітей. Ішачок мусив іти в Італію й тягти пришвартовану до його хвоста армію великого дуче.

І багато, багато було подібного іншого, незабутнього й неперевершеного своєю трагедійністю та комізмом. Із таких химерних кадрів змонтована була вся ця колона, ця фантастична лавина відчаю, тупого розпачу, безнадії й хаотичного лементу. Багато з італійців свою трагедію сприймали крізь призму сарказму: вони називали Муссоліні "маршал Тікай-Тікай". Вони вивчили чимало українських слів, а в числі їх і це чудесне слово, й вимовляли його досконало й неодмінно дуплетом: "тікай-тікай". Вони лаяли свого "дуче" — Муссоліні на чому світ стоїть і обіцяли його повісити, як прийдуть додому. Жорстоко глузували з Гітлера. Проклинали мороз і Йосипа Сталіна, що так далеко втік і не можна було до нього через мороз дійти.

Багато з них справді навчилося трохи української мови (це, власне, був єдиний їхній здобуток на цій війні!), і, може, саме тому населення ставилося до них із прихильністю й співчуттям. Люди підсміювалися з них, проте не-злісно, й напували їх горілкою, виносили їм те, що самі мали, — картоплі в лушпинні, квашеної капусти, огірків. Пограбовані самі до решти, вони, проте, не могли при нагоді не пригостити хоч чим-небудь цих бідолашних і таких присмирнілих тепер, таких симпатичних і смішних вояків... Ця сама колона рухається й тепер повз вікно... Там офіцери кутаються в ковдри грацiйними, аристократичними жестами, як колись їхні предки — римські патриції — куталися в тоги. Вони мають зеленаві, червоні й зозулясті пір'їнки в своїх шляхетських капелюшках — рештки їхньої краси й величі. Ось офіцер, довготелесий і горбатоносий, як біблійний пророк, сидить на ослику, черкаючи ногами землю. На прапращурі цього осляти Христос в'їздив у Єрусалим, обкидуваний квітами... А цей прибув на такому осляті на страшнючу війну і ось їде, обкиданий вошами й грязюкою і зігнутий тупим відчаєм, ще й сухотами, в три погибелі.

Іноді до хати заскакували квартир'єри з місцевим поліцаєм, що ще не встиг утекти, й домагались мешкання для салдатів. Кума Тетяна наливала їм горілки й подавала закуску, мило запрошуючи до столу, а то й силою садовила на ослін, відбираючи зброю. Випивши горілки та з ентузіазмом прокричавши перестудженими голосами: "ЕВІВА УКРАЇНА!" — квартир'єри хапали свою зброю й зникали. По якомусь часі з'являлись інші й так само зникали.

"Е в і в а У к р а ї н а!!" — Вони вигукували це з жестом і апльомбом вроджених аристократів і з запалом незрівняних патріотів своєї власної вітчизни.

Усмішка куми та її чорні, несамовито пломеніючі очі були тим неперехідним бар'єром, через який не насмілювався переступити жоден, навіть найбрутальніший і найбільше змучений італійський салдат із тих, що пробували заволодіти цим домом. Ба, через цей бар'єр, мабуть, не насмілилась би переступити й уся італійська армія. Навіть в обличчі смерти ці люди не позбулися вродженої пошани до краси, властивої нації, народженій для мистецтва.

"Є щось, що не може вмерти навіть на війні", — якось промайнула, та не встигла навіть до кінця оформитись, думка в Максимовій голові...

А пісня гриміла, пересновувана брязкотом склянок і сердечним гомоном заздоровниць. За проспіваною піснею починалася друга... третя... Рід увесь мовби пустився берега й поплив одчайдушне, зухвало в бурхливе пісенне море, десь до невідомої казкової землі, покинувши геть увесь цей дурний, жорстокий і безглуздий світ.

Лишився сам Соломон. Він, мабуть, і бажав цього. Він завжди намагався сидіти на Олімпі, самотньо, і тепер теж сидів один серед багатьох і понуро пив, як верблюд, поки рід плив собі пісенним морем. Раптом Соломон повернув лице до Максима, і той, відчувши на собі його пильний вичікувальний погляд, повернувся. Зрештою, він і сам уже не міг

витримати тієї гостро щемливої нудьги й пекучого бажання висловитися, що переповнювали його по вінця.

— Ну? — промовив Соломон, дивлячись Максимові в візі.

— А я це саме хочу спитати й вас, професоре, — мляво посміхнувся Максим і примружив очі. Він знав, що Соломон чекав цієї хвилини, але Соломон не мусив знати, що цієї хвилини чекав також і він — Максим. Він сподівався від цієї, чи не єдиної мислячої людини на ціле місто й його околиці дістати відповідь на трагічні, болючі "прокляті питання" й побачити дороговказ...

— Будь ласка... — докинув Максим пошепки і, спираючись спиною об стіну, приготувався слухати. Але Соломон мовчав і задумливо дивився просто поперед себе, де на протилежній стіні за ліжком висіла (замість килима ніби) прибита одним цвяшком, велика, як на цю хату, на всю стіну картина. Зроблена на замовлення для церкви та так ^ і не здана, вона тепер висіла, прикрашуючи хату й ці хрестини, дивно потрапляючи в тон подій, що відбувалися, ніби їх доповнення чи закінчення й у той же час — пролог до подій, що надходили. Це був образ "ЙОСИП І МАРІЯ З ІІСУСОМ УТІКАЮТЬ У ЄГИПЕТ НА МАЛОМУ ОСЛЯТІ", зроблений за Густавом Доре, в олійних фарбах.

Картину малював один із кращих малярів країни — Максимів друг і приятель Микола Д., що жив було в нього, втікши з голодного Харкова. Церковний староста, замовивши цю картину, не взяв її, бо ціна була "надто висока" — один кілограм сала! І от картина лишилась висіти на стіні, на однім цвяшку, а маляра німці повісили... теж на однім цвяху... Не за те, звичайно, що намалював цю картину, і навіть не за те, що перед тим неохайно був намалював Гітлера, а за завісу в театрі, — за те, що своїм пензлем зухвало висловив прилюдно розпач і зневіру в "ново-європейській" благословенній цивілізації, на прихід якої він колись чекав як на порятунок і пролог до воскресіння своєї нації, зустрічаючи, як друзів, її носіїв та поставивши на карту все. За те, що потім збунтувався й своїм пензлем кинув виклик... За це все його й повісили. Мав з ним висіти

й Максим, але тоді його зоря ще, мабуть, не закотилася. Петля випадково минула його, хоч і не було з того особливої радости... Від друга залишилась ця картина та ще Біблія, ілюстрована Густавом Доре. З цієї Біблії вони користались удвох. Максим теж заробляв з неї хліб, роблячи іноді досить незграбні гравюри по міді та по лінолеуму для редакцій з нагоди різдвяних та великодніх свят, сяк-так копіюючи з горя-біди геніяльні гравюри Доре. Яка іронія і яка профанація мистецтва! Але що зробиш?.. Цю картину скопіював Микола теж із тієї Біблії. Вона лишилась як спадщина по полум'яному другові, напевно, не менш геніяльному, ніж сам Густав Доре. І це — символічна спадщина. Так ніби то друг намалював її навмисне для Максима як указівку чи як потіху, що не тільки йому доведеться бігти по землі, бо ж бігали й інші. Чи, може, як іронію, що от, мовляв, Христос мав куди бігти, рятуючись утечею, а він, Максим, не матиме?..

Соломон, що пильно розглядав картину, нарешті зітхнув і, ніби читаючи думки Максима, промовив:

— Вони мали Єгипет...

— Так, професоре (посмішка), — вони дійсно мали Єгипет.

Соломон повернувся до Максима всім корпусом:

— А ми? А де ж н а ш Єгипет, Максе?! Га?.. — запитав він з несподіваним притиском, досить трагічно і по хвилі меланхолійно сам собі відповів: — Нема... Нема такого Єгипту, куди б можна втекти нам... Та й від кого? Від себе? Га? А чи... Ні, брате! Від Божої... чуєш?.. від Божої кари не втічеш! Так-так! Від Божої кари!..

Максим здригнув. В устах Соломона щойно сказана фраза про "Божу кару" звучала страшно, як брудне, дивовижне блюзнірство, вдаряючи сопухом цинізму й фальші в ніс. "Верх, верх забріханости й мерзоти! — подумав приголомшений Максим. — Це Соломон, професор діямату,

доктор матеріялістичної філософії, говорить про Бога!" Максим відчув, що тратить останнє опертя, яке ще зберігалося в його химерній надії на духову велич, цілість і силу цього вченого мужа. А Соломон заговорив, ніби боячись, що він цього разу не встигне висловитись. Він говорив, як ніколи, гаряче і з "надривом", уп'явшись очима в Максимові груди:

— Так-то... ха!.. Я бився, як тля в зачарованому світляному колі. І нарешті я його прорвав і вирвався... Я був атеїстом... Ти знаєш... Так, я був атеїстом! А тепер, над цією руїною, ні, над руїною всього-всього, я приходжу до віри Бога — В єдиного Бога!.. Бо немає більше нічого в світі... Холодно й пусто... І тільки Бог — одвічне прибіжище душ людських — це та соломина, за яку я хочу вхопитися, зависаючи над прірвою... Прірва ж!!. І нема за що вхопитися! І от ідея Бога, вічна ідея...

Максим слухав, пильно дивився Соломонові в обличчя й мовчав. Зціпив зуби й мовчав. Відчував, що професором володіє не ідея Бога, а звичайний, підлий, тваринячий страх, рабський страх. І тільки. І це той страх говорить. І було Максимові соромно й гидко, і було йому тужно. Все те про "Божу кару" він чув і раніше, від старших і від своєї матері. Але в устах матері ці самі слова про Божий гнів. Страшний Суд тощо звучали свято, зворушливо, бо ж зігріті були вогнем великої — якої ж і великої! — щирої, простої, але безмежної віри, перед якою не можна не схиляти голову з глибокою пошаною. Але в Соломонових устах, в устах недавнього "культпропа облпарткому" й знаменитого атеїста-демагога, ці самі слова звучали страшно.

І тільки тепер-от Максим відчув невідповідність клички, яку професор так гордо носив, як титул, даний колись неофітами, що увірували в нього. Справжнє ім'я Соломона, колишнього (ще до революції) Максимового вчителя й заступника директора Н-ської гімназії, — Віктор Феоктистович Смірнов. Не зважаючи на свою молодість, він ще до революції був своєрідним божком для молоді, а для старших — незаперечним авторитетом. У гімназії викладав він всесвітню історію, а в місцевій вищепочатковій школі навіть ще й Закон Божий: хоч і не був духовною особою, проте викладав Закон Божий за згодою вищого духовного

начальства. Поза школою, в колах місцевої інтелігенції користався він славою ліберального вільнодума й революціонера мислі, відважного й глибокого мислителя. Учні, відповідно до його авторитету й предмету, який він читав, прозвали його Соломоном. І це прізвисько, як титул, лишилось при ньому на все життя. В революцію Соломон десь зник із поля овиду, лише доходили про нього часом фантастичні чутки. Виходило, що він крутився десь чи не біля самого Троцького, якщо навіть не біля самого Леніна. Після революції Соломон раптом зринув знову в цьому місті, але вже зі званням "доктора філософських наук" і на посаді професора. Його було призначено за ректора місцевого Інституту народної освіти. Викладав діямат і одноразово при культпропі окрпарткому, а потім облпарткому, був завідувачем відділу антирелігійної пропаганди й консультантом тієї ж таки пропаганди в республіканському маштабі. Тепер він став справжнім "стовпом суспільства". Прізвисько "Соломон" не тільки не зникло, а навпаки — тепер усі тільки так його звали, так його знали й іншого якогось там імени ніхто навіть не пам'ятав.

Потім прийшла війна, а з нею — епоха грандіозних катастроф великих і малих світів. Соломон теж зазнав катастрофи. Він не схотів відступати за Урал, зірвавши геть із системою, яку сам формував. З дороги до Уралу він утік назад, і знову з'явився в місті, й знову став грати чільну ролю. Тільки тепер він уже балянсував між двома світами, шукаючи компромісу. Але не витримав... Рік він глушив горілку затято й мовчки, намагаючись огородити себе, свою душу, подвійним муром — скепсисом і горілкою — від усіх криз і штормів. А тепер-от сидів він перед Максимом — таким, яким він є...

Соломон говорив. Говорив якось дивно. "По-карамазовському", — подумав Максим, слухаючи його "істошне" маячіння, сповідь. "Це ж і є винирнення на поверхню справжньої твоєї достославної расєйської душі, голубе, — в ганчір'ї тієї "нової" системи, яку ти сам створив і сам же й зруйнував", — сумно думав Максим. А Соломон захлинався:

— Нема за що вхопитися... Нема!.. Ні, нема. Розумієш? Від усіх струнких (ілюзорно струнких!) концепцій і систем, від усіх "ізмів", на які спиралася й мусила спиратися душа, лишився пил, хаос, мразь... Блеф то все! Їхня струнκість ілюзорна. І правдивість ілюзорна. То омана!.. Людина є мразь, порох, ніщо. Н і щ о!.. "Братерство, дружба, любов"... Фікція!!. "Ідеї" всякі... Ха-ха-ха! "Ідеї"!.. Блеф! У вогневій пробі все те є фікція! Брехня. Людина — худобина, хам, безхребетний хробак... Чуєш? Хробак, і тільки!.. І от Бог...

Максим слухав понуро й мовчав. Він дивився в вікно, дослухаючись до тупоту, й думав... Думав про те, що 25 років тому цією самою вулицею теж проходили юрби. І вони зовсім інакше думали й почували... Вони співали "Марсельєзу". Вони несли прапори з кличами про рівність, братерство, любов. Кидались один одному в обійми в божевільному пориві полум'яніючого людського серця, цілувалися від надміру щастя й віри, в святому екстазі відчуття скорого здійснення тих великих, у своїй основі євангельських, кличів... Потім вони з незрівняним героїзмом умирали за ті кличі, за ту любов і братерство на багатьох фронтах, перемагаючи всіх і вся, немовби їм у руки було вкладено небесний меч. Вони показували чудеса подвигу й героїзму... А потім... Потім усе покотилося в прірву — прийшли чорні роки практики в пляні здійснення тих кличів, але то якимось дивним способом перейшло в плян, тільки що висловлений Соломоном. А потім...

Максим зітхнув. Усі ці Соломонові філіппіки, мабуть, не випадкові, — це ж справжня філософська основа епохи, як вона тут виявилась, основа її 25-літнього самоздійснення тут — на місці тієї "Марсельєзи" й святої віри в братерство, любов, рівність, свободу... Це все — вислід страшного занику, здичавіння, виродження людського духа. Вислід розкладу, смеркання. І Соломон — лише вірний, сліпий прапороносець, речник тієї нової епохи — чорної-чорної епохи насильства, епохи відчаю, сум'яття, наруги, тьми. Він її бард. Бард її хробачиної філософії... І він того навіть не помічає, що він є саме такий сліпий хробак, якому призначено бути знаком часу, емблемою епохи смеркання...

А коли Соломон скінчив, з апостольським патосом поставивши наголос на слові "Бог", і переможно наставився очима на Максима, Максим мовчки зсунув брови.

— Що?.. Що ти скажеш? Ну, говори!.. — звернувся до нього всторч Соломон. — Ну, що ж ти думаєш?.. Га!?.

Максим помовчав, а тоді встромив свої очі в саму Соломонову душу й промовив мляво:

— Що я думаю?.. Я думаю, що хробакам Бог не потрібен, професоре!.. (Павза). Хробаки Богові — теж не потрібні, професоре!..

Соломон опустив свої очі й посірів. Знітився. Довго мовчав. Потім криво посміхнувся й промовив:

— І то правда…

Максим не слухав. Йому раптом захотілось плакати, мов дитині... Нещасні, забріхані, підлі рятівники й реформатори людських душ!!. Він дивився на свій рід, на захлиснуті піснею, помічені тавром відчаю прості, щирі людські обличчя, і хвиля сліз чомусь підіймалася йому з нутра до горла. Може, тому, що нерви його за ряд останніх трагічних днів напружилися до краю... Він закусив губу й наставився очима на Йосипа й Марію з дитям і так сидів. Навколо гойдалася пісня й гойдалися хмари диму. Соломон налив келих горілки, випив і щось там говорив. Але Максим не слухав. До його свідомости дійшла лише одна фраза: "Прийдеш, я тебе вирятую!.." Але Максимові здалося, що це стосувалося до Йосипа з Марією. Вони тяжко підіймалися на гору на тлі холодної, фіялкової пустелі. Ослик ступав обережно. А Йосип із-під долоні бачив уже ген десь там далекий, благословенний Єгипет... Максим дивився й думав:

"Немає... Ні, немає такого Єгипту..."

А в вухах, зринувши, стояло жалібне-жалібне:

"А в а н т і!"...

* * *

А на світанку, вибиваючи хміль з голови, в місті загомоніли скорострільні. Хвиля паніки прокотилася з кінця в кінець, а потім уляглась, — то стріляли німецькі ар'єргарди, залишаючи місто. Потім настала павза, мертвий штиль чекання чогось невідомого... А потім почалося нещадне бомбардування. Німці хотіли зрівняти місто з землею, а водночас це ж саме місто почала бомбити й наступаюча совєтська армія... з англійських літаків — американськими бомбами!.. Під тим бомбардуванням ішла швидка, панічна евакуація решток "німецьких" установ, що вчора не встигли відійти. Евакуація на захід. Вірніше, евакуація світ за очі.

Люди бігли, мов неприкаяні з переляку, захопивши, хто що встиг, і лявіруючи між смертю від своїх та смертю від чужих бомб, загубивши вже остаточно чіткість визначення, де ж були "свої", а де "чужі". Вони бігли на захід, хоч ноги їх туди не несли, сповільнюючи хід, бо душа поверталась із нудьгою на схід. Але вони все-таки бігли на захід, бо була надія на фізичний порятунок десь там, у тому світі, якого вони ще не бачили. Це була тонесенька соломинка, за яку хапалися приречені на смерть, приречені в однаковій мірі від "сходу" й від "заходу", — соломинка надії, іскра, що жевріла десь там, невідомо й де, і вони на неї бігли, хоч у той же час намагались і від "сходу" втекти, і "захід" якось обминути...

Друзі забігали по Максима, але він лише прощався з ними. Одному він сказав, що з нього всього вже досить, що він хоче вмерти на цій своїй землі та що з двох смертей він вибирає смерть "від братньої руки". Хай прийдуть "свої хлопці" й розстріляють його... А кажучи це, він таки щиро думав про тих "своїх хлопців", що пройшли кривавий шлях по своїх і по чужих трупах до Сталінграду й тепер повертались, по своїх-таки трупах,

назад із тією лавиною, що ось-ось мала навалитися, стираючи все, і його теж, на порох.

Але "свої хлопці" не приходили. Німці теж не повертались. Місто лежало, кинуте на поталу анархії, люди дограбували його до решти, користаючися зі стану безвладдя — ні, зі стану справжньої свободи, доказом чого було те, що згори їх однаково старанно кропили літаки і з чорними "павучками", і з червоними зірками. Кропили як вільних, і цілком самостійних, і ні від кого не залежних, і перший раз на своєму віку рівних та повноправних громадян рідного, ними самими грабованого міста...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

... Над церквою кричать стрижі. В синьому небі, в сліпучому зеніті вони в'ються зграями над гаряче-золотим хрестом і кричать-кричать... Такий крикливий вихор у сліпучій синяві.

Липневий день догоряє десь за сутінками густих височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйно-білих стінах верхівки собору, що вигнався стрімко в небо. А надто вигнався він середнім тим найвищим хрестом, устромившись ним у синь, — таким ген-ген тоненьким і виблискуючим, аж наче розпеченим до сліпучих іскор. Два інші хрести з двох бічних бань пориваються його догнати. З хрестів звисають золоті нитки ланцюгів, припинаючи кінці тих хрестів до бань. А на золотих нитках та тоненьких хрестах — зграї ластівок і чорних стрижів. Вони сідають, купчаться, чіпляються за ті хрести й нитки, як за щогли й снасті велетенського корабля в безмежному морі. А тоді враз усі зриваються й шугають вихорем наввипередки в сліпучій синяві — і кричать, і лементують у промінням надвечірнього сонця.

Липневий день догоряє вогненно вгорі й сходить липовою млостю внизу. Цоколь собору потопає в морі липового цвіту, в океані пахощів, у синій прохолоді мрійного затінку, через те здається, що цілий собор — це корабель, який став у затишній бухті, кинувши якор на час, щоб завтра

пливти далі. Столітні дуби й липи виповнили огорожу собору, стоячи на варті тиші й супокою цієї святині, цього чуда мистецтва, збудованого за проектом великого архитекта.

Стіни собору ззовні навколо розписані великими фресками на біблійні теми. А ті фрески розглядаючи, стоїть він, Максим — школяр із книжками під пахвою, в блаженному зацепенінні задерши голову. Він так стоїть годину, другу (в котрий уже раз!), розглядаючи мистецькі архитвори. Зокрема ж його полонив один — той, із зображенням малого ягнятка, що його тягне янгол з вогненним мечем на заріз до бородатого дядька Авраама. Максим дивиться на ту фреску не знати в який раз, і серце його стискається з жалю, а думка б'ється в розпуці перед великою загадкою: чому янгол мучить те ягнятко? Адже ж он там, на іншій стіні, ті ягнятка прийшли до ясел славити народження Христа, такі зворушливо милі. За що ж янгол впіймав те ягнятко й розмахує таким страшним, вогненним мечем? І чому той янгол має меч, але не ріже сам ягнятка, а тягне його до того бородатого дядька, що повалив малого хлопчика, заміряючись ножем?..

Максим дивиться на фреску, слухає, як б'ється його серце, як б'ється думка, як несамовито кричать стрижі, ніби до того ягнятка озиваючись чи кличучи на ґвалт; чує, як п'янко пахнуть липи, дивиться, як сліпучо мерехтять хрести, дивиться в зеніт, задерши голову... Голова трохи наморочиться, і йому здається, що він пливе разом із сліпучими банями й хрестами, разом із дубами й липами, разом із усім собором, разом зі зграями стрижів — пливе десь у безмежній синяві, в неосяжному просторі... Так, як пливуть хмари ладану повз золоті іконостаси під час служби в цьому соборі. Як пливуть молитви... надії... сподівання... Як пливе віра в чудесне...

Але все це — минуле.

Це те, що було колись, у дні його дитинства. Це було тоді, коли він щодня ходив до школи й зі школи повз це диво мистецтва, повз цю фортецю людської віри, повз це прибіжище душ людських — і його,

Максимової, теж. А в свята вистоював він у ньому разом зі школярами, або з батьком і з матір'ю, в хмарах ладану, в морі звуків, зітхань і гарячих молитов, — вистоював довгі години, разом із тисячами, і ждав ч у д а. І до схлипу молився, і до болю вірив у нього...

Це було колись.

Тепер же все тут ось обернулося в брухт. Величний собор не стояв, а лежав, побитий на скалки, обернений у пил, у купи нагромаджених брил і дрібного щебеню, в хаос.

А серед того хаосу, між брухтом, Авраам колов Ісаака, лежачи в ямі догори ногами. Колов далі. Тяжкою брилою йому привалило ногу, але він не випускав своєї жертви, тримав її цупко, замахнувшись ножем. А до нього, виборсуючись із-під каміння, поспішав янгол, тягнучи мале, перелякане ягнятко й вимахуючи вогненним мечем.

"Дивно, все кругом рушиться в прірву, а вони собі далі роблять свою страшну роботу!"

Ягнятко було так гарно й так зворушливо намальоване, що й тепер Максимові забилося серце з жалю, як колись, у дні його дитинства, коли він біля цієї фрески простоював годинами, намагаючись збагнути її прихований, незрозумілий йому зміст. Сьогодні ж це його вразило чомусь особливо в цілій тій апокаліптичній трагедії, що розігралася на землі його вітчизни. Герої фрески, давній об'єкт його дум, свідки його дитинства, були живі й цілісінькі, лише поставлені догори ногами. Але то їм не перешкоджало й далі робити свою роботу, безглузду й страшну — такою принаймні вона здавалась йому тоді. По тридцяти роках, сьогодні він ніби зумисне знову опинився тут тільки для того, щоб перевірити цю дитячу рефлексію. Так, вона та сама!..

Насправді він прийшов сюди на призначену й зовсім непотрібну зустріч — на останню зустріч із людиною, що, захлинаючись, металась,

мов потопельник на морі, шукаючи соломинки, щоб ухопитись. Але виходило так, ніби якась невидима сила привела його сюди, щоб попрощатися з цим місцем, це промайнули кращі години його життя часів золотого дитинства, де зродилася думка з великого болю, де особливо сильно билося серце, запалене вогнем великої віри й любови... Задумавшись, він стояв над руїною... Ні, не просто над руїною, а над страшною руїною, де привалило не тільки ніжку тому бідолашному ягняті, а привалило щось більше — привалило частину його душі, загрожуючи ще привалити й похоронити все. Повітря над містом бриніло від гудіння літаків, що час від часу налітали по одному й по два, а часом хвилями по кільканадцять. Іноді повітря стрясалося від наглих вибухів, але Максим, здавалось, їх не чув, стоячи в глибокій задумі.

Думав про матір, про прості її заповіти, про віру в людей, віру в добро, в щирість, у любов, у посвяту заради величного й прекрасного. Думав про те, що під цими руїнами поховано щось, чого вже повернути не можна. Можна відбудувати цей храм, але не можна відбудувати те, що непоправно привалено цими руїнами, привалено уламками всього життя." Стояв перед знайомою фрескою в забутті, прикутий до неї зором — до джерела давніх дитячих душевних мук, сумнівів, вагань, до об'єкту найшляхетніших поривань дитячого серця.

Злива спогадів, вир думок, калейдоскоп облич, подій бурхнули на нього. Але тепер він дивився на все те, власне — на ту фреску, з зовсім нової позиції, бо ж він тепер дивився не вгору, а вниз, де й Авраам, і янгол, і ягнятко — все те копошилося догори ногами, стояло в ямі сторч головою. Лише Ісаак опинився в зручній позиції — перейшов із пасивної оборони в наступ, наступаючи згори на батька Авраама й на янгола, хоч наступ його виявлявся єдино в жалібному, докірливо-безтямному погляді, від якого батько відбивався ножем, а янгол мечем.

Може, тому, що Максим дивився з нової, найнесподіванішої позиції, він раптом помітив те, чого не помічав раніше за всі рази (хоч він пройшов повз цю фреску пару тисяч разів!), а саме — що в Авраама, як у професійного різника, стримів мусат за халявою. Це перше. А друге — що

очі в ягняти і в Ісаака були цілком тотожні, геть однаковісінькі, такі-от наївні, овечі, але сповнені людського серця, сповнені того самого німого благання й трагічної покори. І це ставило тепер між ягням і Ісааком знак рівности, якого Максим у дитинстві навіть не міг припустити. Всю його увагу тоді приковувало ягня — бідне таке, беззахисне, а не Ісаак. Власне, в дитинстві він дивився на Ісаакову ситуацію як на несерйозну, і саме через одну деталь, яку помітив і тепер з посмішкою. Справа в тому, що хоч в Авраама ніж і був по колодочку в крові, аж вона цебеніла, але в Ісаака не було жодної рани на тілі. З цього малий Максим зробив свій висновок (він не міг припустити помилки маляра!), що Авраам таки заріже Ісаака, але після того, як вони з янголом замучать і облуплять ягнятко, подадуть його засмажене до Божого престолу, а тоді вже — може, навіть ще й випивши добре — візьмуться й заріжуть Ісаака. Так він думав раніше.

Тепер очі вирівнювали трагедію обох. Але зараз ситуація кардинально змінилася й погіршилася для всіх. Раніше янгол цупив ягнятко з усієї сили через кущі, а воно упиралося весь час і не хотіло, зводячи янголові старання намарно. Тепер тому ягняткові ніжку привалило каменем і воно безпомічно лежало на спині, так що лишилось тільки його зарізати, але ж янголові й зовсім привалило голову, а головне — геть зломило меч. Тут Максим гірко й мляво посміхнувся:

"От уже не думав ніколи, що тому мечеві судилося бути випробуваним на справжній війні!.."

Крім меча, янголові ще обламало крила. Авраам же, замість позиції войовничого зарізяки, тобто — зручної позиції професійного різника, в якій він був, опинився тепер у незавидній позиції п'яниці, повергнутого навзнак, а Ісаак навпаки — опинився в дуже вигідній позиції, тільки, на жаль, не мав він ножа, щоб скористатися зі своєї переваги. Однак, усі вони борсалися тепер тільки для того, щоб відновити попереднє, таке звичне й законне, від віків освячене для них становище.

Максим дивився й пригадував, що колись його дитяче серце стискалося від жалю й протесту, і він тоді думав:

"Чому це так Богові захотілось крови? Чому йому захотілось баранини? ї чому це крилатий янгол узявся ловити те ягня? Хіба ж Авраам, хоч і безкрилий, не зміг би його впіймати сам? І чому ж це янгол так пильно старається і на таке манюньке ягнятко напосівся з таким страшним, вогненним мечем?"

І його дитяче серце бунтувалося, протестувало. А дивлячись на Авраама, він завжди дивувався, вражений: "Та це ж сусід — різник Масєка!" Копія! Разюча в своїй подібності. Знаменитий на всю 9-ту сотню, чи навіть на все місто, Масєка! Масивний, могутній, червоновидий і білобородий — отакий точнісінько, як намальований, тільки в широченних матнистих шароварах і з люлькою в зубах, підперезаний червоним чумацьким поясом та з ножами, скубелками й мусатами за халявою. Таким він завжди поважно виступав поруч свого воза, навантаженого різаними й облупленими свиньми та ягнятами. Ті ж ягнята на возі були щільно повкладані рядочками, як новобранці, а голівки їхні разом звисали через полудрабок і так теліпалися — з одного й з другого боку воза...

Навіть тепер ось; по 30-ти роках, Максим посміхнувся, вражений подібністю цього Авраама до Масєки. Цікаво, як це сталося? Без сумніву, Масєка послужив маляреві за оригінал, за натурщика. Одно з двох — або ж маляр був родом із цієї ж самої сотні й знав добре безсмертний рід Масєк, або ж Масєка чи його батько, як дві краплини води подібний, запали в око маляреві, щодня їздячи мимо цього храму до різниць із хурою, навантаженою різаними ягнятами.

І ще що дивно — в середині храму багато й інших персонажів на інших фресках здавались малому Максимові також подібними до Масєки. В цьому здавна крилася для нього якась велика, болюча загадка: "Людина не може сягнути вище себе й відображає сама себе". Масєку ж цього на вулиці та в околицях називали не інакше як "матнистий

Масєка". Був це монументальний і незрівняний запорожець, безподібний у своїх широченних, "як море", шароварах. Масєка ходив у них і в будень, і в свято. Це, власне, єдині справжні, реальні запорізькі шаровари, що їх Максим бачив на своєму віку не в "малоросійському театрі", а в житті, ще з дитинства.

Довжелезні вусяра й пишно-біла борода, орлиний ніс, волохаті (крилаті) брови, саженний зріст і широченні груди — це все те, що привертало увагу в Масєці. Не тільки мистецьке, а навіть звичайне людське око не могло не зупинитися на ньому, вражене. Така велич! Не малу ролю відогравало такзж його екзотичне, патріярхальне вбрання, що його він уперто тримався, вірний своїм дідам-прадідам — козакам, а потім чумакам і нарешті — шабаям, різникам. У цьому всьому, можливо, й полягала розгадка, чому на всіх стінах собору позначився його дух, — мабуть, він таки запав в око і в душу маляреві, що той собор розписував. Навіть велике зображення самого Саваофа, намальоване на стелі головної бані, було разючо подібне до Масєки. І не раз малий Максим, стоячи в собрі з школярами, порушуючи заборону розглядатися навколо, все-таки не міг витерпіти й задирав голову вгору і завжди відразу втягав її в плечі від моторошного враження, — здавалося, що монументальний і тяжкий Масєка ось-ось злетить униз сторч головою, розчепіривши свої брачкі, товстопалі, різницькі руки. Звикши хапати ними ягнят або телят і підіймати їх на оберемку так легко, любовно й ніжно, мов дітей, щоб... щоб потім зарізати, він от-от чарапне ними... На червонощокій і білобородій голові розвівалася сива запорізька чуприна. Бракувало тільки його запорізької люльки. "Бо ж у церкві не можна курити", — так пояснював собі цю нестачу малий Максим і намагався не дивитися вгору.

Наслідком того всього було те, що ставлення Максима до справжнього, живого Масєки, їхнього сусіди, було просякнуте великою дозою якогось містичного страху. Він відчував завжди той містичний страх і молитовну пошану, коли зустрічав Масєку, бо знав про безпосередній зв'язок між ним і Богом...

Якось Масєка застав його, Максима, з братом у своїй "машині". "Машина" — це була в нього на городі така клуня — не клуня, сам високий солом'яний дах на голих стовпах, під яким містилась розпочата та так і не закінчена, недобудована крупорушка чи олійниця спеціяльної Масєчиної конструкції. Велетенські дерев'яні колеса й шестерні з дубовими трибами, а також маленькі коліщатка та шестеренки — все те припадало пилом. На нього нагромаджувалися, складувані тут господарем, солома й сіно. В стрісі й під кроквами всередині "машини" мостили гнізда горобці — "незчисленні мільйони горобців", як тоді здавалося Максимові. А люди (всі сусіди й ціла вулиця, Максимові ж здавалося, що цілий світ) називали цю Масєчину споруду разом із дахом "машиною", з певною ноткою гумору. І ось у тій "машині" Максим із братом драли горобців, аж геть під самим верхом, висячи вниз головою й тримаючись за крокви, як раптом у "машині" з'явився Масєка. Максим закляк із жаху, руки йому похололи, серце перестало битися. Моторніший брат швидко, мов кіт, зашарудів униз, вистрибнув і втік. А Максим не міг прийти до пам'яти, задерев'янів. Потім — руки самі собою розчепилися і він, як галушка, упав униз на солому та так і лишився там лежати. Він зовсім не забився, ані трішечки, але лежав нерухомо, мов забитий, завмерши від страху. Так гороб'я, випавши з гнізда, лежить, причаївшись, часом. Він лежав, очікуючи чогось страшного, навіть кінця.

— От такої!.. — сказав страшнючим басюрою Масєка, підійшов і взяв Максима на оберемок... точнісінько так, як брав ягнят. Тут Максим, уже цілком опанований страхом, раптом несамовито задриґав. Але де там! Посміхаючись і приговорюючи: "Тпрру, тпрру!" — Масєка приніс його до тину й, перехилившись через той тин, ніжно поставив його на землю, в рідний город.

— Ну, біжи, шибенику ти такий гороб'ячий!..

Максим вихопився, мов із вогню. Стрибнув двічі, але не побіг далеко. Він зупинився за два кроки від тину посеред моркви і так, прикипівши, стояв на місці й дивився в Масєчин город, на Масєку, що пішов собі геть уздовж межі — в сонячні сліпучім світлі, поміж квітучими соняшниками.

Дивився, роззявивши рота, й не міг ворухнутись, відчуваючи, що стряслося щось неймовірне. Справді, весь світ йому перекинувся догори ногами — світ його дотеперішніх уявлень про основні речі. Такий страшний Масєка, домінуючий над усім і вся, прообраз і уособлення тієї сили, про яку всі, а особливо бабуся й мати, говорили як про всюдисущу, караючу, всевидячу, що в її владі Страшний Суд і Геєна огненна, — той самий Масєка, що асоціювався з безчисленною тьмою-тьмущою зарізаних ягнят, із Авраамом з великим ножем, із Саваофом з киплячим пеклом, із усім подавляючим і недосяжно-загадковим, — і раптом ось тобі, на!.. Впіймав його в шкоді, в своїй власній клуні-"машині" і, замість зарізати, як Ісаака там на стіні, де він виконує обов'язки Авраама, — замість зарізати, й годі, пересадив через тин, та ще й як!

"Ну, біжи, шибенику ти такий гороб'ячий!.." З того часу Максим у церкві не боявся дивитися вгору, не втягав голови в плечі. Навпаки, йому було приємно, бо здавалося, що ось-ось Масєка спаде весело згори, схопить його на руки й лагідно скаже:

— Ага! Шибенику ти такий гороб'ячий!..

І вже ніби він не в церкві стоїть, а на городі посеред моркви... Навколо гудуть джмелі і бринять золоті бджоли — снують золоті нитки поміж квітучою редькою, гарбузами, огірками, соняшниками, кропом та жовтими гвоздиками. А брати й сусідські хлопці — "славне товариство низове" з усієї вулиці — повирізали дудки з гарбузиння і дмуть!.. Дмуть баса і тоненько, різно — там, на межі...

Від того часу Максимова душа роздвоїлася. "Хтось десь усе поперекручував. Зовсім воно не так, як говорять усі й бабуся навіть". Малий Максим мав уже свою таємницю й носив її в собі — таємницю про те, що людські голови замотеличила велика неправда. І головне — неправда в тому, що Бог захотів крови, захотів баранини. Чому неодмінно баранини? І чому це янгол тягне ягня до Масєки, а сам тримає меч і не ріже, — не хоче брати на себе гріха!.. Чому це Масєка мусить бути вбивцею? Чому це так йому прирекли?..

Цих думок Максим не висловлював нікому. Але носив у собі міцно. Носив, ідучи зі школи й у школу через соборну огорожу, і завжди зупинявся перед цією фрескою й довго простоював, задерши голову. Він її вистудіював до найменших подробиць. Із цією фрескою зв'язані початки життєвих мандрів його душі й серця під загадковими зорями.

Тепер все це викликає розпач: тут — цілий трагізм безглуздого в людських серцях і душах. Хіба ж це не те, що намальоване на фресці, виявляється й у тому, що світ зжирає сам себе й усе тепер лежить у руїнах, догори ногами, розторощене остаточно й непоправно. Зерно дало плід — усе рухнуло, і раптом оголилась страшна річ, непередбачений і глибокий зміст цієї ось символіки, якась жахлива правда її... Хтось украв істину й завдав свій тон від самого початку всіх початків! Хтось конче потребує, щоб люди різали й убивали один одного. В ім'я чого? В ім'я "свого", привласненого собі й задобрюваного Бога. І тепер ясно й очевидно — вище свого малого розуміння найвищої мудрости людина ніяк сягнути не може! Ось це і є межа. Межа людських усіх стремлінь до божеських висот...

На руїнах шнирили люди. Вони порпалися нишком у тих руїнах, немов щури, то тут, то там. Звідкілясь тягли шматки брудної матерії, далебі — рештки риз і ряс, також — пляшки, якісь помальовані дошки, шматки золотих рям і багетів, шматки мідяних і брондзових рурок, тримаючи ці останні на грудях, мов не знати який скарб (це ж бо рурки для самогонних апаратів!!). Коли завивав десь близько, пікіруючи, літак, усе геть зникало миттю, ховалось по щілинах, мов провалювалось крізь землю. Потім помалу вилазило знову...

Максим дивився на все те, й щемлива туга ссала його під ложечкою. Чогось було безмежно жаль. Щури!!! І головне, що це ж усе недавні такі добропорядні, побожні, статечні люди. Він знав їх. Це ж вони вчили його змалку скидати шапку перед старшими, любити ближніх, бути чесним, не красти, не вбивати й шанувати ось цю святиню, разом із усіма її фресками. Це ж він із ними стояв ось у цім храмі, й молився до схлипу, й плекав велику надію на чудо оновлення... Тепер вони ворушаться, мов

щури, немов опановані екстазою доруйновування зруйнованого, дикою, розпачливою жадобою грабунку, жадобою з відчаю. Так ніби попустилися всі гальма й вони кинулися нарешті робити те, про що нишком мріяли все життя. Розтягають. Вони розтягають мотлох руїн, а насправді це ж вони розтягають його дитячу романтику, його дитячу віру — розтягають його душу! Вони розтягають його прекрасне золоте дитинство й незабутні сльози материнські, перед якими він хилитиме чоло завжди, — сльози трагічної, але такої полум'яної, самозабутньої віри й надії, — вони топчуться по них...

Максим шарпнувся очима навколо, відчувши раптом, як страшну згагу, брак чогось. Так, йому бракувало чогось. Йому бракувало скорострільа! Отак би взяти й вишмагати геть усіх отих!.. Посікти на дрібну локшину, на січку... Він навіть мацнув біля плеча, там де був завжди ремінь, коли скорострільбував за плечима. Та й махнув рукою.

"Ні, все це логічно".

Він знову подивився на людей, і йому стало їх жаль. Вони ж не пустилися берега й не з добра прийшли сюди. Це ж вони зі страшного розпачу, з протесту. Топчуться, щоб топтатись. Так, це логічно. Якщо боги хочуть звичайної баранини, а янголи тягають для них ягнят під ніж Масєки-Авраама; якщо вогненний меч янгола був лише для того, щоб лякати й приводити в покору слабе, безневинне ягня, а при серйознішій пробі так легко зломився; якщо всі сподівання й уболівання, віра й надія, скроплені кривавими сльозами й тисячами пудів воску, були марні, щоб обернутися отак у пил і порох... то вони, мабуть, хочуть тепер винагороди. Бодай для серця, що, голе й голодне, осиротіле, мечеться в смертельній тузі, в останній агонії загибелі... Вони самі не знають тепер, чого шукають...

Зухвало-бунтівливі думки, що зародилися були ще з дитинства, раптом вибухли тепер. І від того серцю стало ще холодніше, а нудьга смертельна стала ще більш щемлячою. Та, Господи ж!!. Коли рушаться

великі царства, на землі й у душах збудовані, то ж хіба маленькі, слабі люди за себе відповідають?..

Місто лежало, як і ця святиня, зрівнюване з землею, і, здавалося, тонуло в рокоті хвиль, ввергнуте за гріхи під воду...

По вулиці, зігнувшись під ношею й зіщулившись перед летючою смертю, що клекотала вгорі, поспішала бабуся. Вона тюпала старечими, немічними ногами з центру руйнованого німецькими бомбами й грабованого власними громадянами міста. Десь, певно, поспішала додому й несла радісно те, чим збагатилась: це були порожня, але тяжка, залізна ряма й очеретяна мітла. Головне — мітла! Якщо ряма була явно випадковим трофеєм, то мітла була неабияким важливим здобутком — новенька очеретяна мітла з гарно вистругани держаком. Молодші й спритніші люди розхапали стільці, столи й навіть мішки збіжжя, бабуся ж устигла лише вхопити мітлу. І тепер, уклавши на плече, вона несла її, як прапор…

Максим її знав. Це ж була баба Хациха! Найстатечніша, найтихіша й найпобожніша на всій 9-й сотні людина. Вона була з тих, що нікому не сміли сказати й "брешеш", і навіть ніхто не чув, щоб вона будь-коли сварилась. Скільки її знали, вона заробляла по людях — то копала, то полола, то дітей няньчила, то мертвих на той світ споряджала. Знаменита вона була тим, що не пропускала жодної служби Божої, не забувала жодних церковних свят, не минала жодних похорон чи хрестин, де скрізь охочекомонно приносила свої руки й силу на допомогу й не домагалась винагороди. Десь пройшли революції, але то не зачепило Хацихи й нічого для неї не змінило. Вона працювала — все життя, не розгинаючись. І то було, здається, нормально, що вона нічого не мала та що її ім'я було синонімом "злидарки", бо вона жила для інших. Вона була бідаком, що все пожертвував для ближніх своїх. І люди, що в своїй природній жорстокості не любили жебраків і злиднів, Хациху все ж таки жаліли.

Максим дивився, як старенька Хациха, що доживала, либонь, восьмий десяток, зігнувшись, тріюмфально марширувала з мітлою, і не міг вийти з дива. Хациха під кінець віку — випряглася! І тепер-от іде вулицею серед білого дня з заграбованою мітлою... Щось сталося, щось десь безнадійно розсипалося на порох... А вона йде статечно й гордо, йде діловито, з почуттям власної сили й правоти і — з чистим серцем. Доказом цього є те, як вона тримає мітлу: вона несе її, як прапор!..

Бабуся саме порівнялася з руїнами собору, коли вгорі зарокотало знайомим рокотом: два "месершмідти" заходили на бомбардування. Якраз над собором. Починали пікірувати.

— Бабо Хадихо! Тікайте!! Сюди! Швидше!.. — крикнув Максим.

Та бабуся байдуже махнула рукою, глянула вгору, перехрестилась і упевнено тюпала собі далі.

Струм повітря збив Максима з ніг... Коли по короткому часі він виступав із-за тяжких брил церковної руїни, з-за перекинутого Авраама й Ісаака, ніякої Хациха на вулиці вже не було. Стояв чобіт (саме стояв, а не лежав — у багнюці заглиблений), і біля нього валялась... мітла!.. А посеред вулиці, серед заболоченого мокрого снігу диміла чорна воронка. Від бабусі нічого не лишилося, неначе її взято було живою до пекла, за гріхи... за мітлу!..

Максим підійшов до чобота, мимохіть здійняв шапку, постояв хвилину... І надів шапку знову, задумливо... "Чобіт був занадто великий і тому так легко спав із старечої ноги, взутої набосоніж", — майнуло в голові не до речі.

Стояв і слухав, як хтось у нім плакав, хтось ридав тяжкими, кам'яними сльозами. І пригадався йому янгол... Здавалося, він стояв тут, невидимий, над тим чоботом, виконуючи божеське доручення на цій землі... Мармуровий холодний янгол, найпечальніший образ його

дитинства — там, на надгробнім пам'ятнику на соборному цвинтарі. Це він десь там плаче — мармуровий янгол у мармуровій печалі, ніжний, лагідний і холодний, невтішний у безмежній своїй скорботі над серцем людським, оберненим у пустирище. Неземний, потойбічний, але повергнутий на землю й міцно до тієї землі прикутий, примурований, вкопаний в неї разом із тяжким п'єдесталом і... пообписуваний кругом хімічними олівцями. То закохані повписували свої імена й сентенції на білому мармурі, позаписували своє божевілля, свій шал любовний, і то п'яниці й циніки теж позаписували свою глупоту на мармуровій скорботі й ніжності, на білому янголі, повергнутому з іншого світу отак просто на цвинтар, у болото-Янгол плаче, затиснувши руки між коліна, а біля нього гуляють і будуть, може, ще гуляти байдужі люди, а над ним шумлять сосни, а на соснах цілуються горлиці... І тим пекучішими видаються сльози, коли плаче безнадійно закам'яніла чиясь, велика, зі скутими крилами, геть у прах повергнута людська, і вона ж і божеська, душа... Це завжди вражало Максимове серце, коли він відвідував на соборному цвинтарі того янгола мармурового, що тепер увижався йому надгробним пам'ятником його власного дитинства...

Хацихи мов і не було. "За мітлу!" Хтось у нім сміявся вже диявольським сміхом: "Це ж і світ увесь кривавиться якраз чи не за таку ж саму ідею?.."

Вітер. Холодний, колючий, мокрий. І сморід піроксиліну. І запах крові всуміш із запахом горілого ганчір'я. І туга, мов мряка туманна, над розбомбленим містом.

"Гм... Чого ж той дивак не йде?!"

Максим постояв задумливо. А тоді піддав понуро мітлу ногою, збив її геть у смердючий кратер бомбової вирви й пішов знову на руїни собору — поніс своє серце туди, до приреченого ягнятка...

Соломон прийшов, мов із хреста знятий, зовсім розгублений і зовсім тверезий.

В нього все тіпалось — плечі, коліна й щелепи. А очі... Власне, по очах і було видно все сум'яття, весь справжній хаос його душі.

Зігнувшись у три погибелі й тремтячи, Соломон сів на брилу над Авраамом та Ісааком і почав крутити цигарку, розсипаючи махорку. Максим став насупроти нього й так стояв, заклавши руки в кишені свого обстрьопаного пальта. Дивився й чекав.

Соломон марно намагався опанувати собою й цигаркою. Та нарешті він таки закурив, глибоко, жадібно затягся й випустив хмару диму, закутавши тією хмарою свою голову. Зітхнув.

— Ну?.. — промовив мляво Максим.

— Що? — прохрипів Соломон.

— Принесли?

Мовчанка, а потім:

— Я вас не розумію, сеньйоре! (Крива посмішка).

— Обіцяне, професоре!

— А саме?..

— От такої!.. — Максим скептично свиснув і так само скептично-насмішкувато промовив: — Рятунок, професоре! Ви ж обіцяли принести рятунок. "Геніяльний рятунок" для мене.

— А-а... — протяг Соломон байдужісінько, думаючи про своє. — Та то, знаєте... то я був п'яний...

— А тепер?

— А тепер я абсолютно тверезий. — Враз стрепенувся: — І я приніс вам краще! Я таки приніс справжнісінький рятунок. Справжній! Я приніс думку! (Аж захлинувся — не то від диму, не то від внутрішнього збудження). Розумієте? Нарешті вірну думку! Нову думку, друже мій! І ось... Так, це і є вірний рятунок... для сильних духом.

Соломон уже крутив другу цигарку, хоч перша лежала збоку на камені й диміла, забута. Якийсь чудний і недоречний, незвичайний був він тепер. Максим стояв насупроти нього, розставивши ноги, й мовчав, дивився десь понад головою. А далі промовив тихо:

— Ви ж чудово знаєте, професоре, що ні одна з ваших думок, висловлених за все життя, нових і найновіших, таких, і сяких, і ще інших, нікого й ні від чого не врятувала. І вас самих також, у чому ви, здається, й переконуєтесь.

— Е! — стрепенувся Соломон. — Ця думка — це щось інше. Це квінтесенція! Це резюме. Це все. Все! Генеральний хід, найрішучіший акорд.

— Ну, гаразд... — Максим зітхнув і, не міняючи пози, мовчки постояв, а потім по короткій павзі докінчив тихо: — Гаразд. То давайте вашу думку.

Павза. Потім, замість безапеляційно й з фальшивим патосом та апльомбом забасити, як завжди, Соломон якось знітився, втяг голову в плечі, заклав руки в кишені і, про-стягши ноги, мовчки вперся поглядом на свої діряві черевики. І, так дивлячись, несподівано тихо, надломано й тягуче

так прошепотів:

— Чи варто жити?.. От питання...

— Дійсно, — посміхнувся Максим. — "Бути чи не бути?!" Риторичне питання, професоре, чисто семінаристське.

Соломон знову стрепенувся весь. Захвилювався. Аж пальцями хруснув. А тоді враз заговорив гаряче, захлинаючись і зриваючись із тону, Максим його рішуче не впізнавав.

А Соломон вів, як на сповіді:

— Слухайте, друже мій!.. Ви не знаєте... А я вже ось місяці не сплю, втратив сон і спокій... Ви бачили — я заливався горілкою, як швець... Це все тому... Але це не допомагало. А надто останні дні. А надто останні години!.. Це семінаристське питання, кажете?.. Так. Але ж це те прокляте "вічне питання"!.. І його легко подумати головою, але от треба відчути серцем...

— У цій усій проклятій свистоплясці, в цій грандіозній аварії всіх і вся, в цім оголенні безглуздої порожнечі, в цій, нарешті, переоцінці всіх вартостей і самої людини вогнем і залізом — це вічне прокляте питання стало, як стовп, і стояло передо мною, доки я його не вирішив. Так, доки я його не вирішив!.. Друже мій! Я вам казав про порятунок. Тут він і лежить. Радикальний вихід із усього цього ідіотизму, із глухого кута, в якому опинився — ха-ха! не опинився, а в ньому товчеться відвіку — весь світ. Так-так! Все брехня. Безмежна забріханість! І чого над тим усім уболівати, тремтіти, страждати! Нам дано ідіотський шматок м'язів і нервів, що зветься серце, щоб тліти ним, і боліти, й мучитись. Удавати з себе "богочоловіка", "царя всесвіту". І в цьому все нещастя. А тим часом — це все дурниця! Фікція. Самоомана комах, які навчилися блудити розумом... Ха-ха-ха! Гляньте!.. Та хіба ви не бачите? Що воно таке — оте все, що рухається нині по плянеті, як коливання води, — туп^,

уніфіковане, сіре, перехняблюючи землю туди й сюди? Що то є, що хилитається в цій усій фантасмагорії, змушуючи світ здригатися в корчах?!.

— Туманність! А ми кажемо, що це ми. Ні, брат. Хіба ви не бачите, що ми — це тільки уніфікована туманність. Іграшка... У всесвіті від віків іде космічне змагання космічних чисел, космічних величин. І зараз теж от... Усе це — холодне, бездушне змагання бездушних, але велетенських чисел. Космічних чисел. І от у цьому змаганні чисел ми є ніщо, нікчемний пил. Ми — люди взагалі, і ми з вами зокрема, Максе! В макрокосмі ми є абсолютний мікроскопічний нуль... Ми не можемо протистояти знищенню й обертанню всього в пил. І ми обертаємося в пил... Але пощо обертатися в пил з муками, коли можна без?.. Раціоналізувати!.. Бодай тут єдино розумно використати свою волю!.. Га?!.

Сказавши "га?", Соломон відсапнувся, але, не чекаючи відповіді, рухнув далі — мовби котився з гори:

— В пил!.. І все... Ха-ха! "Душа"... "Ідея"... "Пориви"... "Людкна-Бог"... "Любов"... Ха-ха-ха! Я вже сказав: блеф!! Ідіотизм. Людське "я"? Де?! Га-га-га! Чи людина щось може? Людина нічого не може. Як не може нічого пісок великих пустель. Лише як підніметься самум — пісок рухається стіною, й засипає геть усе, і засипає сам себе. Безвільний пісок... І все обертається в руїни. І насамперед у руїнах рипить пісок!.. Пісок, брат!.. Найбільша сила, яку я визнаю, це сліпий інстинкт руїни, який сидить у кожній такій піщині, — це сліпий, стихійний, непереможний рух до смерти... Це — реальне й правдиве, а решта — блеф. Я прожив життя, я це знаю. Людина сліпа, бавиться ілюзіями, вигадує якісь пляни, системи, чіткі побудови — "будує світ"! Але при першій вогневій пробі все це падає і оголяється прірва. Прірва, над якою хочеться вити вовком. Осиротіла, сама на себе здана людина не може існувати. Через те вона дається підхопити себе самумові й перти в хмарі собі подібних... На загин... Є термін — "масовий інстинкт", чи "масова психоза", але немає, на жаль, терміну "масове оголення", "масове викриття", коли весь намул ідей та іншої єрунди відпадає геть, а лишається сама правда. І в цім заслуга

війни — вона оголює і урухомлює правду. А та правда — вона й є в тезі про пісок пустель. Підхоплені самумом, піщинки стають нарешті собою, виявляючи свої властивості, свою справжню природу, свою суть — без пропагандивного блуду. Рухатися здібне тільки щось реально-вагоме. І ось те реальне рухається, фікція ж, ота "духова надбудова", лишається на місці, як дрантя, — ні, зникає геть, як пшик. У цьому русі реально-вагомих піщинок відпадає геть усе нереальне — ідеї, мораль, етика, любов, дружба, гордість, героїзм... Ха! Людина цього ніколи не мала. Це вона сама вигадала, прикрашуючи свою гидку, нікчемну суть. Ні, це для неї вигадали поети й інші ненормальні фантасти, особливо чутливі й рафіновані шукачі неіснуючого: янгольських крилець в амфібії, божеської краси й величі в ідіота, взагалі ж — із розпачу шукаючи в фікціях прикриття для бридкої людської голизни...

Соломон говорив, а Максим мовчки, байдуже слухав. Навіть не пробував встрявати в розмову. Примруживши очі, він апатично розглядав якусь річ, що лежала між камінням і що на неї випадково впав його погляд. Розглядав так собі. Ступнув меланхолійно крок, торкнув розглядувану річ ногою, а сам тим часом думав: "Чи блазня вдає, а чи справді Соломон уже готовий, дійшов до ручки?.."

А Соломон помалу, як пароплав до пристані, доходив до фінішу своєї рятункової тиради:

— Так-то... Світ озвірів не тому, що він озвірів, а тому, що він такий за своєю природою. Тепер ось він лише зітер свій грим, а чи здер із себе машкару, й оголилась страшна нагота брехні, нікчемности й підлоти. Поза тим — нічого більше. І от... Чи варто жит й?!. Ось проблема! — І, скінчивши нагло на тому ж, чим і починав, Соломон по павзі сам собі тихо, але переконано відповів:

— Не варто. Максим зітхнув:

— Т-та-ак... ну добре... То ось, здається, є ключ до розв'язання вашої проблеми, тобто — ключ до вашої рятункової ідеї. — Нагнувся й підняв червону, чепурну, як писанка, італійську гранату. Оглянув і простяг її Соломонові.

— Ось... Будь ласка, доведіть послідОВНІСТь: умріть. Вона заряджена. Оце ось так знімається, отак натискається... Це реальне завершення вашої думки. Ключ до рятунку.

Соломон замовк і посірів. Він довго мовчав, пригноблений, дивлячись на гранату. А тоді підняв комір і глибоко засунув руки в кишені.

— Приберіть, — прохрипів він. — Я... я, власне, хочу бути послідовним і доказати людську підлість, а не героїзм. Я боюся смерти...

— Але ж ви не послідовні!.. Нуль є нуль, і йому нема чого боятися смерти.

— В тім то й суть, що підла людська природа ніколи не була послідовною. Хочу жити!.. — Голос Соломонів хрипів і затинався.

— В ім'я чого?

— Чого?.. Хоч би в ім'я цієї непослідовности. Ні, в ім'я злоби. Так-так, злоби!.. А втім — дайте гранату, я ще подумаю...

Соломон обережно взяв гранату й заховав її під брилою руїни, присипавши дрібними камінцями.

— Я потім по неї прийду... Я ще маю... ідею Бога! (Криво посміхнувся). Розумієш? Після того, як я 20 років руйнував церкви, я тепер маю ідею Бога!..

Останні слова він просто викрикнув гістерично. І відразу замовк, знітився на камені, якось засмикавши плечима — чи то скручуючи цигарку, чи... Максимові здалося навіть, що він плаче, сидячи на камені, над Авраамом. Але то так тільки здалося...

— Нічого, — промовив Максим лагідно, не думаючи над тим, що говорить, але справді зі щирим наміром потішити. — Ті, що зруйнували цей храм остаточно, також мали ідею Бога. Навіть написали її на бляхах своїх пасків...

Соломон мовчав. Він нічого не слухав і нічого не чув. Почав кутатись у пальто, пробубонівши про себе:

— Холодно... Душі холодно...

І заховався, як равлик у мушлю, остаточно задивившись у себе самого нерухомо.

Максим ступнув до нього крок і став перед ним, розставивши ноги. Дивився задумливо і теж мовчав.

— Слухайте, професоре, — промовив нарешті щиро й так, ніби всієї цієї попередньої розмови й не було. — Скажіть мені правду... Бо я не вірю в те, що ви ніби були тоді п'яні. Я ніколи не бачив вас п'яним... Ви щось мали для мене інше, адже ж так? Ви щось обіцяли й збирались принести?..

— Ціянкалій, — буркнув Соломон коротко. Максим свиснув здивовано.

— От такої!.. Дякую... Але принесли, значить, саму теорію?.. Шкода... (Павза). Хоча... Я, правда, не тішуся з цього світу, проте не поспішаю й на той... Прощавайте, професоре!

А вже ступнувши, зупинився й промовив роздумливо:

— Проте шкода все-таки... шкода, що ви не принесли ціянкалію. Ним при нагоді можна б принаймні врятувати честь. Честь, професоре!..

Соломон здригнув. Устав. Пильно подивився на Максима. Потім ще глибше втягнув голову в плечі. І, застібаючи на всі ґудзики своє благеньке пальто, ткнув Максимові руку. Мовчки. І пішов геть, зігнувшись.

Максим подивився йому вслід:

— Прощавайте, професоре!

Лишившися сам, Максим постояв ще якусь мить, а потім вийшов за огорожу, на порожнє, безлюдне перехрестя, розчавлене танками й порите бомбами. Було пусто, й тривожно, і безмежно тоскно. Якесь жаске чекання залягло над містом навколо. А серед порожнечі — він сам із своїми думками, заглиблений у свою душу, — але там було теж пусто, як на згарищі, і тривожно, й теж залягло чекання. І тільки десь у перспективі — все той же мармуровий янгол у мармуровій печалі. Мармуровий, заплаканий янгол із соборного цвинтаря — мов надгробний пам'ятник його дитинства!..

А потім над усім — зринув і став перед очима син сонячного Палермо та його камрад, і забриніло розпучливо-поривно:

"А в а н т і!"

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Дві нотатки на полях

1. Слово до читача.

Два початки зробив я цій повісті — і все ніби не можу зрушити з місця разом із моїм героєм. Він стоїть і балянсує над безоднею, ледве перемагаючи смертельний потяг полетіти сторч головою. Полетіти б — і все. І не треба б уже було ні над чим тліти душею. Проте герой іншої думки. Автор теж. Авторові ж треба йти за героєм назирці, слід у слід, як його тінь, як його друг і свідок; іти так, як він тінню йшов за ним у житті; йти, те життя відтворюючи. А це тяжке завдання.

Матер'ял (говорячи фаховим терміном) навалюється брилами, громадиться горами, збиваючи з ніг, загрожуючи привалити геть. І, нагнувши голову, як навпроти шаленого вітру, стоїть автор на місці, все заміряючись зробити крок уперед, заносить ногу — і нічого з того не виходить. А все тому, що час, про який мова, це час апокаліптичних зрушень, це сам скажений рух, катастрофальний і безглуздий, як той самум чи велетенський гураган пустелі. Такий рух, що в ньому годі розглядіти людину. Ні, в ньому не видно окремої людини, лише рух піщинок, мовляв Соломон. Самум. Самум, що йде віхолою, забиває всьому живому дух, мете геть усе в небуття. І, може, тому при спробі розглянути людину в тім самумі робиться млосно. Так, як і тому героєві, піднесеному над прірвою.

... Часом вам сниться сон: ви стоїте над страшною безоднею. Над такою безоднею, що у вас терпнуть не тільки ноги, а й терпне, холоне душа. І от вам треба над тією безоднею йти. І є лише тонесенька риска переходу понад самим краєчком, — і йти вам треба по тій тонюнькій-тонюнькій рисці, по вузенькій гривці якогось муру чи гірського хребта, на голокрутній висоті. Під вами така прірва, що лише туман сивіє десь унизу, а дна й не видно.

І от на тій гривці, над тією прірвою балянсує ваше похололе серце...

Ви рятуєтесь тим, що прокидаєтеся зі сну. Але герой так урятуватись не зможе, бо він не спить і те все не сниться йому. Він таки стоїть над справжньою жаскою прірвою й бажає схопитись за чиюсь руку, за руку б

свого друга й побратима. Але такого друга немає, тому він стоїть сам і, відсахнувшись, дивиться в ту прірву, похоловши.

І це — чорна загибіль, моторошне царство руїни, безнадії, краху людської душі — безповоротно й назавжди. Це прірва, над якою опинилися серця мільйонів людських істот. Фінал цього забріханого, здичавілого світу, пущеного по похилій самозганьблення й самознищення. Вони, ті мільйони сердець і душ — зриваються й летять униз, як жорства, втративши волю й силу до опору, втративши вже останню віру, надію й бажання змагатись... Мовби пісок пустель...

Одним із числа тих мільйонів є й наш герой. Власне, не герой, а просто — людина, що не далася схопити себе так просто тому страшному самумові, викресала з себе іскру волі й збунтувалася, вперлась ногами в груди своєї землі й випала з загального руху. Більше того, вона повернулася всторч і пішла навпроти, пригинаючись до самої сирої землі, своєї землі, хапаючись за неї й за все, що на ній є, не даючися скинути себе в прірву.

Вона, ця людина, — це не легендарний герой легендарних часів людської історії, оспіваний , поетами й трубадурами всіх епох і народів, — ані Ахілл, ані Зигфрід, ані Микита Кожум'яка, ані якийсь там інший велетень, що стає на прю з усіма темними силами — драконами, зміями-гориничами й іншими почварами стоголовими — й перемагає їх казковими чарами та міццю своєю богатирською.

Ні, цей герой — це звичайна собі, сіренька, в лахміття вдягнена, заштовхана, стероризована, отака собі мізерна людина 20-го століття. Слабенька й змучена, непоказна й нічим не опанцерована, поставлена, одначе, долею проти найбільших страхіть і почвар, які будь-коли існували під сонцем. Що проти них змії-гориничі! А серед них і найбільші страхіття — страхіття ницости, масової підлоти, масової жорстокости й злоби, що стали разом гидрою мільйонноголовою, ще й опанцерованою в залізо. І от він протистоїть їм... Сірий, і буденний, і не героїчний на вигляд, немовби зацькована тваринка. Лише з гарячим, буремним серцем... З

уперто зціпленими зубами... З очима, запаленими вогнем великої, нездійсненної мрії...

Герой нашого часу!.. Це, може, навіть ви. Це, може, ваш брат. Або ваш побратим, друг, якщо ви мали щастя носити в собі вогонь дружби й побратимства та мали взаємність. І от ми з ним балянсуємо над безоднею й будемо бігти впарі над нею — шляхом, що його приділила доля. Може, й ви тим шляхом бігли? Може, це буде мова про вас! Може, іскорка й вашого серця спалахує в тім розпачливім змаганні людської істоти, приреченої на смерть, але бунтуючої — проти всього: проти неминучости, проти світу, проти логіки, проти стихії, проти долі самотньої, киненої напризволяще, зведеної до ролі земної піщинки, і с т о т к и, обдуреної заповідженим їй божеським покликанням. Обдуреної й поставленої перед фактом цілковитої дікчемности й безсилля, над проваллям всеподавляючої ницости, над сліпим клекотом всеруйнуючого зла, над космічною прірвою ніщоти, ганьби й глуму, як пилинка в холодному й жорстокому змаганні космічних чисел, складених із відносних величин злоби й брутальної волі якихось неспівмірно малих одиниць і тупої, самостійно діючої черствої матерії.

І.Спеціяльна заувага, яка мала б заступитк окремий розділ.

Це буде звичайна довідка.

В нетерплячого читача, зокрема ж — у читача, що звик до простоти й граничної ясности клясичного роману, може виникнути питання — де ж, нарешті, відбувається дія? Не взагалі, а точно, — де саме?

На це можна б відповісти, що це не має ніякого значення. Така дія, як ця, що відбувається тут, могла відбуватися й відбувалася скрізь, на будь-якій точці земної кулі року Божого 1943-го, але...

І тут приходить знамените "але" — "але", як виняток з правила.

Але в дійсності, в усій своїй трагічній повноті й специфічності така дія могла відбуватися й відбувалася лише на певній території й лише на тлі надзвичайної епопеї певного народу (може, навіть як вивершення тієї епопеї). Тому місце й час мусять бути визначені якнайточніше.

Отже — дія відбувається на Слобожанщині, цебто на тій частині нашої Батьківщини, що зветься Слобідською Україною та чия доля є чи не найяскравішим зарисом долі цілого народу, що заселяє трагічну землю, Україною іменовану. На тій Слобожанщині, що пройшла найтяжчий шлях, який тільки можна уявити. Спершу склала на жертовник великої революції безліч жертв в ім'я братерства, рівности й свободи — в святому пориві до прекрасного міту, до "вселюдського щастя"... А потім перша пішла масово по тюрмах і каторгах, брутально стероризована, цинічно обдурена, ошукана... Потім великими масами вимерла від голоду року Божого 1933-го, складаючи гекатомби жертв знову ж таки в ім'я тієї свободи, братерства й вселюдського щастя, поставивши пасивний, але відчайдушний опір найчорнішій, найгидшій ницості й тупій звірячій жорстокості, піднесеній до ступня новітнього "вірую"... Пізніше, як частина Европи, найдальше висунена на схід, стала найулюбленішим пляцдармом смерти в апокаліптичному побоєвищі двох жорстоких систем із таким "вірую", двох велетенських, ворожих одна одній і спільно в однаковій мірі ворожих цій землі, сил — червоної й брунатної, під знаком п'ятикутної зорі й під знаком чорної свастики. Ця земля стала пляцдармом їхнього герцю, уособлюючи в своїй трагедії трагедію цілої доби. Сплюндрована й розтоптана під чобітьми незчисленних орд, опанцерованих в залізо й зненависть, вона все ж не хоче здаватись, не хоче зникати з лиця землі.

Словом, дія відбувається на частині території нації, яка ще не жила, все лише збираючись жити, але яку всі геть спихають у могилу. Спихають і, здається, ось-ось, ось-ось зіпхнуть безповоротно. А вона збирає по краплі рештки вже решток своїх сил та й хоче знову звести голову...

Образом і символом цілости та разом і вихідною точкою зображення цієї дії може бути кадр, що потряс душу героєві в дальшому розвитку подій і що його варто перенести звідти й поставити тут, на початку...

...Велика колона приречених на смерть разом із героєм біжить підтюпцем попід парканами, гнана чисельним, до зубів озброєним ворожим конвоєм. Біжить, гнана десь за місто... Вгорі кружляють сталеві стерв'ятники другого ворога, поливаючи землю вогнем і залізом. Приречені в нудьзі передсмертній витягають голови під залізну зливу, бажаючи вмерти відразу, але перелякана варта притискає колону до парканів і жене її вчвал все туди ж і туди ж, за місто, де має бути суд і розправа над цією колоною сірих умовних знаків, що були колись людьми. Але їх пильнують і женуть так тому, що серед них заплуталася десь ще й жива душа, заплуталась чиясь остання надія, віра в порятунок і воскресіння. Через те колону так і женуть вчвал — щоб разом з умовними знаками зіпхнути геть і живу душу, й ту надію останню в безодню а чи розіп'ясти її.

А по шляху, посеред вулиці, загрузаючи по коліна в грязюці, біжить боса й простоволоса стара жінка. Вона біжить боком, а в руках тримає дві почорнілі дошки-ікони Спасителя й Марії. Вона тими іконами, біжучи, хрестить колону. Хрестить розпачливо... Очі її широко відкриті, волосся розвівається на вітрі, груди розхристані — груди Матері, що вигодувала ціле покоління дітей... Вона біжить боком, і хрестить, і хрестить... Вона мовчить, але очі її кричать... І вчувається, що вона кричить уся, кричить тим криком, яким кричали колись і її предки, прагнучи врятувати свого земного бога, повергнутого в безодню, символ своєї віри й своєї надії: "Видибай!!. Видибай, боже!!."

Колона зникла в тумані. А жінка лишилась. Під наглим розривом бомби вона зломано впала ницьма в грязюку, зі страшним прокльоном... і дошки Спасителя з Марією полетіли геть...

Цей кадр — це і є той образ, який треба розгорнути до краю. І тоді він стане достатньою відповіддю на запитання — "ДЕ?..".

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

В домі вилітали шиби разом із рямами, стіни гойдалися, даючи розколини, зі стін падали образи й речі, зриваючись із цвяхів і з полиць, зі стелі сипалися шпаруни, — а на веранді в цей час окотилася коза Білявка. Вона вродила трьох козенят — і всі кізочки, — та нікому було радіти з того. Ачей і самій козі не було з того радости.

Веранда деренчала, осипаючись дрібним склом і вапном від страшного тиску повітря. Те скло, й вапно, й бите череп'я засипали рясно підлогу й усе навколо, а в тому склі й череп'ї, посеред веранди стояла злякана коза Білявка і, хитаючись на тремтливих ногах, жалібно лизала трійко щойно народжених своїх діток. Тіль-тіль з'явившись на світ, козенята інстинктивно тислися одно до одного і всі разом до матері — і так стояли, а струм повітря від наглих вибухів десь близько валяв ту купку живих істот із ніг. Та вони зводилися й стояли знову...

На все це дивився Максим. Він теж, як і ті козенята, хитався на ногах і намагався не дати звалити себе з ніг наглому тискові повітря. Він стояв посеред кімнати в домі, що ось-ось міг розсипатися на скалки, стояв, як моряк на чардаку розгойданого корабля, широко розставивши ноги, і тупо дивився у вікно на веранду. Корабель ось-ось мав піти на дно, геть пірнути в безодню. Разом із ним. Разом із усім. Разом із кізкою й малими козенятами.

Але корабель не йшов на дно, — жодна з безлічі скинених навколо нього бомб не могла влучити в нього точно, і тому він уперто гойдався на поверхні.

А коло Максима стояв п'ятилітній синок Борис і, дрібно-дрібно тремтячи, мовчки тяг його назад у присінки — туди, де було їхнє "сховище". Постоявши, Максим ішов за синком у присінки, й там вони знову сідали на підлогу при стіні, на розстелений кожух. Сідали рядочком і так сиділи, дослухаючись усім єством, як десь гуляла, шукаючи їх,

смерть. Власне, дослухавсь маленький синок, Максим же лише вгадував, що з ним робиться, сам же він був байдужий. Нерви його отупіли, і ним опанувала безмежна апатія. Від безсилля й безвихідности. Він уже не стинався, й не кипів, і не тремтів, як колись. Він тільки притискав синка до себе (навіть не помічаючи, що синок ще більше намагався притиснути й захистити його) і вгадував — не думкою, лише набряклим серцем, — що переживає це бідолашне дитя, опинившись отак раптом у пеклі.

Матір із немовлям вони зранку відправили геть на околицю міста — там, мовляв, безпечніше... Але то все самоомана, то — щоб не разом умирати, бо на околиці міста було таке саме пекло, як і тут. То був лише відрух відчаю, гра в щастя. Але Максим був тим задоволений, бо думав, що на околиці зовсім добре, зовсім безпечно, що там нічого не загрожує. Хотів, щоб так було, хоч і знав, що воно не так.

А земля тряслася, ніби вирішила розступитися, нарешті здійснюючи пророцтво про кінець світу й Страшний Суд. Це, власне, розпочалося справжнє бомбардування, бо все, що було дотепер, то була, здається, іграшка, жарти. От тепер пішло все навсправжки. Дві світові потуги чомусь напосілися разом, і з усієї сили, і з однаковим оскаженінням на це бідолашне, беззахисне місто, мовби виконуючи вищу волю, бо ж це місто було таки грішне: місто злидарів, а через те грабіжників, що грабували з однаковим ентузіязмом склепи й цейхавзи обох потуг, коли ті залишали їх при відступах, і ненавиділи тих і тих страшною, непримиренною зненавистю. Дві світові потуги давали йому реванш, зовсім не в'яжучись тим, що сили зовсім не рівні, — не бавились у якусь там лицарськість. Вони бомбили його нещадно. Спершу звисока й по центру, а тоді взялися бомбити з низького лету, геть од краю до краю, все підряд, щільно й рясно, взялися скородити його вздовж і впоперек вогнем та засівати залізом. Вони скидали на нього — на це глиняно-дерев'яне місто — півтоннові й навіть тоннові бомби. Це — на місто, де було всього з десяток двохповерхових будівель, один будинок трьохповерховий, а решта — все халупи та одноповерхові дімочки. І от ці дімочки та халупи бомблено так, як у цей час десь бомблено Берлін. Зранку до вечора гули над ним зграї тяжких літаків обох кольорів — під знаком червоної зірки й

під знаком чорної свастики. Причому багато літаків було народжених не під цими емблемами, а під іншими — під емблемами свободи, — вироблених на авіазаводах країни Вашінгтона й країни Кромвеля, що віддали свої крила до розпорядження країни червоного царя. Ці літаки з зорями й літаки з "паучками" гули над безборонним містом цілісінький день, — одні до обіду, другі після обіду.

Дедалі бомбардування ставало безглуздіше й інтенсивніше. Все те, що ще лишалося живим, не мало вже ніякої надії вибратися цілим із цього пекла, з цього моря гуркотняви, вогню й заліза. Максим теж не мав такої надії, хоч він не мав і бажання тую надію мати, бо для нього бомбардування не було річчю найстрашнішою, — це була всього лише сліпа смерть. Спершу він з дружиною й дітьми тулився щільно до сирої землі. Вони були всі вкупі й трималися одне одного, докладаючись лише на химерну долю. А якщо їм судилося вмерти, бажали вмерти всі вкупі. Якщо їм судилося... Та, не довіряючи долі, підставлені нею під зливу заліза на рівному місці, вони тулилися щільно до сирої землі, до голої землі. Ні, земля та була вкрита снігом, і вони лягали на сніг горілиць і дивились усторч на літаки, що пікірували просто на них і з виттям випускали серії бомб та стріляли з бортової зброї. Бомби рвалися навколо, часом зовсім близько, але треба було точного попадання в розпластану на землі людину, щоб забити її. Так вони протистояли смерті. В їхніх умовах це був єдиний, більш-менш реальний, спосіб захисту, бо на низині не можливі були ніякі "щілини" й ніякі інші сховища. Але... Але при такому способі рятування від тоннових бомб треба було мати залізні нерви або ж принаймні таку презирливу апатію до всього, як мав Максим, щоб не збожеволіти, дивлячись, як на тебе летить страхіття, тягнучи за собою жахливий звуковий хвіст.

Бідолашна дружина губилася з жаху, б'ючись, мов чайка, об сиру землю. Рятуючи її від божевілля, Максим і спровадив її з немовлям на околицю міста. При ньому лишився синок, що не бажав відходити від батька. Шанси на рятунок і там, і тут були однакові. На околиці була менша загроза від бомб, але більша від людей — отих одягнутих у мундири людей, що могли з'явитися кожну мить з того чи того боку й що

зустрічі з ними кожен боявся, як вогню. Людина стала найбільшим страхіттям з усіх страхіть. Проте людина ж таки все мала надію на порозуміння з собі подібними. І саме тому Максим не став затримувати дружину в її одчайдушному шуканні рятунку. Сам же він не робив різниці між людьми й бомбами і волів залишатися на місці та й потопати разом із кораблем, разом зі своєю хатиною...

Часом Максим виходив із кімнати на ґанок, подивитися, що діється в світі.

Над містом стояв дим від пожарищ. Повітря було насичене їдким запахом піроксиліну і — борошна... Так, борошна. То кілька тяжких бомб влучило в державний млин та в склепи з борошном біля нього, і те борошно піднялося в небо та й стало хмарою над містом. Видовище було вражаюче. Те видовище паралізувало навіть страх людський. Голодні мешканці халуп, розсипавшись ген по левадах і городах, щоб там ховатися від смерти в снігу, немов куріпки, схоплювались від того видовища на ноги й простягали руки в небо, до сизої хмари, що трагічно клубочилася над розбомбленим млином. Вони, далебі, щось кричали. Максим уявляв, як у них горять голодною заздрістю очі, як вони несамовито плямкають губами — ті голодні, вимучені, виснажені люди, що багато вже місяців не бачили простого-простісінького хліба, бо їли тільки лузгу, буряки та різну погань. Вони навіть часом бігли до тієї борошняної хмари, аж поки смерть їх не збивала геть назад у сніг, у багно, в болото. Та біле видиво впливало сильніше, ніж страх, люди тяглися до нього всім єством. Тяглися, либонь, так, як колись жиди до Мойсея, що стояв на горі Синаї за хмарами, готуючи скрижалі спасіння...

Млин стояв у центрі міста на узвишші, як на долоні, і все було добре видно. Вирвавшись кількома вулканами зі склепінь, разом із вогнем, борошно шугонуло в простір і велетенськими хмарами затьмарило сонце, зависло в повітрі і так, нависаючи, довго стояло над містом, а потім почало спадати помалу рідким дрібним туманом.

Там же, на тім же млині, крім борошна, були й цілі кар'єри трупів розстріляних, засипаних гречаною й просяною лузгою з крупорушки, — то німці цілу зиму розстрілювали там людей. Звичайних, мирних людей: жінок, чоловіків і навіть дітей! Правда, здалеку того не було видно, навіть коли б туди потрапляли бомби. Та про це добре знали всі ті, що ген по левадах стовбичили, лежали або й стояли навколішки в снігу, по глибоких межах та по канавах. Одначе жах перед кар'єрами трупів, засипаних лузгою, блід перед видовищем, як борошно застеляє сонце... І тільки нові серії оглушливих вибухів, від яких лопалися перетинки в вухах, клали людей знову в сніг.

З усього було видно, що залізні стерв'ятники полювали навіть за поодинокими людьми. З будівель же вони бомбили не тільки великі об'єкти (якщо млин і ливарний завод вважати за великі об'єкти), а й солом'яні халупи, і то не помилково, а зумисне. Вони спеціяльно викладали серії бомб уздовж вулиць і перевалків, пильнуючи, щоб саме ті халупки поруйнувати. Так робили літаки з чорними "паучками" до обіду, так робили й літаки з червоними зірками після обіду, а серед них — так робили й літаки, зроблені на заводах країни Вашінгтона й на заводах країни Кромвеля. Всі вони літали низько, мов ворони, знаючи, що ніщо їм не загрожує, і впивалися насолодою знищення беззахисних.

Та з халупами їм велося гірше, ніж із людьми. Це просто глум! Глиняні, криті соломою, допотопні хатки, виявилося, зовсім не боялися бомб. Бомби сипалися, було багато грюкоту й скреготу навколо, та коли розходився дим — хатки стояли собі цілі. Виявилося, що така колосальна техніка зовсім не придатна до знесення цих утворів допотопної архітектури, а ціла ця нищівна кампанія зовсім не рентабельна. Навіть найтяжча бомба нічого не могла халупі зробити, якщо не влучала точно, лише глибоко рила чорну землю. Розрахована на руйнування великих, колосальних бльоків, така бомба була супроти халупи безсила. Тільки як потрапляла просто в дах, тоді на місці халупи залишалась одна чорна, глибока яма, з двохметровими брилами вивернутої землі по краях. Якщо ж бомба падала трохи збоку, то хатка спокійно собі стояла біля свіжовиритої, димлячої, глибокої вирви, мов біля могили, — стояла

цілісінька, і тільки часом осідала на один ріг, мовби припадала молитовно навколюшки, або всередині їй завалювалась піч та ще часом задирався віхоть стріхи. Та й тільки. Це був ніби зухвалий виклик, ніби глум над людським генієм руїни.

Інша справа щодо людей. Хоч знову ж таки виявилось, що вбити великою бомбою малу, простягнену долі людину теж не так просто, коли вона тримається міцно землі. Тільки ж люди не витримували самі й тієї землі пускалися. Божеволіючи від самого зазирання смерті в вічі, вони схоплювалися й бігли, — рятуючись, бігли назустріч смерті. Інші ж від надмірної напруги перед надмірним жахом, з надмірного відчаю втрачали нарешті відчуття страху. Його заступала безмежна нудьга. Люди тупіли й уже не ховалися й не лягали, тільки так собі тинялися в філософському, фаталістичному настрої:

"Як призначено Богом, то вб'є. А як не призначено — то не вб'є..."

В дійсності ж виходило, що нібито їх усіх було призначено геть на побиття, мовби так Бог волів, аби вони вже не тинялися по цій землі. З неба на них спадали чорні посланці кари, посланці смерти — піднявши геєну огненну вгору, на небо, вони звідти вергали її на землю, на голови мерзенним грішникам і їхнім маленьким дітям, стареньким матусям і немічним дідам, щоб знали як…

Коли посилювався залізний гураган, залізний дощ новітніх Содому й Гоморри, Максим знову виходив на ґанок і дивився, як метушились по левадах і ген по засніженому болоті люди, мов збожеволілі чорні комашки, як вони падали, як вони зникали в чорнім диму, як виривалися вгору сизі смерчі землі посеред левад, на болоті, поміж вербами, поміж хатами; слухав, як тоскно ревла десь покинута, єдина на цілу вулицю, корова, як у сусіда кричали моторошно кури, замкнені й кинуті в хаті напризволяще; дивився вгору, як вигравали літаки й ішли, завиваючи, просто на нього, ніби вглядівши, що він іще живий, та й випускали на нього свій вантаж. Максим намагався не здригнутися, чекаючи, що

вибухи прийдуться перед самісіньким ґанком і тоді буде нарешті всьому кінець.

Але бомби розривалися десь далеко за ним, за його домом, на другій вулиці. Тоді Максим вертався до присінок і там знову сідав на підлогу, простягти ноги, а син рвучко обіймав його й притискав до себе з усієї сили. І вони сиділи так...

Максим думав і в той же час нічого не думав, тільки і десь тоскно бриніла якась чужа, химерна, явно безглузда думка. Обіцяючи найлегший вихід з безвихіддя, вона прийшла якось раз і не могла вже відійти, засіла глибоко, як скалка, — це думка про "рідну кулю", цебто про кулю з рідної руки.

"От якби хтось і з тих, що десь там наступають, але хтось із своїх, близьких і рідних, прийшов і пристрелив його. Може ж, хтось є там із товаришів і друзів? Із тих, що, як і він, хлиснули з того страшного келиха, якого піднесла доля-мачуха. Вони мають справедливий, сліпий, всепожираючий гнів на весь світ... І то нічого, що він був би несправедливою жертвою. Але зате він лежав би в рідній землі, заспокоєний своїми, що, безперечно, теж ляжуть поруч..."

Максим знав недоречність цієї думки, — з рідної руки не може бути кулі. Ця безглузда думка зродилась із глибоко прихованого, невисловленого відчаю і була зовсім нелогічною. Думаючи про товаришів і друзів, він знав, що їх переважно спіткала однакова з ним доля... Зрештою, думав просто про братів по крові взагалі, про синів цієї землі. Приємною була б куля бодай хоч із рук своїх, та ба...

Не тільки товариші й друзі, а й взагалі свої не приходили й не могли прийти звідти, звідки насувався тепер дикий самум. А тим часом сипалося з неба залізо й вогонь. Чуже залізо й чужий вогонь. І чужий насувався самум, — гураган піщинок, одержимих сліпим інстинктом руїни.

Від грюкоту й грому Максим оглух, як оглухло й ціле місто...

Так тривало три дні. Увечері буря стихала й люди злазилися до своїх розтріпаних або й розторощених хат, злазилися під вцілілі дахи або на чадні руїни, щоб просити захисту в сусід на ніч. Та надлітав нагло звідкілясь ошалілий літак і ставив "паникадила" в небі. Люди, хто в чому встиг, панічно вилітали знову на левади, боячись бути приваленими стінами будівель, і так гибіли в снігу цілу ніч.

Так тривало три дні. І не було в місті жодного, ані німецького, ані совєтського солдата. Просто було собі нічиє місто, — вільне й ні від кого не залежне...

Нарешті на четвертий день на світанку з'явились на вулицях низенькі кирпаті хлопці в сірих "ушанках", у заболочених і пом'ятих шинелях, у повстяниках і з "фінками" через плече.

— А здєсь нємцав та нєту? — питали вони сторожко, очманіло. Питали в хоробрих молодиць, що визирали через паркани, лаштуючись на день десь утікати з дрібними дітьми, щоб ховатися від бомбардування.

"Вятскіє рєб'ята", — впізнав Максим хлопців за мовою й акцентом, і стало йому якось особливо байдуже. Ні, тужно. І не тому стало тужно, що він не знав вятських хлопців а чи боявся їх, а тому, що сподівався побачити своїх, а ті "свої"... Гай-гай! Чи ж є ще вони взагалі десь у цілому світі?!

Інші люди почувались так само, — замість радости, їх огорнула туга й жах.

Прихід цих хлопців означав насамперед ще гірше, ще жорстокіше бомбардування з боку тих, що відступали, маючи страшнішу техніку, а захистити людей отими своїми "паличками" ці чужі хлопці не зможуть та й не схочуть, бо не за тим прийшли. Принаймні поки що вони зовсім не

виказували наміру захищати, а навпаки — стоячи купкою посеред вулиці, вони злобно реготалися з бідолашних молодиць, що бігли з манатками ховатися, позираючи вгору, а регочучись, так само злобно обіцяли ще на додачу "колоти дрова на їхніх головах". Коли ж помічали чоловіка, що переходив вулицю, стріляли навздогін із скорострілів і шалено, віртуозно матюкались.

З цієї причини людей огорнула туга й відчай. А друга причина була та сама, що й у Максима. Молодиці, й матері, й хлопці, й усі інші чекали своїх — чекали чоловіків, братів, синів, силою вигнаних за Урал і гнаних по всіх шляхах війни, а прийшли — ось які... Це прийшли хлопці таки з-за Уралу, але не ті. Вони, може, й добрі хлопці, та тільки ж... За них говорили не вони самі, за них говорила війна — ні, за них говорила казенна, напхана в них злоба, звіряча нещадність, нетерпимість, тупа, фанатична, помстива зненависть до всіх, "хто не з нами".

Максим підійшов до хлопців і заговорив до них їхньою мовою. Хлопці здивувались і навіть зраділи, — "земляк"! Їм навіть і в голову не могло прийти, що цей їхній "земляк" знав не тільки їхню мову, але й їхній вятський діялект досконало тільки тому, що був на їхній землі каторжником, був у концтаборах багато років. А надто вони зраділи махорці, — закурили всі з Максимового кисета, покрутивши товстющі цигарки. А потім оглянули його підозріло й на всякий випадок пообіцяли теж "колоти дрова на його голові". Після того вони пішли собі. Пішли шукати "нємцав".

Більше не бачив ніхто ніяких салдатів у місті, але ситуація в повітрі кардинально змінилася. І то на гірше. Літаки з червоними зірками перестали бомбити місто, натомість літаки з чорними "павучками" подвоїли свої старання. І від того ситуація на землі погіршала, хоч і здавалося раніше, що гіршої не може бути. Крім усього, тепер німці почали нещадно бомбити й околицю, рівняючи її з землею. А Максим тепер якраз ішов на околицю. Вони йшли туди з синком, побравшись за руки. Максим хотів бути тепер конче вкупі з усіма. Він розумів і відчував, що життя його тепер висіло зовсім на волосинці, — після зайняття міста

"своїми" воно обчислювалося всього-на-всього тільки на короткі хвилини. І він хотів, щоб дружина була свідком його неминучого й уже безповоротного зникнення, що могло статись кожну мить. Чомусь вважав це за важливе.

Багато хто з сусідів взагалі нікуди не йшов і, фаталістичне поклавшись на волю Божу, сидів собі вдома, ніби заступаючи Максима, що перед тим лишався було сам один на цілу вулицю.

Так минув іще день.

Наступного дня ввечері, коли Максим повертався додому зі змученою дружиною й дітьми, його перестріли сусіди й тихо повідомили, що приїздили до його хати якісь "начальники" машиною й питали в сусідів "архітекта", "знаменитого архітекта". Дуже нібито їм треба. Всі військові. При них — купа автоматників і якийсь цивільний.

— Мабуть, будувати щось, сину, — підсумував усе старий сусід Чічай, зазираючи вогкими очима Максимові в обличчя. І одвернувся. Старий знав, що то мало б бути за "будівництво".

З лаконічного, але чіткого опису сусідів Максим досить байдуже визначив, що той "цивільний" то був, напевно, Соломон.

"Цікаво, чи його теж узяли "щось будувати", чи..?"

Така зовсім ніби побічна думка зринула в голові, замість відчаю й тривоги. Взагалі ціла родина прийняла цю вістку якось байдуже. Мабуть, нерви отупіли остаточно і так само притупла думка а чи, наперекір усьому, десь вдиралася в серце химерна надія, — вдиралася туди, де взагалі не було вже ніяких надій і не було для них і місця...

Того вечора Максим не пішов додому. Він не був Христом, щоб без особливих вагань прийняти тяжку чашу, а тому постояв задумливо й тихо повернув назад.

Дружина з дітками пішла додому сама.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Чи молився Максим про чашу?

Не знати. Мабуть, ні. Він лише просидів ніч на руїнах собору, прийшовши туди в темряві безлюдними, розбомбленими вулицями. Байдужий і холодний, до краю втомлений, без надій і без віри, він провів ніч сам на сам із своїми понурими думками.

А як прокричали треті півні, він так само вийшов, як і прийшов, посунувся геть пустелищем, мов тінь. Пішов знову геть за місто... І день провів десь сам із собою...

А наступного вечора, ще й не смеркло як слід, пішов собі додому. Просто, твердою ходою, не ховаючись і не пригинаючись, із виразом повної апатії й глибокого, мовчазного презирства почвалав він серединою вулиці...

В присмерку зайшов у двір і зупинився перед верандою. Хата була повна темряви й плачу, — плакала мала дочка, плакали козенята разом із козою, і, либонь, плакала дружина, умовляючи та потішаючи всіх — і дитину, й козенят, і сама себе, й синка Бориса. Вона, здається, сама щойно припленталась до хати й тепер поралась у темряві, безпорадна, й не могла ні з чим дати ради. Вікна були в хаті повиривані геть із рямами, й вона не могла нічим їх затулити, щоб засвітити світло. Та й вогню, мабуть, при собі не мала, бо єдина запальничка, що була на господарстві, була в кишені в курця — в господаря... Як же це він забув і не віддав їй запальнички? Сам собі докоряючи, Максим зайшов до хати,

знайшов у темряві молоток і цвяхи під припічком, приладнав і поприбивав, вірніше позабивав наглухо знадвору, віконниці. Потім вони зсередини позавішували вікна ковдрами та ряднами й запалили гасову лямпку.

Відразу стало тихо й затишно, утих дитячий плач і козиняче мекання. В мешканні (що складалося з однієї кімнати й кухні, не рахуючи присінок і веранди) вони швидко навели лад: поприбирали й почіпляли знову на стіни образи та поклали речі на свої місця, як вони робили щодня, й попідмітали шпаруни. Козенята весело й здивовано дибали по хаті, куди їх було забрано з веранди, і, певно, тішились зі світла й лагідної тиші. А Максим стояв, не роздягаючись, і пильно дивився на дружину й на синка Бориса, шукаючи в них якихось особливих змін, що, здавалося, мусіли б бути після цієї ночі, такої для нього довгої, як вічність.

Та не встиг він роздивитись як слід, як на вулиці загула машина. Вона під'їхала до хати й стала... Максим мимоволі шарпнувся до дверей. Швидко вийшов із хати в присінки, на веранду... наміряючись шугнути в ніч. Все це робив більш підсвідомо, ніж здаючи собі справу, — якось по-вовчому, інстинктивно, чуючи загибель... Та на ґанку Максим спокійно зупинився, так само інстинктивно. Назустріч із сутіні виринула людина, а за нею ще кілька тіней. Людина була в військовій уніформі, а ті, що підходили за нею, були добре озброєні: шестеро автоматників із "фінками" напоготові.

— Здравствуйтє! — привіталась по-російському людина, — та, що була спереду.

— Добрий вечір, — відповів Максим.

— Чи тут живе е... громадянин... Максим Колот?.. Архітектор, інженер-архітектор...

Павза.

— Тут... ніби...

— Ніби?

— Ніби...

— А чи він дома?

— Дома.

— А як до нього пройти?

— А отак ідіть просто через присінки, а потім зразу ліворуч...

Серце Максимове чомусь нагло затіпалось, у ньому на мить прокинувся мисливський чортик. От вони зараз підуть у хату, а він — круть! — як вітер... Але це лише мить, а за тим знову нахлинула байдужість і все залила, як вода іскру. "Куди?! Та й чого?.. А головне — куди?!"

— Дякую, — посміхнувся вголос гість. — А чи ви не могли б нас провести до нього?

"Цей знає, що робить", — подумав Максим і байдуже відповів:

— Добре, — і пішов наперед.

Вони ввійшли до хати. Автоматники стали, як ідоли, на всіх дверях і на ґанку, а двоє — на кухні, з автоматами напоготові. Стояли мовчки, понуро й байдуже, лише пряли очима, стежачи за кожним рухом присутніх. Гість привітався в хаті, а тоді звернувся до Максима:

— Ну, де ж він?

— Я тут.

— А-а... — роблено здивувався гість і заговорив трохи втомлено, трохи весело: — Дуже приємно. Будьмо знайомі. Я — начальник спецвідділу Н-ської орденоносної Сталінградської танкової дивізії... Прошу любити й шанувати. (В голосі його весь час бриніла тонюсінька нотка іронії). А як маю честь вас титулувати точно?

— Колот.

— Ви дуже скромні, громадянине Колот. Чи то ж не ви були заслужений діяч УРСР?..

— Можливо...

— Знаю, знаю... — При цих словах начальник спецвідділу зміряв Максима оком з ніг до голови й мовби сумовито скривився, зупинившись поглядом на його ганчір'яних подертих бурках.

— Зле вас шанувала "Нова Европа", маестро.

— Зле... — згодився Максим, промовивши це понуро, з такою ж самою ноткою іронії, як і в гостя.

Якусь мить вони стояли мовчки один навпроти одного. Начальник спецвідділу був низенький на зріст, такого ж віку, як і Максим, але дрібний, ще й кирпатий, зовсім як хлопчик насупроти Максима. Максим височів над ним на цілу голову, дивився на гостя згори й думав, що при такому страшному титулі цей "начальник" має досить не страшний вигляд. Начальник бачив, що Максим пильно розглядав його, але не реагував на те. Уніформою він зовсім не відрізнявся від автоматників, лише на ковнірі блюзи під шинелею мав дрібні червоні зірочки, що лисніли, як краплі крові. В цілому ж він мав досить буденний вигляд у

своїй смушковій шапці-"ушанці", сірій шинелі й повстяниках, з револьвером і пляншеткою. Фронтовий вигляд.

По короткій павзі взаємних оглядин гість звернувся до Максима:

— А тепер до діла... Де ваше робоче місце, громадянине Колот?.. — і, не чекаючи відповіді, попрямував із кухні до великої кімнати, присвічуючи собі ліхтариком. Там стояв великий стіл, завалений книгами, теками й згортками паперу, шматками лінолеуму, розпочатими й не закінченими офортами по міді, різними кресленнями та відбитками гравюр, що повипадали з тек. Стіл був великий, справжній верстат, а на ньому був хаос, як на тічку. Гість заходився біля того стола господарювати.

— Маєте ще якусь лямпу?.. Добре. Засвітіть... Ні, не ви, ваша дружина! Ви сідайте тут.

Дружина знайшла й засвітила другу лямпу. Власне, засвітив один із автоматників, бо в дружини тремтіли руки, — засвітив, приніс і поставив посеред столу, а дружині "порадив" сидіти на кухні.

В хаті стало ясно, ніби в свято.

— Сідайте, — повторив гість запрошення Максимові.

Та Максим не сідав, воліючи стояти. Він тільки глянув на синка, що стояв біля дверей, здивований і вражений, не розуміючи, що саме відбувається, — а потім промовив тихо, але енергійно, звертаючись до начальника:

— Тільки прошу вас, не робіть дива для дитини й жінки, порайтесь швидше, без зайвих слів і шуму... Потім будете шуміти...

Гість спалахнув. Але глипнув на Бориса, що блискучими очима розглядав автоматників (справжніх автоматників!) і його — їхнього

командира (справжнього командира!), — глянув, якось чудно пересмикнув бровою й одвернувся мовчки. "Добре", — буркнув по якімсь часі, поринувши в папери та різні шпаргалки на столі. Він розкривав теки й течки, гортав різні папірці, розглядав з цікавістю креслення — проекти різних споруд і клав їх назад за порядком. Розглядав відбитки незграбних гравюр: дереворитів та ліноритів, що назбиралися й зберігалися в цім домі з самих студентських років Максима. Розглядав вирізки з газет і часописів, різні друковані проекти Максима та його графічні ілюстрації. Розглядав книги. Він почувався як у себе вдома, поринув у споглядання Максимового господарства, ні — Максимової душі, так ніби це він розглядав родинні інтимні альбоми. Порпався не кваплячись.

А Максим стояв байдуже й дивився на свої ноги, на свої подерті бурки, взуті ще вчора в нові-новісінькі калоші (бо старі протікали), дивився й думав, що ті нові калоші на таких подертих ганчір'яних бурках і в такий момент зовсім недоречні. Такі калоші коштують цілісінький пуд борошна!.. "І чого він розсівся за тим столом! Швидше б кінчав!.."

Гість не знаходив нічого для себе поживного. Та, видно, не дуже й потребував. Він просто гортав "малюнки", відпочиваючи від утоми в цій затишній кімнаті — хатині відомого архітекта й будівничого, над плодами його безсонних ночей, творчих поривань, над різними здійсненими й нездійсненими задумами, відтвореними артистично на папері чи просто зафіксованими якимись химерними лініями-натяками, хапливими рисками, гієрогліфами, що нагадували собою ембріон, туманний початок чогось, що не мало ще ні форми, ні назви, саму ідею. Це, видно, було йому цікаво. Гість гортав далі мовчки.

— О! — вирвалося в нього нарешті. — Ха-ха!! Значить, вішаємо партизанів?! Ого!.. — він промовив це суворо, з притиском, дивлячись із-під лоба одним оком на Максима. В руках він тримав велику чорну гравюру — вирізку з місцевої газети.

— Так, — промовив Максим байдуже, — то моя гравюра, лінорит...

І додав по хвилі, дивлячись, як обличчя гостя наливалося кров'ю:

— То копія з Густава Доре — "Христос на Голготі"... Великоднє...

Гість навіть оком не зморгнув.

— От якраз, — промовив він із притиском. — Це все одно!.. — Й почав складати гравюру вчетверо. І тяжко було збагнути з інтонації його голосу — чи він дурний і про Христа на Голготі, а тим більше про Густава Доре, ніколи не чув і взяв це за сюжет із сучасности та й маскує своє невігластво, а чи він глузує з Максима?.. А може, він глузує глибше й тяжче? Максимові видався його голос занадто саркастичним, "Тоді він геніяльний пройдисвіт, а іронія його страшна..." Інтонація голосу начальника спецвідділу зраджувала, що він таки добре знав про Христа на Голготі.

А гість склав гравюру вчетверо й подивився примруженим оком на Максима з-під лоба.

— Знаєм ми вашого брата, — промовив він якось чудно й сховав гравюру в пляншетку. Погляд його зачепився за образ "Йосип і Марія з дитям утікають у Єгипет".

— Це теж із Густава Доре? — спитав він, цілком правильно вимовляючи ім'я великого мистця. — То ви що... — він хотів сказати "і богомаз?", але не сказав цього слова, а сказав після павзи інше: — ...й богів малюєте?

— Ні. — І Максим сказав, чий то образ.

— А-а... — протяг гість. — Це той, що його повісили німці? Гм... — І, нагнувшись знову над столом, промурмотів тихо, ніби про себе, але так, щоб Максим чув: — Поспішили, але добре зробили... Менше роботи... — а оком на Максима.

Тут несподівано встряв у розмову синок Борис, що був зник у кухні, а тепер з'явився з зошитом своїх дитячих малюнків.

— Дядю, дядю! — зринув раптом ніжний, радісний дитячий голос. — А це ось я малював... Гляньте... — і тикав свої зошити, щедро змальовані ним різними фантастичними дитячими візіями. Він, либонь, вперше бачив такого цікавого аматора мистецтва, такого пильного й поважного глядача, тому вирішив потішити його гостинно, допомагаючи батькові, бо ж бачив, що батько сумний, а його течки вже кінчалися.

Максимові ніби хто серце нагло оперезав батогом або наступив на нього чоботом. "Боже! — аж скинувся він усією душею. — Куди ж ти, дитино?!"

Але він нічого не сказав уголос, навіть не поворухнувся, ані не поворухнув жодним м'язком.

Гість узяв Борисові зошити й, не дивлячись, поклав їх на столі, поверх переглянутих батькових.

Здивований Борис подивився на нього розгублено, потім на батька — і пішов геть, спантеличений і огірчений.

А гість, закінчивши оглядини "робочого місця", більше нічим не цікавився, чим полегшив Максимову муку, скорочуючи її. Він тільки розстебнув пляншетку, оглянув її і знову застебнув. І між іншим при тій процедурі, ніби ненароком, нехотя, запитав:

— Чи ви не знаєте такого... "Соломона"?

— Ні, не знаю.

Гість позіхнув, подивився пильно на Максима й гмикнув:

— Смішняк ви!..

Це було сказано байдуже, але за байдужістю немовби прозвучала нотка зле прихованого жалю. Після того гість постояв ще якусь хвилю мовчки, потарабанив пальцями по столу й нарешті, зітхнувши, сказав:

— Одягніться...

— Я одягнений, — відповів Максим таким самим тоном, тихо, оглянувши свої бурки й ветхе пальто. Гість, стежачи за його поглядом, хотів щось іще сказати, але не сказав, лише махнув рукою й тихо звелів:

— Ідіть уперед...

Автоматники враз заклацали й усі стали на струнко, як на параді, тримаючи автомати "на руку".

В передній кімнаті Максим зупинився — до нього ступнула дружина. Вона не плакала, ні. Підходячи до чоловіка, зиркнула на синка, й сльози зупинилися в її очах. Вони виповнили ті очі по вінця — її великі, розумні очі, — не сміючи политися рікою. Вона тихо похилилася Максимові на плече...

Максим хотів сказати "прощавай", але не сказав. Тільки злегка торкнув її по спині рукою. Хотів сказати "бувай", але знову не проштовхнув і цього слова крізь горло. Пильно подивився в її очі, облизав свої пошерхлі губи, що враз узялися смагою, і — якось само собою прошепотілося:

— До побачення...

У дружини сльози не втрималися в очах і потекли буйним потоком. Але вона трималася з усієї сили, вона мовчала, і лише погляд її ставав усе дикіший. Вона приплющила очі, щоб не кричати так ними. Максим

обернувся... На лежанці сидів синок Борис, забився геть аж за двері, що відкривались попри лежанку, і широко-широко витріщеними, здивованими, приголомшеними своїми дитячими очима дивився на батька. Він не плакав... і навіть не кліпав віями... Він дивився на батька. Дивився всією своєю приголомшеною дитячою душею, що враз збагнула велику й страшну річ — катастрофу, яку називають "смертю"... І була в тім погляді безодня дитячого крику... Ні... Господи!.. Таж той погляд хотів наповнити батькову душу силою, вірою, надією, мужністю... Він хотів геть усе заперечити й змусити його теж усе заперечити...

Але це тривало лише одну мить. І її обірвали автоматники, брязнувши зброєю й мовчки відтискаючи Максима геть. Максим застебнув пальто, знову розстебнув чомусь, знову застебнув... Потім повернувся до дверей і пішов. Чув ще, як дружина зупинила суворого гостя, щось кажучи, а той буркнув — щось на зразок:

— Нічого-нічого... Соціялістична батьківщина подбає...

Це був знаний стандарт і цей стандарт зараз звучав якось особливо глумливо. І ще щось він говорив.

Біля дверей Максим на мить затримався, — згадав про нові калоші, — постояв, нишком скинув калоші, щоб дружина не бачила, й тихенько поставив у куточку за дверима.

"Нехай... Вона проміняє їх... І матиме трохи борошна..."

А докінчив він цю думку вже на ґанку, сходячи ганчір'яними бурками в калюжу, в темряву:

"На той світ і без калош добре".

І вони пішли в темряву...

Суворий гість догнав і йшов поруч. Два автоматники ліворуч, два праворуч, а два позаду.

— Майте на увазі, — промовив мляво гість, — крок управо, крок уліво...

— І ви будете стріляти... — докінчив за нього фразу Максим нудним, глузливим голосом.

— Правильно, — чути було, як посміхнувся гість. — То ви, значить, не новак?!

Максим нічого не відповів на те.

— Ну, словом, моє діло попередити, і я попередив.

— Дякую. Решта залежатиме від мене... — згодився Максим.

На тому їхня розмова вичерпалась.

Вони вийшли з двору на вулицю. На вулиці, якраз посеред великої калюжі звеліли: "Стой!.." На вулиці мусіла б бути машина, але її не виявилось. Від'їхала. Начальник вилаявся, щось поговорив із двома автоматниками пошепки. А тоді команда: "Давай!" — і вони пішли всі темною вулицею вздовж, посеред дороги. Дорога була розчавучена, розмішана — талий сніг з грязюкою. Іноді траплялись чималі баюри, але Максим їх не обминав, а йшов навпростець. Не тому, що боявся зробити "крок управо — крок уліво", а тому, що було байдуже й що не помічав їх. Він не відчував ані холоду, ані мокроти. Він дедалі більше заглиблювався в себе, квапився пробігти думкою ген-ген назад... назад... бо відчував, як десь збігають останні хвилини його життя...

Ця вулиця... Вона чомусь стала перед ним нагло сліпуче-сонячною, дзвінкою. Вулиця його дитинства... В коліях і канавах повно води після

громових дощів, а над ними метелики. Великі берести й ясени, тополі й верби стоять обабіч вулиці, підпираючи високу синю баню неба, а над ними пливуть сніжно-білі фантастичні хмари, пливуть тихо, мерехкотять. І все те відзеркалюється в канавах і калюжах. А над хмарами й попід хмарами, пишучи на їхній білизні чорні риски, літають стрижі й ластівки і, шугаючи з-під хмар до землі, летять низько над свічадами калюж, клацаючи дзьобиками — ловлять комах і білих метеликів. А по вулицях, по люстрах калюж і канав, підкасавши драні штанці, бреде-біжить золотоголове дитинство і сміється, дзвенить, заливається срібноголосо. Гасає по зелених, квітучих левадах, зриває щавель і лопуцьки, кладучи їх на перли зубів, сміється від надміру щастя. Хлюпає водою, бризкає нею в сонце й робить з дрібних крапелинок сліпучу райдугу... Галасливе золоте дитинство! Воно гомонить, вібрує, заливається. Грає в "кльока" і в "свинки", викопавши "дук" посеред вулиці й заважаючи їздити хурам, — ганяє кленовий цурпалок паліччям по сонячній мерехкотняві. Грає в "цурки", підбиваючи її в синє небо... Вечорами грає в "палички-стукалочки", в "латки" і в "квача":

Оне, дуне, рес,

Віндер-квіндер жес,

Оне, дуне, раба,

Віндер-квіндер... жаба!

— і біжить, утікає, ховаючись по перевалках, по канавах, попід місточками й за широкими берестами та ясенами в млосних рожевих сутінках травневого вечора. І бавляться з ними кажани й "оленки" та жуки-рогачі, літаючи низько над головами, — одні тихо, нечутно, інші з дзижчанням і гудінням...

Оне, дуне, рес...

— Держи вправо!.. — це автоматник дерев'яним голосом.

Вулиця рожевого дитинства заходить, як заходить сонце.

Пусто й чорно. Не на вулиці, в Максима на душі. Чути, як стікають останні хвилини. Але це відзначає не серце, а лише розум. Зашарпане серце немовби дерев'яніє помалу, впадає в летаргію, і лише розум горить яскраво й особливо гостро. Ніби яскравий холодний ліхтар, він кинув сліпучий сніп холодного світла ген-ген крізь темряву в минуле. І в тім снопі промерехтіла вулиця його дитинства, і він, Максим, по ній іде. Востаннє. Йде по світляному пасму, що десь кінчається крапкою в чорноті предковічної ночі. Ще... ще... ще трохи... і все.

Візія погасла.

Його зупинили на перехресті. Постояли. І знову пішли далі в мокрій, холодній темряві, мов у чорнильному морі. Спотикалися об уламки будівель і речей, розкиданих бомбами. Максим навіть не цікавився, куди його ведуть. Не цікавився деталями, бо основне він знав. Він дивився в себе внутрішнім зором і намагався пробігти геть-геть аж у самі початки свого життя, геть-геть аж до першого проблиску свідомости, що лишився в його пам'яті, як сонячний спектр над повіками в крапельках сліз. Той спектр — то був перший спалах всесвіту в його душі, яка починала свій життєвий тур. Він мерехтів, розгортаючись у чудесну, сліпучу візію, і от...

Візія погасла.

Максим ішов до фінішу, чалапаючи машинально навпростець по калюжах у темряві. Починався вже березень, і глибокі сніги розкисали.

Пройшли вулицею до краю. Проминули руїни собору, що десь там громадилися в темряві і що про їхнє існування з цілої цієї сімки людей, без сумніву, знав тільки один Максим, для решти — там була звичайна,

каламутна, мокра й бридка темрява. Вийшли на перехрестя двох великих шляхів, що перетинали, місто з півночі на південь і зі сходу на захід. Начальник свиснув у сюрчок тричі, а потім червоно поблимав ліхтариком, даючи якісь сигнали комусь, — блимнув тричі раз, удруге, з неоднаковими павзами поміж блимками.

"За абеткою Морзе це мало б означати літеру "Ре", — подумав Максим машинально.

Десь загула, а потім з темряви помалу підійшла машина.

— Залазь! — присвітив начальник, ліхтариком.

Це була "поштарка" — машина з відкритим коробом, призначена возити пошту. Очі їй — фари — було замазано чорним і залишено тільки дві щілинки, як у кота, — ті щілинки дивилися вниз, освітлюючи невеликий клапоть землі. В коробі було припасовано по боках ослони. Автоматники сіли обабіч Максима по два, а двоє стали на крилах машини. Начальник заліз до кабіни шофера. Поїхали. Довго їхали, петляли десь вулицями. Вони кружляли. Максимові здавалося, що вони блудять. За його відчуттям, вони б мали їхати просто в ліс, туди — за цвинтар, до того мармурового янгола в мармуровій жалобі... В той добре знаний, славний ліс, що стоїть обабіч шляху зі сходу на захід, в кінці вулиці Старо-київської, за містом. В той самий ліс, куди ось уже не один десяток літ водять усіх приречених на розстріл темними, чорними ночами... Суджених Ревтрибуналом у клекоті революції й громадянської різанини і суджених Гестапом тепер, у клекоті війни... Приречених ЧеКа й охранками всіх кольорів — білими, чорними, рудими, — ГПУ й еСДе... Закладників і священиків, бандитів і революціонерів, злодіїв і мучеників, великих отаманів і звичайних вірних салдатів. Героїв і не-героїв великої ідеї. Лицарів "чести" і борців "за мрії"... І так випадкових, що потрапили під колеса доби абсурду.

Там їх напаковано в пісок безліч. Жертв імпровізованого, хижого суда і жертв неімпровізованої, нестримної сваволі, — розстріляних над викопаними ямами й просто вбитих під час Варфоломіївських ночей у ліжку й потім туди привезених. Особливо ж багато їх там напаковано тепер.

Ліс... Сосновий ліс за містом, над шляхом, де шумлять сосни тужно й таємничо. Ліс, що його обминають місцеві люди вночі й навіть удень, боячись переходити через нього.

Туди й мала б їхати машина. Але вони блудили. Можливо, "ці" не знали про ліс або як до нього їхати.

Та машина не блудила й "ці" напевно знали, куди їм їхати, хоч і були в цьому місті вперше. Спочатку машина підійшла й зупинилась біля якогось мурованого будинку, на вулиці, що йшла паралельно тій, на якій взято Максима. З кабіни виліз начальник і пішов сам до будинку. Незабаром він вийшов звідти й підійшов до машини в супроводі двох тіней: одна тінь — дівоча — щось говорила до начальника, ніжно вигравочи своїм дівочим голоском, а друга сунулась мовчки. Підійшли щільно.

— Будь ласка... — промовив начальник і поліз до кабіни.

Тіні постояли, кутаючись, — одна мала, друга велика, — потім мала по-юнацькому легко встрибнула в короб машини, а за нею полізла друга, тяжко сопучи. Всілись у кутку. Мовчки. Не проронили й слова. Машина рушила.

"Хто ж це? Свідки?" — автоматично подумав Максим. Він відчував, що гості пильно дивляться на нього крізь темряву, намагаючись зазирнути в лице. Він теж намагався роздивитись — хто ж то були, та нічого не бачив, — темрява.

Машина йшла... Максимове серце не затіпалося, ні, воно тільки стислося, а нерви зібрались докупи, готуючись... Машина йшла таки в тому самому неприємному напрямку, в якому звикли ходити тут усі подібни машини. Дійшовши до центру міста, вона зробила прямий кут і повз будинок купця Боброва (колись Боброва, потім ЧеКа, потім Райпарткому і нарешті німецької Ортскомендатури) та повз Спаську церкву (колись Спаську церкву, а потім будинок пошти й телеграфу), пройшовши поміж ними по глибоко роздовбаному брукові, вийшла на Старокиївську вулицю. На ту саму вулицю, що кінчалася тим знаменитим сосновим бором... Під коротким блиском фар, що майнули вгору на вибоїни й пройшлися промінем по будівлях, завертаючи з площі в вузьке горло вулиці, Максим помітив, що колишній "Спас" геть розбомблений до пня, а в "Боброва" зірвало дах і відірвало геть один ріг згори донизу через обидва поверхи, оголивши нутро... Ця картина мигнула на мить, і, так ніби нічого й не було, все зникло в темряві, — як буває при мигтінні блискавки темної липневої ночі. І так само, ніби при мигтінні блискавки в темряві, що заливає свідомість, у голові Максима разом із думкою, що машина йде Старокиївською, виринула й інша думка-згадка...

Колись цією вулицею проходили тисячі прочан-богомольців до Свято-Троїцького манастиря, що десь там... колись був... І колись нею раз на рік проходили велелюдні хресні ходи, що несли чудотворну ікону Н-ської Божої Матері в місто К і назад, і це, мабуть, їх, ці хресні ходи, мав на увазі Репін, малюючи свою відому картину...

Потім у революцію по ній спершу ходили ще більш велелюдні маніфестації, співаючи громоподібно Марсельєзу, сповнені людського шалу й патосу, віри в прекрасне майбутнє, в братерство й любов і т. д... Пізніше котилися по ній гармати й кулемети, оглушуючи місто клекотом бою, мчали тачанки, проходили батальйони й полки різних армій у братовбивчій війні за те саме братерство й любов... І за те ж саме братерство й любов по ній ішли ночами процесії смертників, оточених озброєними салдатами, що потім мали бути такими ж самими смертниками й пройти тут той же самий шлях — шлях до бору...

Про те ж саме братерство та любов мріяв і він, Максим, ходячи тут іще малим до манастиря на прощу. І тут же був колись клюб одчайдушної молоді його покоління — клюб юних, фанатичних романтиків, окрилених великою ідеєю воскресіння нації й наснажених вогнем любови. І це, власне, звідси почався його, Максимів, тяжкий і тернистий шлях...

Раптом Максим відчув, як йому по тілі поповзли мурашки. Даремно намагався він їх стримати всією силою своєї, таки неабиякої, волі, — вони не слухались: вулиця кінчалась й машина доходила... до бору!

Максим втягнув голову в плечі й нагло, до галюцінації чітко, відчув провал на потилиці... Але зціпив зуби й так само зціпив кулаки до хрусту, опановуючи нерви. Ним оволоділо шалене бажання, єдине й останнє, — вмерти гідно, мужньо, спокійно. Втриматися на належному рівні — вмерти гідно, з презирством до цих гомункулюсів, що чомусь називаються людьми, як також і до всієї цієї юдолі безглуздя й цинізму, брехні й зради, що називається життям. Так, умерти з холодним і безмежним презирством до всіх них, що обернули його життя на довгий ланцюг страждання, й наруги, й нестерпної нудьги. Треба поставити крапку — спокійно, понуро й гордо. Вони от сподіваються, що він заскімлить і поповзе рачки... Авжеж!..

Ось зараз конвой тупо скомандує:

"Давай виходь!"

Ось тут ось, де зліва закінчується бір...

Максим пережив смерть рельєфно й виразно ще до того, як мала б та команда бути, і вже чекав на неї спокійно. Він зосередив усю свою волю на тій останній банальній сцені, що ось мала відбутися, як фінал усього його життя. Він ні за чим не шкодував і нічого не жалів, — він лише хотів умерти гордо, хотів зневажити, зігнорувати вбивців своїм

презирством. І без пози, без бучних фраз у стилі бульварного роману чи будь-якої літератури.

Проте з літератури прийшов і бринів рефреном рядок із "Галілея" Євгена Плужника:

"...І на в'язах мулько голові".

Дійсно, це геніяльно сказано: "мулько". Навіть уже не моторошно, а тільки "мулько"...

Але машина не зупинилася. Пройшла геть, лишаючи бір позаду. Максим це відзначив недовірливо: "Добре, якщо не тут, то тоді де?.." І він лишався й далі в стані внутрішнього напруження, глибокої зосередженості в собі. Проте помітив, що кругом лежав глибокий сніг. За бором стелився луг; а над лугом темрява ніби трішки порідшала. Там десь над лугом, ген над чорно-сивою імлою снігової пустелі, мав бути колишній манастир. Максим не бачив його, але знав і відчував, що він десь там — колишній Свято-Троїцький манастир, а пізніше — "Дитяче містечко", що потім стало військовим (військ НКВД) "городком" зі страшною репутацією, а ще пізніше — резиденцією Гестапо з іще страшнішою репутацією. Там відбувалися неймовірні речі, й там Максимові трохи не довелося скінчити вже свій шлях, коли б не випадок. І нарешті...

"Так! — блиснула враз моторошна догадка. — Таж той "спецвідділ танкової Сталінградської", очевидно, й зайняв резиденцію Гестапо, і це його, Максима, везуть туди, щоб спершу перепустити через "конвеєр" допиту..."

Ось скоро почнуться мости, а там за мостами гора і потім — закрут... Максим знав, що таке "конвеєр", з власного досвіду, а тому він вирішив, що якщо машина там, за останнім мостом, зверне праворуч — значить, він стрибає на ходу геть і буде бігти снігами доти, доки його не

пристрелять. Воліє вмерти біжучи, але не датись на той "конвеєр". Він не потребує ще й божевільних мук і глуму. Якщо він уже не має шансів вийти переможцем, то навіщо йому ще божевільні муки й глум?..

Обриси гори вимальовувалися вже не в уяві, а в дійсності, виступаючи в чорній темряві ще чорнішою плямою й пливучи назустріч. То була знана Максимові гора. Він же колись, ще як тут було Дитяче містечко, виховував дітей: із неповнолітніх злочинців, безпритульних, переформовуючи їх, виховував порядних людей. Ця гора була забудована великими будівлями, спеціяльними спорудами, порита давніми печерами, вкрита густим парком і чагарником. Вона відчувалась у темряві, як велика барикада, що затулила вітер.

Ось перший міст. Другий. Третій. Ось тут зараз має бути закрут. Максим непомітно взявся правою рукою за борт машини. Ще мить... Машина крутнула на вибоїні й перехнябилась. Мить... І машина вирівняла хід, минувши закрут і йдучи далі, завертаючи не праворуч, а ліворуч, а потім просто.

Максим не вистрибнув тільки тому, що на вибоїні машиною тіпонуло так, що вартові повалилися геть на нього, а він на лаву. Вирівнявши курс, машина йшла далі, крізь ніч, крізь замрячену снігову пустелю.

"Добре. Тоді ж куди вони мене везуть?.."

Довго гойдалася машина в темряві по снігах і, здавалося, вже ніколи не прийде до якоїсь цілі. Вона петляла вже невідомо де й повзла невідомо куди, навіть не знати — чи на схід, чи на захід, чи на південь, чи на північ? Максимові вже здавалося, що ті, що його везли, самі не знають або забули, куди саме їм треба його везти. Вони бовтались у темряві, немов у воді безмежної баюри. А вже зовсім загадковою ставала присутність тих двох, що всіли без спеціяльної охорони й яких ніхто не беріг. Здогад, що вони мали бути за формальних свідків при розстрілі, виявився не тільки хибним, а ще й смішним, бо ж справді:

"Хіба ж у військовий час та ще на фронті, чи при фронті, хтось потребує якихось формальних свідків при розстрілах?!"

Ба, навіть, іще смішніше:

"Хто ж взагалі й коли в ВЧК-ОГПУ-НКВД потребував свідків? Ха-а!.."

Значить, ці люди не причетні до нього. Тоді — куди ж вони їдуть?.. Не на прогулянку ж?..

Максим посміхнувся:

"Е, голубе! Здекваліфікувався ти, втративши свій щасливий дар орієнтації, виплеканий по тюрмах! Таж якщо ці люди їдуть з тобою, то значить тебе везуть зовсім не на розстріл, бо для такої процедури зовсім не бажані ніякі свідки! А якщо вони таки їдуть і таки з тобою, то напевно не на прогулянку. Краще буде, як ти приготуєшся до найнесподіваніших речей".

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Нарешті машина прийшла до мети.

Вона спершу наткнулась на заставу й обмінялась із нею паролем та відгуком і рясними матюками. Потім пройшла повз численні танки й гармати, пообкладувані снігом. Ті танки й гармати, наставивши хоботи всторч, несподівано виринали з темряви, як із мулу, під несподіваним світлом фар, немов доісторичні бронтозаври. Вони стояли шпалерами обабіч дороги й далі. Скрізь, куди сягало світло фар, коли машина перехняблювалась на вибоїнах, задираючись радіятором вгору, — скрізь маячіли танки, автомашини, трактори, а між ними вештались люди й сипалась назустріч світлові божевільна, страшна матюкня. Коли світло опускалося вниз — видива зникали, лише матюкня тривала, проводжаючи машину.

Темрява, що досі весь час видавалась суцільною, тут перестала бути такою, ставши плямистою й хвилястою, — місцями темнішою, місцями світлішою, то нерухомою, то рухливою. Окремі фантастичні масиви її бовваніли по обидва боки й рухалися назустріч, виявившись потім звичайними селянськими хатами, клунями, повітками, попідпираними знову ж таки танками, автомашинами й гарматами.

Це було село. Що за село — невідомо. Та й байдуже.

Раптом машина стала. "От, приїхали", — відзначила думка. Замиготіли ліхтарики, й почулася команда:

— Ви-ла-зь!.. Та не стрибай! Спокійно... Та-ак...

Максим виліз і став на снігу... І відчув, що його ноги вже майже босі — ганчір'яні бурки розлазились. Але він зовсім тим не затурбувався. Він стояв і чекав усе з тим же самим відчуттям передсмертної нудьги. "І на в'язах мулько голові..."

Автоматники оточили його зовсім тісним кільцем.

— Крок уліво, крок управо... — чувся десь за кільцем апатичний голос начальника спецвідділу. — П р я м о... давай!..

Автоматники пішли, топчучись по Максимових ногах, наступаючи йому на п'яти.

Так вони йшли в темряві, густій і мокрій, і нарешті опинилися перед якоюсь іще темнішою химерою, підійшовши до неї впритул.

— Стій!

Стали. Забрязчали, заклацали зброєю. Враз у вічі вдарив сліпучий сніп світла... То відчинилися двері — і Максим пережив головокрутне, приголомшуюче відчуття — щось на зразок того, коли на високій гойдалці стрімко летиш униз і забиває тобі дух, перехоплює дихання в горлі...

Він опинився в хаті, повній сліпучого сяйва. Те сяйво бурхнуло на нього шаленим водоспадом. Тяжко ступнув крок наперед і став, оглушений. Сам. Автоматники й брязкіт їхньої зброї лишились десь там за дверима, разом із темрявою. Він був тут сам. Голова й серце йому загуділи, як від тяжкого вдару дзвін, — то завирувала дико кров, немовби шаліючи, не підкоряючись ні волі, ні розумові:

"Живий! Живий!.. Живий!!.

А перед ним постала фантастична, химерна, здавалось, неможлива картина, що закарбувалась у пам'яті незабутнім видивом...

На великому столі стояло вряд шість великокаліброві артилерійських мідяних гільз, кінці яких були сплеснуті і в них вправлені ґноти. Ті "свічі" горіли дружно, як фантастичний канделябр, переливаючись міддю, заливаючи велику хату морем світла, перетворюючи її на якийсь величний поганський храм. Над цією ілюмінацією — на покуті рясніли образи. Посеред стіни — якийсь окремий образ під рушником... якогось особливого святого... Стіл застелений білою скатертиною, поверх неї — лупа, револьвери, шахівниця з розставленими фігурами, а також — кришталева, мерехтлива, дорога чара з червоним вином і ще щось...

Та ось із-за столу звелась дебела людина в блискучій шкірянці, з орденами, з блискітками, з вороною ручкою пістоля над кобурою, — звелась і вийшла до нього...

Максим стояв приголомшений. І враз відчув, що він... сміється. Так, сміється внутрішньо всім своїм єством. Сміється, не в силі стримати в собі якогось дикого, безглуздого сміху, що ніби все тіло його схопив корчем. Щось — чи то світло, мерехтливе море світла, чи щось інше — вивело його раптом із летаргії...

Широкогрудий, волохатий у своєму лахмітті, велетень — він стояв, розставивши широко ноги й майже дістаючи головою стелі, і тремтів від внутрішнього сміху.

Те "щось", що викликало цей сміх, — то було нагле й гостре відчуття пародійности — так, пародійности! — побаченої картини. Відчуття кричущої її реальности і в той же час — кричущої пародійности.

"Ніч у Філях під Бородіно!!. От! А це Кутузов, далебі!?. І десь уже бачений! Бачений!.. Га-га!.. Яка страшна іронія! І це — вислід патологічних потуг..."

А той "святий"...

Та то ж відомий "святий" — вусатий і горбоносий, з низьким зачубленим чолом. Той, що його Максим, як справжній єретик, уперто не визнавав, не визнає й визнавати не хоче й не буде. Разом із усіма іншими подібними "святими" на цьому безглуздому світі.

Тільки тепер Максим помітив, що той "Кутузов", той дебелий чолов'яга в шкірянці й з орденами, кричав. Стрибав перед ним, розмахував кулаками, ще й якимись папірцями, й кричав несамовито. Максим дивився йому в рот згори вниз і нічого не розумів. І блукав очима по стінах, по дивовижних свічах...

Та помалу крик того Кутузова приводив його до пам'яти. Зміст його вигуків почав доходити до свідомости Максима, і він відчув, як обличчя його стало наливатися кров'ю, а руки самі собою складалися з хрустом у

кулаки. Ось він зараз його — того Кутузова — вдарить, аж той повалить собою геть канделябр і стане темно...

Але Максим не вдарив. Натомість він раптом гукнув оглушливо, на всі свої легені, просто Кутузову в очі:

— Чого ви горлаєте?!.

Від несподіванки Кутузов аж присів. А хтось у кутку протяг здивовано:

— Ого-о!..

То сиділи там на ослоні під мисником і дрімали вартові "мушкетери", що їх зразу не помітив Максим. Вони протягли те "ого" й поворушили зброєю. Та Максим не звернув уваги.

— Чого ви горлаєте?! — повторив він своє громоподібне й безмежно презирливе запитання. — Чого й на кого?.. Вам це не личить... А чи ви хочете криком заступити брак почуття гумору?

Кутузов, ніби на всім скаку зсаджений з коня, вилупив очі й роззявив рота і так стояв — розгублений, уже не тільки не кричучи, а навіть нічого й не кажучи.

— З вами говорить начальник Особливого відділу армії! — промовив хтось за спиною в Максима. З голосу Максим пізнав "старого знайомого" — начальника спецвідділу дивізії.

— Дуже мені мило, — промовив Максим, не повертаючи голови, а дивлячись на Кутузова всторч. — Але якщо начальник Особливого відділу армії думає, що нечленоподільним криком можна людину, якій "нема чого втрачати, крім своїх кайданів", примусити поповзти на колінах, то він помиляється... Я вже чув це!..

— Де? — тихо спитав Кутузов, промовивши це помалу й зовсім іншим голосом.

— На Луб'янці, уявіть собі... — І аж тут Максим згадав, де ж він цього Кутузова вже бачив. Чи ти ба!..

— Та-а-ак?! — здивувався Кутузов. — І коли?

— В тридцять сьомому.

— Ум-г-гу-у...

Кутузов зайшов за стіл, поторсав чуба, постояв, кусаючи губу, і спитав зовсім тихо:

— Хто був начальником групи?

— Уявіть собі... — Максим подивився на свої пальці, що вилазили з мокрої розлізлої бурки, глянув на Кутузо-ва А зітхнув:

— Мені здається, що ви... уявіть собі...

Кутузов насупив брови, досить зніяковівши, а начальник спецвідділу дивізії, що вийшов з-за Максимової спини й сів біля столу, посміхнувшись, промурмотів, немов спросоння:

— Буває...

Кутузов довго мовчав, гортаючи папери й не підводячи від них очей. Потім закурив, випустивши поміж собою й Максимом хмару диму, і з-за тієї хмари спитав:

— Добре. І що ж ви тепер нам скажете? — Спитав підкреслено чемно, навіть ласкаво, і тільки одна нотка, люта-прелюта, бриніла в тій чемності, не віщуючи нічого доброго.

Максим мовчав.

— Що ж ви? — Голосно: — Вам не подобається? — А тихо: — Ви не чуєте? Так? — Хмара диму коливалась у повітрі, розповзалась і танула.

— Ні, чую.

— То що ж ви скажете?

— Гм... Хіба що такий ось афоризм: "Якщо заздалегідь ясно, що й від крику, й від тихої розмови наслідки будуть однакові, то чи не ліпше говорити все-таки по-людському?"

— Мда-а... Це правда. Афоризм добрий. Що ж, говорімо "по-людському". Які ж будуть наслідки?

Хмара диму розійшлася геть, тільки над цигаркою Кутузова звивалась тоненька димова смужка, ніби над цівкою гармати, що тільки що пальнула й має ще пальнути знову.

— Нічого, — зітхнув Максим байдуже.

Кутузов кинув цигарку, блиснув недобре очима й хлиснув вина з кришталевої чари, А тоді поставив ногу картинно на стілець, сперся на коліно ліктем і затарабанив пальцями по шахівниці, ніби пильно вивчаючи її.

"Мушкетери" під мисником і навіть начальник спецвідділу дивізії помітно нашорошились. Потім останній насунув ушанку на очі й удав, що

дрімає. А "мушкетери" дивились на великого начальника, мов вірні пси, чекаючи, чим скінчиться його тарабанення пальцями по шахівниці. Кутузов тарабанив довгенько. А тоді враз прийняв ногу зі стільця й махнув рукою...

З-під мисника вискочили три заспаних "мушкетери", озброєні німецькими "ем-пі", в ватяних розхристаних куфайках і в повстяниках. Три здоровили з виразом безмежного очманіння на їх отупілих обличчях, розбурханих оце лише хвилевою злобою, що їм от не дають виспатись. Люто чухаючись і спльовуючи, вони наладували зброю насупроти самісіньких Максимових грудей, а тоді один піддав своїм "ем-пі" під ребра:

— Ану-ка, давай іди!

І повели його з хати геть у темряву. "Ніхто не сказав ні "здрастуй", ні "прощай", — подумав Максим, і лише мигцем зауважив, виходячи, як із сумежної кімнати зайшла й, причісуючись, підійшла до столу якась постать і сіла до шахівниці. Але двері закрилися і темрява все поглинула. Хлопці вели його в ту темряву. Один ішов ззаду, а двоє по боках. Той, що ззаду, командував:

— Прямо...

— Вліво...

— Прямо... Прямо...

Вони йшли через городи. Спершу по вузенькій стежечці, а тоді збились і чвалали навпростець по глибокому снігу. Дійшли до клуні.

— Прямо...

Минули клуню.

— Стоп!!.

Зупинились за клунею.

"Бігти чи не бігти? — майнуло в Максимовій голові. — А-а, все одно!" Він стояв по коліна в снігу, і холодний вітер здирав з нього ветхе пальто. "Все одно..."

— Так стояти! — скомандував котрийсь. Усі втрьох вони зайшли й стали ззаду. Щось між собою побубоніли...

— Ну, от... — сказав котрийсь, пересуваючи закривку рушниці.

Раптом від хати на весь голос:

— Адставі-і-іть!!.

Дивно, Максим від того відчув у собі виразне незадоволення. "Знову йти по цьому глибокому снігу босяком..."

— Ну, давай назад!.. — буркнуло ззаду злісно. — (Трам-трам-тарарам!) Не дають навіть чоловіка по-настоящому вбити! Секунду б почекав...

Вони прийшли знову до хати.

Кутузов ходив по хаті, шалено димлячи цигаркою. І так само шалено димів, куряли люльку, той, що сидів до Максима спиною, низько схилившись над шахівницею.

— Ага! — І Кутузов зупинився перед Максимом. — За що ви сиділи на Луб'янці?

Максим мовчав. Він стояв, засніжений по коліна, втомлено й гордо поглядаючи згори вниз на Кутузова. "Чи ти зломиш мене, чи не зломиш?" — здавалося, питав його понурий, презирливий погляд.

— Ну ж... Вас питають чемно, будьте ж і ви чемні. За що? За що ви сиділи на Луб'янці? Павза. Максим зітхнув.

— За Марію Магдалину...

"Кутузов" розгубився.

— Що, що?.. — Потім оговтався. — Гм... Цебто що ви її зґвалтували?

— Ні.

— Вона вас?

— Майже... По-вашому це називається "завербувала".

— Не говоріть дурниць. Що вам могли ставити найдикіші обвинувачення — це нормально і в порядку. І це не має значення. А от скажіть — за що жсправді,за що в д і й-с н о с т і ви сиділи?.. Діло давнє...

— Вам це відомо.

Кутузов подивився здивовано й гмикнув скептично:

— Чудак ви! Та ви ж прекрасно знаєте, що сиділи мільйони всякої... сволоти... Так звідки я про всіх можу пам'ятати, хто й за що?.. За що сиділи ви?

Максим дивився Кутузову в очі, й йому хотілося вдарити його в ті очі, — ні, в душу. Він обертав у мізку слова, шукаючи, яким найзручніше в ту

підлу душу вдарити. Але не зміг знайти відповідного, і, коли Кутузов повторив своє "А все ж таки, діло минуле, — за що в дійсності?", Максим кинув холодно:

— За "шумськізм"... І за "робітничу опозицію"!..

— А-а-а... От бач! А кажуть, що НКВД не є геніяльне! Таж формально ви сиділи за збройне повстання й терор, так? Так, я пам'ятаю. То було безглуздо ніби, але тепер я спитаю вас — яка різниця, за що формально нищено ворога, коли він таки ворог?

— А дійсно! Яка різниця, чи людина, чи скотина, хто прав, хто винен і п е р е д к и м?!.

Кутузов хоч і вловив зухвалу іронію цих слів, але вдав, що він того не дочув.

— Ну, добре... А знаєте, за що ви т у т тепер?

— Цікаво.

Кутузов глумливо засміявся:

— Знову чудак ви! Цебто я маю вам казати про те, про що ви самі ось зараз напишете?!.

По цих словах він узяв аркушик паперу, підійшов, став і, говорячи до Максима, водив аркушиком перед носом:

— Ось вам папір, і ви на ньому все напишете...

— Але ж...

— Мовчати... Ось оце папір...

— Але ж...

— Мовчати!.. — Кутузов спочатку було говорив тихо, але за кожним разом підносив голос: — Мовчати! І ви на ньому все напишете... Все. Зрозуміло?

Максим знизав плечем. Він не збирався змагатись у гістерії з таким-от "фельдмаршалом". Зціпив зуби й замовк. Дивився на того, що сидів спиною до нього, в шинелі наопашки, і йому видалося щось ніби знайоме. Хто б це міг бути?.. А втім, яке то має значення! А Кутузов прохарчав, прошипів йому в лице, відчуваючи, що він не в силі зломити його глумливого безстрашшя:

— Напишете!.. Ви все на цьому папері напишете... Ясно?.. В с е...

І хоч ясно було, що на такому маленькому аркушику нічого не можна написати до пуття і про це знав сам Кутузов ліпше від усіх, але він про те й не думав. Він думав лише про те, що ось цей Голіят таки сяде покірно й буде на цьому папірчику щось за його наказом писати... І це головне. Це буде видимість того, що він таки його зломив, зім'яв, як ганчірку. Бо ж без цього, без обернення його в ганчірку, не можна його знищити. Адже він саме й шукає легкої кулі, як визволення.

— А тепер — ідіть! — промовив Кутузов уголос, показавши рукою на начальника спецвідділу дивізії, й одвернувся, став над шахівницею, напружив червоний карк.

— Пішли... — запропонував старий знайомий і сам пішов попереду.

Вони вдвох вийшли.

— Слухайте, — промовив начальник спецвідділу дивізії апатично вже надворі, в темряві. — Бачите, яка темрява?.. Я думаю, що вам взагалі немає сенсу тікати. Куди? А головне — чого? (Зітхнув). Ви потрапили в таку ситуацію, з якої, брат, немає виходу... Взагалі... І не можна втекти.

Павза.

— Проте, на всякий випадок, майте на увазі — крок ліворуч, крок праворуч... Краще йдіть просто... Тепер праворуч... Просто... А крім того — від мене утікати — то було б не шляхетно, бо хлопці ж вас упіймають, неодмінно, і мені тоді сорому не обібратись — такий конвоїр!..

Всю цю тираду начальник проказав ніби сам до себе, з нудьги й замовк.

Вони йшли мовчки, натикаючись у темряві на стовпці, причому — ініціятиву шукання дороги начальник ніби цілком переклав на Максима, а сам плентався позаду, лише злегка не то питав, не то подавав поради:

— Може, лівіш?

— Може, правіш?..

— А шукайте там клямки. Є? Тягніть...

Так зони опинилися в затишній хатині — в тихій, чисто прибраній кімнаті. Замість буйної й ексцентричної ілюмінації, що була в штабі, тут світили тільки дві лямпадки під образами. Стіл буя накритий білою скатертиною, ліжко чисто застелене... Взагалі було щось великоднього в цій хаті, в якій стіл застилався білою скатертиною, без сумніву, тільки на Великдень та ще на Різдво. На столі стояла карафка з водою, чорнильниця й лежала ручка з пером на шматку газети. Начальник показав Максимові рукою на місце на лаві біля столу, а сам пройшовся по хаті, по земляній долівці, посиланій піском, заклавши руку за борт шинелі

й насунувши ушанку на брови. Пройшовся раз, удруге. А тоді став біля гаряче натопленої груби й так стояв, підперши комин спиною.

Максим поклав папірець на стіл, узяв ручку, вмочив її в чорнило і, витерши лівою долонею мокре чоло та тримаючи ручку в правій, застиг у нерухомості. Він не думав про те, що писати. Власне, він нічого не думав. Сидів... По тілу розливалось тепло, промерзлі на снігу ноги починали відходити, — Максим ворушив пальцями, відчував шалений біль у суглобах, і від того було приємно — біль у ногах відволікав увагу від усього цього безглуздя, заспокоював душу, змушуючи її все покинути й зосередитись на собі... Яка блаженна павза!.. Ця павза тривала, здавалось, цілу вічність. Максим ніби втопився в блаженному забутті. Нарешті зринув із того забуття. Помалу зосередив увагу на папірці — половинка листа з зошита! Оглянув його з обох боків, наморщив брови і, зітхнувши, повернув лице до начальника:

— Що ж писати?

— А... — махнув той рукою. — Пишіть що-небудь.

Максим розгонисте написав, до кого адресується, потім дату, потім своє ім'я й призвіще, рік народження, соціяльний стан батьків і свій, свою освіту, фах, скільки років сидів у тюрмі, а скільки в таборах "Сєвлагу"... Тут папірець скінчився, і Максим так на півслові й обірвав цю свою писемну вправу. Ба, насилу влізло й те, що написав. Хотів на закінчення поставити "і т. д.", але поставив лише три крапки й розписався в куточку.

— Вже, — промовив із полегшенням.

— Добре, — промовив начальник і не поворухнувся. Він стояв, заплющивши очі, біля теплого комина й, далебі, дрімав.

Максим поклав ручку і, склавши руки на столі, відпочивав — сидів нерухомо теж, ліньки було поворухнути й найменшим м'язком. Дивився

на начальника. Зачепився поглядом за пляншетку й хотів було щось запитати, але тяжко було змусити язик повернутись і промовити слово. Втома. Нарешті він таки змусив свій язик поворухнутись:

— Гм... Скажіть... Навіщо ви взяли того... Христа на Голготі?..

— Здасться, — буркнув начальник спецвідділу. Потім додав, не розплющуючи очей: — В тім ваш найтяжчий злочин... Гм... (Іронія). Бо начальник ОСО армії має свої поняття, а начальник спецвідділу дивізії має, брат, свої...

"Та не може бути!!" — хотів аж скрикнути Максим глумливо, але не скрикнув — далебі, було ліньки. Промовчав. Начальник теж замовк і, як і перше, не розплющуючи очей, стояв, підпираючи спиною теплу стіну груби. Нарешті відслонився. Обтрусив крейду з рук і з шинелі й промовив:

— Ну, що ж... Пішли!..

А на дворі начальник плюнув у темряву й, кутаючись у шинелю, промурмотів, либонь, ні до кого:

— От бардак на цьому світі діється... Все з глузду з'їхало к чортовій матері!..

Це він промовив у мряку, невидимий, так що й невідомо, чи то саме він промовив, а замісць "к чортовій" ужив інший, менш пристойний, але більш динамічний епітет. І додав уже сердито й ніби аж із заздрістю:

— Вам то що!..

Коли вони ввійшли знову до штабу, Кутузов стояв над шахівницею, спершись однією ногою на стілець, і жував мундштук від цигарки, як кінь вудило, а його партнер пахкав димом із люльки, як паротяг, сидячи все так же спиною до дверей. Він, мабуть, так і не поворухнувся за весь час

відсутності Максима. Його чуприна була розкуйовджена й стояла, мов копиця сіна, завихрена вітром. Не поворухнувся він і тепер.

Начальник спецвідділу дивізії подав Кутузову папірця, позіхнув і поплентався до лави, а Максим лишився стояти, дивлячись у потилицю того, що сидів при столі.

— Добре... — сказав Кутузов і, не дивлячись, кинув папірця на стіл. А тоді звівся й підійшов до Максима. Якусь мить дивився виряченими, банькатими очима й торсав свого чуба. Він, видно, був уже п'яний, очі мав червоні. Чи то, може, від безсоння? Стояв і щось тяжке обертав під своєю черепною покришкою, жуючи мундштук цигарки, — може, робив у тяжкій ситуації ризикований хід королевою.

— Ну, от... — сказав нарешті Кутузов. — Ми маємо дуже мало часу. Війна, брат, і ніколи займатись єрундою. Ясно? Тож давайте будемо говорити прямо, дивлячись у корень. "Сматрі в корень!" — сказав хто? Козьма Прутков... Ото ж! Так коротко й прямо — в чом дєло?! А дєло в тому, що ви нам не підходите. Взагалі не підходите. По калібру. Еге ж, по калібру! Це геніяльно сказано, що? Запишіть там... Ось у цьому і все дєло. Ви занадто... ну, як так сказати, — норовистий... Ні, гордий. А через те перед вами стоїть дилема... Підкреслюю: перед вами, а то ви все думаєте, що перед нами, гм... А дилема така: або — або. Або вмерти, або зігнутися — і то понижче, понижче... Що ви вибираєте?

— Перше, — буркнув Максим з нудьгою.

— Гм. — Кутузов поторсав чуба й вилаявся. — Йолоп! — І зашипів: — Ні, брат, ні!.. Ти перше зламаєшся, як... як гниляк, от як! І будеш рачкувати, слизняком повзати, а тоді... Тоді вже...

— Побачимо... — відповів Максим так само, як і перше, з нудьгою, й зітхнув. Дивився задумливо на свої босі пальці, ворушив ними. А тоді

перевів погляд на вихрясту копицю волосся біля столу. "Десь я цю копицю вже бачив".

— Побачимо... — протяг Кутузов, немовби приймаючи виклик. А тоді враз повернувся круто до варти й махнув рукою в невідомому напрямку:

— Взяти!..

Вартові підскочили на цей раз ще швидше й знову втрьох.

— К общему числу? — не запитав, а гаркнув котрийсь весело.

— К общему числу, — відповів Кутузов байдуже й пішов до столу. Справу закінчено, можна далі грати в шахи.

Максима повернули поштовхами зброї до дверей і повели.

На самому порозі Максим раптом обернувся. Інстинктивно, підсвідоме, відчувши на своїй потилиці чийсь погляд і оте "І на в'язах мулько голові". Він обернувся швидко і... став як укопаний.

Від столу на нього дивився з-під копиці волосся, крізь дим люльки, Соломон!.. Дивився примруживши очі.

— А-а... — протяг Максим машинально. — Ви?!. Гм... Це ви, значить, були й за чічероне...

Павза. Це тривало мить — ця павза й усі ці надзвичайні розглядини. Видно було, що Соломон прорахувався, обертаючись; він хотів подивитися лише вслід, а довелося дивитися всторч. Але Соломон витримав за димовою заслоною. А Максим постояв мить, приголомшений, а потім глибоко зітхнув і промовив:

— Отже... Ви довели послідовність, професоре!..

І посміхнувся, обертаючись у темряву.

Там, де він щойно стояв, залишилися самі закриті двері, що сльозили патьоками, напотілі від холоду й теплої вогкості. На них іще якусь мить дивився крізь дим люльки вихрястий Соломон — пророк і громовержець, доктор філософії і т. д. і т. п. Дивився розгублено. Він був тут, явно рятуючись від "общего числа". І на підтвердження цього зітхнув глибоко й тремтливо...

"Цікаво, що то за формула "общеє число" і скільки в ньому має бути нулів?" — думав Максим, знову плентаючись у темряві під наставленою зброєю. А хтось зухвалий і глузливий у ньому, одержимий достославним шибеничним гумором, резонерствував, наслідуючи Соломона, — на зло, знущаючись із себе самого й з усіх.

"Багато... Дуже багато нулів має те число! І до нього належу і я, і ти, і сам той пришелепуватий Кутузов, і решта... Це ж те число отих піщинок із твого, Соломоне, самуму — опановних гоном до руїни й смерти і верганих у прірву... Проте Кутузов має, мабуть, ще якесь окреме, своє "общеє число", свій власний рахунок, і в ньому теж багато нулів... Авжеж..."

Але думка працювала мляво й тільки для того, щоб відірватися від наставленої десь у темряві зброї, зовсім не намагаючись по-справжньому заглянути під ту загадкову формулу "общеє число". Було зрозуміло й було байдуже — це число зі спільним знаменником, ім'я якому (знаменникові) — сира земля... Нерви затялися й цілковито не реагували ні на теперішнє, ні на майбутнє... Але скільки ще їм затинатися?! Які ще іспити їм призначено?! І де та межа?!.

Максим навіть не помітив, як опинився в великій, вогкій, продимленій хаті, повній салдатів, що лежали покотом на соломі попід стінами й скрізь

навколо. Тільки й було вільного місця, що маленька латочка посередині, на якій стояв шевський стілець. А на покуті стояв стіл — голий, заялозений, заляпаний краплями воску зі свічок і чорнилом, і над ним — гола, полупана й почорніла стіна. Навіть не було ніякого "вождя". Посеред столу стояла бляшана лямпа з надбитим і закуреним склом, що його надбитий край був доточений папером. Тяжкий сопух, складений із багатьох смородів — прілих онуч, поту, людських випарів, гасу, чаду, розпареної глини й безлічі інших запахів, забивав дух і туманив голову...

Максима привели в цю діру і так покинули. Конвой пішов геть, а Максим лишився стояти посеред простягнених солдатських ніг. Він стояв і чекав на появу того, в чиї руки оце передано його голову. Але поки що ніхто не з'являвся, ніхто не заявляв ніяких претензій на нього та його голову, ніхто взагалі не звертав на нього жодної уваги. Так ніби його забули. Проте Максим знав, що вийти звідси він не зможе, що той, кому належить тепер його голова, пильнує за ним уважно та що біля цього вертепу стоять десь чуйні патрулі й невидима брама повз них відмикається лише таємним паролем. Всередині ж... Салдати лежали собі й одні хропли, аж луна йшла, а інші точили теревені, пересипаючи невибагливі, масні, салдатські сюжети терпким, ядерним матюком. Серед усіх інших запахів дуже чітко й гостро відрізнявся запах спирту.

Максим постояв деякий час, а потім ступнув до центру й сів на шевський стілець. А вже сидячи, почав пильніше розглядатися. Насамперед він зауважив, що це, без сумніву, не звичайні салдати, а відібрані, оті знамениті "війська ВЧК-ОГПУ-НКВД", "гвардійців спецчастин, про яких так багато він чув. Це він виснував із багатства їх озброєння та спорядження. Було багато, й виключно автоматичної, зброї, багато ременів тощо. Це все лежало купами біля господарів. Кожен із них був споряджений, як командир. Та власне, це й не були вже "салдати", а саме "гвардійці". Чудним для Максима було бачити пагони, яких він ще взагалі не бачив на своєму віку, лише чув, що колись, під час революції, їх відривали салдати (може, батьки ось цих) разом із шкірою з офіцерських "панських" рамен. Погони ті були, власне, ганчірочками з комбінацією

зірочок та смужок. Найбільше ж було видно з мови, що це було за військо...

Мимоволі Максим почав дослухатися до розмов, — йому хотілося вичути, вловити тут душу людини. Найперше, що вражало, — це те, що над усіма розмовами тут тяжіла печать трагізму, печать смертельної нудьги. А потім, уже за цією трагічною печаттю, вражав знову ж таки... сопух.

По короткому часі Максим одвернувся, — його власна душа зіщулилась... Тяжкий сопух, ще тяжчий, як у повітрі, віяв від тих розмов. Якщо це була бравада, так добре знана Максимові з давніших спостережень ще в концтаборах, то яких же потворних розмірів вона досягла! І вже в ній пропала людська душа. Цей сопух словесного бруду був і раніше, але війна довела його до найвищого ступня конденсації, зробила неподільно пануючим, оточила густішими випарами алкоголю й запахом крови. Це була мішанина соромітництва, матюкні, цинічної бравади вбивць, сексуальної словесної лихоманки й високої температури алкоголю. І найсумнішим було те, що все це були на вигляд здорові, нормальні, ще й гарні селянські хлопці. Вражало саме протиріччя між враженням зоровим і враженням слуховим. Ні, це лише бравада, страшенно гіперболізована бравада! Доведена до потрясаючого абсурду. "Спосіб самозахисту перед божевіллям", як висловився колись один професор-психіятр про це саме явище в концтаборах.

Максим перестав дослухатися до розмов. Намагався нічого не чути, навіть забути, де він. Заглибився в себе. Почав дрімати, сидячи. Потім якось ненароком повернувся до столу і — аж кинувся від здивування...

Біля столу сиділа... Ната! Гарна, молодесенька дівчинка Ната!.. Як же ж це він не помітив зразу?.. Його знайома! Донька його друга. Вона сиділа, знітившись і завмерши, — тримала в пальчиках ручку з пером, занесену над аркушем чистого паперу, і, втягши голову в хутряний ковнір свого пальтечка, дивилась великими очима на Максима. І... плакала.

Так, це Ната, що її колись Максим носив на руках, донька його старшого віком друга Д., засланого й замученого десь у Рибінську... Максим трохи не скрикнув. Але втримався. "Та чого ж вона тут?!. Та це ж вона ото їхала машиною! Це ж вона там, ще в місті, щебетала й так вигравала голосочком перед начальником... Що ж вона пише?.." А дівчина дивилась на Максима не моргаючи, і тільки перо тремтіло в її руці, занесене над білим аркушем паперу. Вона мовчала, поводячи зрідка оком десь набік, але вона йому — Максимові — щось кричала своїми очима, щось питала, пояснювала а чи просила прощення...

І Максим зрозумів усе. Ті очі дивилися так, що не можна було не зрозуміти, не треба було пояснень. Ясно, чого вона тут і яке тяжке завдання їй поставлено.

"Невже ж це Соломон притяг її? Невже ж це він "змобілізував" її, "рекомендував" на таку тяжку роботу?! Так... Це ж вона має тут "свідчити" на нього... Писати... Господи!"

А дівчина кліпнула віями, й сльоза ляпнула на чистий аркуш. Дівчина злякалась і квапилася зітерти ту сльозу, витерти папір насухо, знищити слід на папері. А тоді нишком глянула туди і сюди — чи ніхто не дивиться, чи ніхто не бачив?.. "Ні, ніхто не бачив". (У хаті стояв гомін і клубочився махорковий дим). І знову очима на Максима...

— Не потерпай так, Нато!.. — зітхнув Максим ледве чутно. — І пиши, дитино, все, що в голову збреде... Все те не має ніякого значення...

— А ви... ви не гніватиметесь?.. — прошепотіла бідолашна дівчина самими губами, беззвучно й витерла носа хусткою, зітхнула: — Звеліли...

— Дурненька, — посміхнувся Максим. Помовчав. А тоді додав: — Там погоду роблять люди поважніші... А твій дитячий лепет... — і махнув рукою. — Пиши, Нато... Мені вже нічого не пошкодить, пиши. Думай про себе, та й пам'ятай про батька, дочко...

Дівчина нагло залилась сльозами й одвернулася геть. Скоцюрбилася над папером, плічка їй ходили ходором, "писала"...

— Ти що ж дєвочку обижаєш, га?! — звівся нараз із долівки високий, білявий хлопчина й став проти Максима, похитуючись, — п'яний, як чіп. Був у сибіряцьких "чосанках", з якимись медалями на грудях, стрункий і хвацький.

— Га!?. Вона должна работать, а ти... А стой!.. — придивився пильно, потім вернувся на своє місце, взяв пас із револьвером і портупеєю й підійшов знову до Максима, пристібаючи той пас із портупеєю і ніяк не можучи сп'яна пристебнути. Нарешті пристебнув. Потім витяг тяжкого пістоля й почав насупроти Максима наладовувати. Заправив у нього "обойму", посовав ців'ям...

— Ти що ж дєвочку зобижаєш, га?!. Засунув пістоля назад у кобуру.

— От ми зараз побачимо, хто ти... Підійшов до столу, заліз за нього з покутя, п'яним рухом відібрав у дівчини ручку й папір:

— Давай сюди... що ти там ще мазюкаєш!.. Оддихай, бо ти, сопливе, ще й писати не вмієш... Ось я!.. Ну от... — і наставився на Максима викоченими очима, похитуючись і ледве повертаючи язиком.

Максим дивився на хлопчину, і він йому рішуче почав подобатися. В жестах і словах цього п'яного в дим хлопця була іскра доброго, не передбаченого ані законом, ані начальством, ані ним самим, гумору й сенсу.

— Ну-с... Ти мені от зараз говори всю правду, а я буду писати... Пойняв?

— Пойняв. — Максимові початок припав до серця.

— То-то... Призвіще, ім'я й по батькові...

Максим відповів із найсерйознішим виглядом. І пішли запитання й відповіді. Запитання найдивовижніші й відповіді на них найсерйозніші. Так щиро Максим у своєму житті не відповідав іще жодному слідчому, перед якими не раз довелося йому бувати. Власне, він оце взагалі вперше на такі запитання відповідав, бо раніше, як правило, він завжди слідчих ігнорував.

У числі інших запитань були й на зразок таких:

— У Бога віруєш?

— Вірую...

— Гм... А в Сталіна віруєш?.. Віруй, брат, інакше плохо будеть...

Так ішло "слідство". Товариші "слідчого", лежачи, глибокодумно подавали репліки, робили зауваги. Та "слідчий" не брав їх у рахубу. Він провів "слідство" по-своєму й нарешті приступив до другої половини справи.

— От. А тепер я зроблю тобі приговор і ррростріляю, як собаку... Пойняв?

— Пойняв, брат.

Обірвав усе вістун, що нагло вскочив і гукнув, засапавшись:

— Сємьонов!.. До майора! Миттюі

"Слідчий" устав, провів рукою по чуприні, віддав ручку дівчині.

— На, кінчай ти... Діло, брат, важне! Його треба розстріляти... — і виліз із-за столу. Постояв посеред хати, трясучи шалено головою, далебі намагався витрясти нашвидку хміль із неї і, так трясучи, вийшов із хати, ледве втрапивши в двері.

Дівчина сиділа, читала "протокол" і сміялась у ковнір. Сміялась чи то від дивовижного змісту того протоколу, а чи тому, що "слідчий" списав геть увесь аркуш, а більше паперу в неї не було.

По якомусь часі хвацький "слідчий" Семьонов повернувся назад і вже був начебто зовсім тверезий, лише поблідлий трохи й дуже стурбований. Він зняв пас із револьвером, почепленим не на той бік, і поправив, перечепив на своє місце, підперезався як слід, обсмикався. Потім вийняв револьвера, перевірив і взяв його в праву руку. А тоді звернувся до Максима тихо, трохи розгублено:

— Ну, от... Так що ходім, брат...

Ніхто не подав на цей раз ніякої репліки.

Максим з Семьоновим вийшли в ніч.

— Стій! — скомандував Семьонов за порогом. — Ти йтимеш попереду, а я, брат, ззаду. Пойняв? А там буде видно... Пішли...

По якомусь часі:

— Слиш? Ти ж не тікай... Бо тоді, замість тебе, мене розстріляють, а це, брат, буде ошибка... Стой!

Максим став. Він бачив, що Семьонов усе ще був п'яний. Спершу, діставши серйозне завдання до виконання, хміль від свідомости серйозности того завдання трохи був вилетів, але потім той упертий

хміль вернувся знову. І тепер ішла боротьба між тим хмелем і дисципліною випробуваного гвардійця.

— Слиш? Попереджаю: крок уліво, крок управо — і амба! На місці. Пойняв? А тепер пішли!..

Пішли. Топталися довго в темряві. Максимові вже приходила думка в голову, чи не взяти б у цього Семьонова пістоля й чи не махнути б... Але куди? Розумів, що чи з пістолем, чи без він довше не бігав би, як пару годин, а може, й того менше. Зайва праця. Але не це стримало Максима від здійснення такого наміру, а якийсь глибокий-глибокий відрух, якийсь тваринний інстинкт, що не велів йому шарпатись... Такий самісіньке інстинкт колись, як він випав був із вагону між рейки на ходу поїзда й лежав під страшним залізним гуркотом, велів йому не шарпатись, а затамувати жах і лежати спокійно, хоч би й кров його застигла кригою, а розум губився перед обличчям смерти. А тепер.,— Тепер, власне, йому тим більше не треба було поспішати ані в петлю, ані під кулю, коли й те, й друге було для нього однак забезпечене.

Топталися в темряві. Максим ішов попереду й раптом відчув, що він загубив свого конвоїра.

— Ей! Слиш? — почувся з темряви переляканий голос Семьонова. — Де ти?!

— Ось.

— Де "ось"?

— Ось...

— Фу, ти, чорт!.. — нарешті намацав Семьонов Максима. — Де ж ти шляєшся? — і роззлостився. — Іди прямо! Направо!.. Дай сюди твою полу... Та не хапайся за револьвер!..

Семьонов узявся за полу Максимового пальта, майже здираючи його з плечей, і так плентався за ним. Невідомо було, хто кого веде.

— Стій!

Стали. Поміркувавши трохи, Семьонов зорієнтувався. Пішли далі. Так іще деякий час топталися в темряві. Нарешті Семьонов гримнув уже іншим голосом, як візник кричить "тпррру!", приїхавши:

— Стій!!.

Зупинились біля якоїсь стіни. Стояли в темряві, тримаючись одне за одного.

— Не бойся, — промовив Семьонов, відсапавшись. — Я тебе не стрельну зараз. Не було ще приказу... Хоча для тебе, голубе, було б краще! — додав він, зітхнувши: — Я тебе по блату чикнув би льохко і... В інших, брат, буде тяжче... Шукай там ручку дверей! Єсть?..

— Є.

— Тягни.

Максим потяг до себе за клямку — двері відчинилися просто в хату.

— Катісь! — пробурмотів Семьонов і закрив за Максимом двері.

"Ага!.. Оце й є те "общеє число"!"

Хата, освітлена лойовою свічкою, була вщерть напакована людьми, що лежали, як дрова, суцільним звалищем долі, на полу й на печі і... хропли. Біля дверей стояв столик, на столику горіла та лойова свічка, а за столиком куняв вояк із забинтованою головою.

Максим як увійшов, так і зупинився біля дверей та й стояв, спершись на одвірок.

Було тихо. Лиш де-не-де те хаотичне звалище людських тіл хлипало спросоння й маячило. "Так... Оце й є те "общеє число".

— Петрович!.. — почулося тихо з найдальшого кутка. Це до Максима озвався чийсь голос, хтось упізнав його й озвався так сумно, сердечне:

— Лягайте там, де стоїте... Лягайте...

— Хто ви?

— Я? Староста... цього обчества. І взагалі...

— А-а...

Максим упізнав: так, це староста цього села! Василенко. А село це, значить, — Веселе. Яка іронія!..

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

...Обмерзлі кригою дерева дзвонили й лускотіли, неначе вони були скляні. Кожна найменша гілочка була оправлена в прозору кригу, світилася й блищала, і ціле дерево здавалося зроблене геніяльним майстром із чистого скла. При подуві вітру гілочки цокотіли одна об одну, лущали, а при сильних зударах маси таких гілочок об масу, скляної коси об скляну косу скло дрібно билося й з дзвоном осипалося на пішоходи, на скляну ж, вірніше, оправлену в скляне поливо, землю. При недалеких артилерійських вибухах гілочки також подзвонювали і шелестом роняли дрібні блискучі шматочки.

Під тією казковою декорацією, по фантастичній скляній алеї, в яку обернулася вулиця, ведуть Миколу... Ведуть Максимового друга й товариша на страту. Він іде босий по снігу, в самій білизні, гордо закинувши голову. Заслужений артист і каторжник... Він дивиться просто перед собою, на заходяче, зажурене сонце... Мабуть, йому ввижається далекий Сибір і сніги Забайкалля, буйний іній, і шелест скляного вітру, і друзі — такі ж, як і він, приречені, але непокірні... Босий і в одній білизні, Микола зникає в мерехкотняві крижаної алеї, оточений вартою в блакитних німецьких однострояx.

Дзвонять крижинки над цілим світом. Крижинки, опромінені зажуреним, холодним сонцем...

А над усім тим, як марево, — ще один моторошний образ...

...Разом із його, Максимовим, товаришем і з багатьма іншими тоді на крижаній алеї було повішено й старого партизана Чубенка, партизана часів революції, — того самого, що, забезпечивши тріюмфтій революції, сидів потім у "рідній" тюрмі, де його було бито його ж орденами по обличчі й ламано йому ребра за ту ж саму свою Вітчизну, в ім'я якої він робив революцію... А тепер його було повішено разом із Миколою. Знову ж — за Неї... І він висів у шерезі відважних і непримиренних, на крижаній алеї. А вночі... Вночі прийшли його маленькі діти й зняли батька з петлі, ту петлю обірвавши. Хотіли врятувати його від ганьби й позорища, занести геть і поховати. Але далеко вони не могли його занести, бо батько був тяжкий, а надходив світанок. Батько був тяжкий і твердий, як колода, мерзлий... Тоді вони поставили його біля паркана стояти, під деревом, оправленим у скло. Поставили його, мерзлого й твердого, випростаного "на струнко"... І він так і стояв, приймаючи параду на розі, — зустрічав і проводжав сумних жінок, що йшли на базар... А скляні гілочки мерехтіли...

— По о дному вихаді-і-і!!!

Максим протер очі. З них не зникало марення, напливаючи на дійсність. В них ще йшов Микола, відходив, минаючи вартового, немовби виконував його команду. В них разом горіли сонце й свічка, мерехтіли дерева в скляному вбранні й патьоки на запотілих шибах... Це не був сон! Максим-бо не спав. Це була дума, спогад, видіння в широко розкритих і невидющих очах, це був відсвіт минулого й візія прийдешнього перед внутрішнім згасаючим зором... Максим не знав, як довго він так просидів, опустившись на мокру, сиру долівку в ногах великого людського звалища, отого "общего числа" — як остання його одиниця чи нуль. Остання одиниця чи нуль?.. А чи одиниця попереду?.. Одиниця попереду! Бо коли нагло розітнулася команда й усі встали — Максим опинився на чолі "общего числа", як перша одиниця, за якою йшла решта — решта одиниць і безліч нулів... Ні, ні! Одиницею попереду пройшов Микола, пройшов босий і в одній білизні по снігу й зник за дверима, а за ним-от мала йти решта — безліч одиниць і нулів, що й становитимуть вкупі з ним "общеє число"...

— По одному вихаді-і-і!!!

Ця команда замикала візію й переключала її в реальність. Ба, вони обидві, візія й реальність, пливли якийсь час вкупі, взаємно перетинаючись під цю команду.

Вартовий із забинтованою головою стояв, чухаючись і позіхаючи, і ту команду подав не він. Команду подав хтось із-за дверей, знадвору. Той хтось повторив команду тричі, але ніхто не виходив.

Команда та прозвучала моторошно, немовби то кричав півень. Отой самий біблійний півень перед зреченням Петра й перед узяттям Христа на Голготу. Всі встали, збились отарою, тупцялись, щось там порпались, але ніхто не виходив.

Забинтований вартовий, він же й комендант "дому цього", чухав свою потовчену голову й теж не міг спросонку прийти до пам'яти, дивився на огарок лойової свічки й моргав.

Нарешті голос надворі вибухнув страшним прокльоном і приголомшуючим матюком. І тоді раптом у відповідь таким же прокльоном і матюком вибухнув забинтований вартовий, адресуючи їх туди, за двері; після цього він одразу опанував себе, прийшов до пам'яти, настроївся.

— Ану ворушись там!!. Вставай-вставай!.. Збирай-ся-а!.. — загомонів-загукав він жваво й весело до того безформного й, здавалося, безкрайого в темряві "общего числа", так ніби йшлося про збирання десь на екскурсію чи до кіно.

— А речі брати? — спитав хтось дипломатичне, здавленим голосом.

— Брати!.. Все забирай!..

— І горшки?..

— І горшки забирай...

— Навіщо вони... — протяг хтось сумно, — ...коли ж однак до лісу...

— ... на "шльопку"... — видавив хтась спазматичне з горла — хтось юний — і зарюмсав.

— Дурак! — буркнув вартовий. — Боїшся... Зараз найстрашніша кара — це лишатися живим!.. Пойняв? А нащот горшків — котрі порожні, кидай. Баби заберуть...

Всі сопли в темряві, збираючи манатки. Хтось товк горшки, сьорбаючи носом.

Максим стояв... Йому нічого було збирати й нічого товкти... Стояв і слухав сам себе. У вухах йому кричали треті півні глупої півночі:

"Вихаді-і-і-і!!."

— Увага! — випростався вартовий, піднісши листок паперу до купи вкритих рудими плямами бинтів, що разом із дірками для очей та для рота були головою: — Кого я буду називати — говори "я!". А кого не назву, теж скажеш "я!", вкінці. Пойнятно?

Він говорив весело, добродушним, простакуватим голосом. Це був один із типу тих "душ нарозпашку", що, напевно, й у пеклі б із чортами ляси точили.

— Пойнятно?.. Ей ви там, на запічку! Зібрали горшки-покришки? Готово? Слухайте ж! :

— Василенко!

— Я...

— Завірюха!

— Я...

І так через увесь список: веселий виклик — сумний відгук. Багато прізвищ було знайомих Максимові — вчителів, мистців, агрономів, селян, священиків, лікарів... "Ого! — подумав він, — хтось добре попрацював!"

Нарешті список скінчився. Настала тиша. Вартовий опустив листок і стояв, мовчки чекаючи.

— Я... — проказав Максим апатично, бо його не було викликано.

— Ага!.. Ну, от бач... — зрадів чомусь вартовий.

— Приведено, як ви спали, — пояснив хтось із кутка услужливо.

— А ти говоритимеш потім і за себе, як спитають... — грубо й глузливо обірвав його вартовий. Він вийняв огризок олівця, поклав папір біля свічки й довго його розрівнював своїми грубими кулачиськами, а ще довше націлявся огризком олівця, нагинаючи забинтовану голову на всі боки. Нарешті, так і не визначивши точки, де йому поставити олівця, простяг його Максимові зі словами:

— На... Запиши сам себе, ось тут-о... — ляпнув долонею по папері. — Бо моя макітра в обручах от... Хто ти — знаю. Це ти той архітектор. От і добре, — закінчив він іронично. — Будеш тепер от із ними будувати...

— ...царство небесне... — зітхнув тихо й тужно Василенко.

— Теж добре, — згодився вартовий. — Нада його передєлать ік... Бо там уже нашому брату немає місця!

Максим записав себе в список.

— Так... — Вартовий згорнув листок, подумав.

— А тепер — по одному виходь! — скомандував раптом тяжко, по-вояцькому, забинтований веселий вартовий.

Попереду знову пройшов у Максимових очах Микола — босий і в одній білизні. За ним — решта, вийшли по одному. За дверима, в передранковій мряці вже чекала на них варта — сила автоматників. Здавалось, було їх безліч, повна темрява. Вони стояли двома шпалерами, що губилися, розпливалися в чорноті.

— По чотири становись!!. — скомандував хтось сірий, невиспаний, із пістолем у руці.

Стали. Вишикувались по чотири. В передранковій тривожній і глухій мряці десь над селом кричали півні. Треті півні. Тріщали дерева, вкриті ожеледицею, — скрипіли, лускотіли, подзвонювали. На слизькій крижаній землі під ногами хлюпотіли калюжки зводнітого снігу.

— Увага! Крок управо, крок уліво... — монотонне зазвучав хрипкий, холодний, дерев'яний голос. Голос професійного вбивці, душогуба за службовим обов'язком. — За одного позбудуться духу всі... Шаго-ом...

— Давай! — закінчив тягучу команду хтось інший спереду, в темряві.

Рушили. Загупали, зачовгали хаотично ноги, плутаючись, як під отарою. А з обох боків, неначе тверді рямці тієї плутанини, загуділа тяжка скоординована хода "в ногу" — то дві шпалери варти з боків, авангард та ар'єргард, сунулися тяжко, як залізний обруч. І відчувалося, що то навколо облягла й сунулася "в ногу" понура досада й злоба стомлених, вимучених тяжкою зброєю, невиспаних і мокрих від мряки істот, що вели подібних до себе десь далі, далі — в безсоння, холод і мокречу. Над походом нависла тягуча, тупа мовчанка.

Так ішли довго. Йшли порожньою, затканою мряковинням вулицею, потім вигоном. З кожною хвилиною помалу видніло. Вже було не чорно, а сіро...

Раптом розітнулась несамовита команда:

— Лягай!!.

І забрязчала зброя з усіх боків. Всі попадали з півкроку просто на землю, в калюжу. Хтось застогнав. Хтось зашепотів молитву. Хтось тиснувся з усієї сили лицем у воду, ніби хотів упірнути, втікаючи від смерти, що з'явилася нагло за плечима й уже, либонь, тислася до карку сталевою цівкою.

Максим хотів гукнути, щоб перестали. Мабуть, на все "обще число" він один вклякав отак не вперше, тому знав, до чого то (о, навклякався він за довгі роки по етапах та таборах, бодай би!.. Та вже Бог, мабуть, почув цю молитву арештантську, що починалася з "бодай би"). Хотів утримати бідолашних людей від психози, що загрожувала розгорнутися в божевільне ревище, але це за нього зробив хтось із варти:

— Ну, ну, ша, герої!.. — промовив той "хтось" уїдливо й засміявся злісно — Ша!.. Ще не зараз... Ось поїдемо... — і виматюкався понуро й сплюнувши.

Решта варти мовчала, як мур.

Десь гуділо, брязчало ланцюгами, порскало. По хвилі виповзло з мряки й підійшло величезне американське вантажне авто з халабудою. Американська п'ятитонка.

— По четвірках за порядком вставати, в авто влазити... — наче молитву забубонів той самий хрипкий дерев'яний голос професійного вбивці. — Перша четвірка — давай!.. Решта лежати. Друга четвірка — давай!..

Так помалу всі опинилися в машині, в темній великій халабуді, наповнивши її вщерть.

Останньою влізла не четвірка, а шістка — це були автоматники. Вони стали стіною, загородивши вихід і тримаючи скорострільні, спрямовані на людей у машині. Решта варти лишилася долі. Підуть спати. А декотрі, може, ще почіпляються з боків.

Коли машина рушила, автоматники, що були в машині, опустили заслону за своїми спинами й засвітили ліхтар із свічкою, піднесли той ліхтар до горішньої перекладини, там його причепили й почали пильно пасти очима всіх, а зокрема тих, що стояли найближче. Машина тяжко поповзла, шарпаючись та захлинаючись власним ревом.

"Куди?.." — нашорошились усі, млосно завмираючи.

— Куди? — прошепотів хтось, невідомо кого питаючи.

— Хто зна... — Зітхання. Мовчанка.

Чути лише, як ззовні, певно, стоячи на крилах машини, хтось зрідка перемовлявся словами, яких не можна було розібрати.

— А пильнуйте лишень... — почувся шепіт із кутка, з темряви. — Якщо машина поверне ліворуч — значить... у ліс. А якщо праворуч...

Павза.

— Значить — теж у ліс... — додав хтось інший безнадійно.

— Хто зна... — прошепотів перший, захищаючи іскру невисловленої надії. Машина повернула праворуч.

— Куди нас везуть?!. — гістерично викрикнув, запитав чийсь юнацький, майже дитячий голос, звернений до варти. Максимові цей

голос видався знайомим, тільки зміненим від жаху так, що тяжко було розпізнати, хто ж саме був його власник.

— Побачиш... — процідив котрийсь із вартових крізь зуби.

Юнака хтось тихо потішав.

Машина довго гойдалася на вибоїнах, ішла вгору, вниз, повертала, згідно з рахунком у запаморочених, одурілих від туги головах, уже сім разів ліворуч, сім разів праворуч і часом, здавалось, кружляла на місці на задніх колесах, мовби на п'ятах... Довго... Вже ніхто нічого й не шепотів, не питав, не вгадував...

Нагло машина зупинилась. Затряслась, ревнула кілька разів і притихла. Стояла, тихо воркочучи.

Вартові відкинули полотнище, — надворі було вже видно. Стояв ранковий туман над білим снігом. А з туману по снігу до машини підходив твердим німецьким кроком рій салдатів із автоматами на руку. Підійшли й стали осторонь. Розітнулась звідкілясь команда:

— Вилазь!..

Першими зістрибнули автоматники з непогашеним ліхтарем. Потім усі інші й Максим. Зістрибнули й стали по чотири насупроти рою салдатів. Було видно й тепер можна було добре роздивитися на білий світ і на людей.

Білий світ — це була околиця міста. З одного боку двори, з другого — голий, засніжений степ. А люди...

Насамперед виявилося, що юнак серед приречених — це був Костик! Шістнадцятирічний коректор із редакції, недавній комсомолець Костик. Решта ж його й Максимових колег — не привертали особливої уваги. То

були чотири ряди однотипних якихось облич, землисто-сірих, заросліх, напівживих. Натомість привертали погляд інші люди — салдати. Виявилося, що всі салдати, — як ті, що зіскочили з машини, так і ті, що оце підійшли, — були якісь не звичайні собі салдати, якими їх звик бачити колись Максим, і навіть не такі, якими він уявив їх на підставі того, що бачив уночі, а якісь особливі, зовсім ще ним ніколи не бачені. Мало того, що вони були всі з погонами й злі-презлі з вигляду (особливо ж були злі ті, що підійшли), низькорослі, опецькуваті, понурі...

— Гвардєйці... — прошепотів Василенко до Максима, вияснюючи йому те, що той знав і без нього.

Але мало було самої цієї налички, щоб зробити їх такими незвичайними. Інше робило їх незвичайними. От вони, ті "гвардєйці", з соломою в шапках і в ковнірах, із вовчими вогниками в очах, стоять насупроти, мовчки озираючи із-під лоба групу в'язнів, а осторонь стоять їхні якісь начальники й щось радяться, позіхаючи.

Ба! Ось що робить їх надзвичайними! Всі ті "гвардєйці" одягнені в шинелі з англійського сукна; деякі, замість повстяників, мали англійські черевики; а озброєні всі здебільшого химерними американськими автоматами!.. Цілком не звичайні, а... "загрянишні"! Лише матюкалися всі по-російському.

— А, трам-тарарам! — закипів раптом один люто, вихопившись наперед. Низькорослий і клишоногий, він шарпнув свою "американку": — Я їх зараз одведу ось до Бога... цю мразь!..

Це, здається, був сам караульний начальник — "карнач".

— Ну-ну, — озвався понуро заспаний офіцер старшої ранги, досить неохайно вбраний також в англійське зелене сукно й черевики. — Не дурій, Кулагін! Ще встигнеш...

Клишоногий спочатку завагався, а потім вернувся на своє місце, не то гарчучи, не то скімлячи — точнісінько так, як пес, якому не дозволено вхопити за литку спотиньга.

"Крок германський, автомат американський, штани англійські, матюки російські!.. Га! Ось вона, квінтесенція епохи! Її дух, її геній у всій красі й величі. Її емблема, символ всесвітнього універсального професійного вбивці".

Цього ніхто не сказав уголос. Лише подумав. Це Максим. І та думка була разюча, як разючим було й видовище. Так, так... Крок германський, автомат американський, форма англійська, душа російська... Ні, не тільки російська. Матюки лише чисто російські, але душа... душа така ж, як і зовнішність, — мов циганський коц: р я б а і теж "універсальна" — марксо-енгельсо-ленінська з новітніми німецько-англо-американськими корективами. У висліді — замотеличена, тупа, жорстока, здеградована до ранги звичайного душогуба, душа сучасности. А в цілому — духовна й матеріяльна суть епохи.

— Ша-а-го-ом!! (Трам-тарарам!) Давай пішли! — розітнулася злобна дика команда. То карнач Калугін, лютував, що йому не дали цю "мразь" "одвести зразу до Бога". Далебі, він був лютий на весь світ, і на самого себе, і на всі околиці того світу, і ще не знати на кого й що.

А зі степу, гнаний вітром, котився на місто туман разом зі сніговою крупою, натикався на людей і притискав їх до засніжених, обчухраних тинів та парканів глухого передмістя.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Це була селянська хата, перетворена на тюрму й разом на польову гауптвахту. В ній уже сиділи під столом три танкісти й грали завзято в карти, коли прибула партія в'язнів і Максим серед них. Танкісти — босі, розхристані й простоволосі, сиділи під столом, неначе під балдахином, на

соломі, склавши по-турецькому ноги, і не звернули на новоприбулих жодної уваги — смалили собі далі в дурня. Видно було, що для них це вже повторювалось не раз і було нецікавим.

Хата наповнилась людьми до самих дверей. Вона була простора й без ніяких меблів, — стояв лише єдиний стіл у кутку над танкістами та скрізь попід стінами було застелено добре вим'ятою соломою-кошканицею. Солома була трохи вогка, але то нічого. Новоприбулі попадали на неї купами, розташувались, і аж тоді почали оглядати один одного. Оглядали... Робили великі очі... Роззявляли роти вражено... І — мовчали. Прибирали байдужий вигляд і вдавали чужих і незнайомих. Лише юнак кинувся до Максима і, впавши поруч, уткнувся йому носом у плече, припав до грудей і заплакав... Це був К о с т и к! Добре знаний шістнадцятирічний комсомолець Костик із редакції... Максим притиснув його голову рукою до себе й не знав, що ж сказати цьому юнакові, цій дитині, що так передчасно, так занадто рано стала дорослою, маючи вже на своїх плечах цей безглуздий трагічний тягар, що його раптом навалило на нього життя... І мовчав, бо знав, що Костикові вже не можна збрехати.

Люди розташувались щільно один біля одного в чотири ряди. Біля дверей примостився вартовий з американським скорострілом, в англійській шинелі і в сибірських повстяниках. У хату, переступаючи через ноги сидячих, зайшов сержант у такій же шинелі й у повстяниках, постояв, сказав:

— Ну, от і все в порядку... — й пішов геть.

І тюрма зафункціонувала.

З-за ряднини, що нею було завішено двері до хазяйської половини, до т. зв. "хатини", визирнула жіноча голова, бистроока й молода, похиталася скрушно й, зітхнувши, зникла.

— Ей, ви, хлопці! — звернувся до всіх один танкіст — русявий, молодий і веселий шибайголова. — Оце ось визирала — це господиня. Бачили? Можна сказати, хазяйка цього готелю (під столом сміх). Пойнятно? Це во-первих. А во-вторих — мене звуть Вася. Це щоб ви знали й добре запам'ятали. І не просто Вася...

— А Вася — герой СССР!.. — додав понуро другий, тримаючи карти віялом.

— Ні, не герой СССР, а все-таки танкіст Окремої Сталінградської танкової армії... (Зітхнув). Може, був би героєм СССР, та от чорт його зна...

Вася не докінчив, що саме "чорт його зна", й почухав голову. І раптом несподівано закінчив:

— Хто з вас має насіння? О! Оце й буде во-третіх.

Мовчанка.

— Ех ви, — зітхнув Вася. — Теж мені колхозники...

Хтось кинув йому торбу з насінням. Вася піймав її на лету, помацав і радісно засміявся: — Насіння! — Потім подивився запитливо й здивовано на господаря: — Всю?!

— Як хочеш, — зітхнув господар байдуже й понуро.

— Е-е... — протяг Вася. — Ти хочеш випробувати героя-танкіста, чи не є він імперіяліст. Ні, брат, Вася бував у бувальцях... — Він розв'язав торбу, надсипав половину насіння на розстелену сорочку, зав'язав торбу й кинув назад:

— На! Лови, брат... Горе й радість — усе пополам!..

І заходився з товаришами ділитися насінням. Видно було, що цей Вася й виріс найперше по тюрмах, а тоді вже на війні. Жести, слова, міміка — все від типового безпритульника часів непу, і це лишилося на все життя.

Поділивши насіння й весело лузаючи, Вася виліз із-під столу, встав і попростував до Максима. Був він високий і ставний, хлопець — орел.

— Ей, куди, куди?! — зарепетував вартовий біля дверей на стільчику.

— А ти сиди там із своєю свистьолкою! Подумаєш…Хочеш насіння? На! Держи шапку!.. Бери-бери... — Вася відсипав вартовому жменю насіння в шапку й повернувся до Максима. Сів навпочіпки, взяв Костикову голову за чубок і підвів її.

— Ти чого, дурний, га?!

Костик ще дужче захлипав. Вася поклав його голову назад на Максимове плече, махнув рукою, подивився Максимові в очі й сказав, кивнувши на Костика:

— Страшно... Ну нічого (зітхнув), мені — теж...

А далі подивився ще пильніше Максимові в очі й промовив щиро, як до свого:

— От знамените, брат, учреждєніє! Поставлять отак собі стільця, посадять на нього ідола з свистьолкою, і вже ось тобі тюрма, га?!

Максим мовчав, дивлячись Васі в одверті й, либонь, розгублені очі. Видно було, і не так видно, як Максим угадав чуттям, що при всій своїй

зовнішній веселості Вася смертельно нудився — мучився неприкаяною, передсмертною нудьгою.

Витримавши Максимів погляд, Вася посміхнувся:

— Ти, видать, не колхозник... Я-от танкіст, а ти хто?

— Архітект.

— А-а... Я ж так і знав!.. І малювати вмієш?

— Трохи... А що?

Вася засміявся:

— Чудесно! Я люблю, як малюють. Ти мене намалюєш... (Зітхнув). А я-от не вмію, і це погано, а то б я, знаєш, намалював би усю цю єрунду... — Він зробив рукою невиразне, широке, всеобіймаюче коло й сплюнув. Посидів мовчки. Оглянув пильно всіх присутніх, що позирали на нього підозріло, і враз сердито випалив:

— Якого чорта лупаєте?! І якого диявола носи повішали? Га?! Подумаєш... Більше смерти все одно нічого не буде. От побачите... — Встав і пішов, переступаючи через ноги й тулуби. І знову поліз під стіл.

— Гей-гей, люба да люлє!.. — мугикали його товариші якоїсь старовинної салдатської пісні, розвішуючи на губах лушпиння й ляпаючи картами. Вася приєднався до них.

"От побачите" — при цій Васіній обіцянці Максимові згадались останні слова "Кутузова", що обіцяли щось більше, ніж звичайну смерть. Згадав... і притиснув Костикову голову до грудей.

— Костику!

— Що?.. — озвався юнак слухняно й невиразно, мовби крізь сон.

— Будь мужній... Костику!.. — І прошепотів уже сам до себе: — Головне — не датись обернути себе в ганчірку. Ось... Оце головне.

— Добре... — сказав Костик у Максимове плече. В нього вийшли всі сльози, й він уже не хлипав — лежав тихо й, либонь, марив. Марив юнацькою душею, шугаючи нею десь поза межі можливого... Так само тихо, мовчки лежав і Максим. Але він не марив. Він лежав, тяжко зціпивши щелепи й повіки, й балянсував душею між глибокою втомою, зневірою й почуттям якогось невиконаного обов'язку.

Усіх в'язнів, разом із трьома танкістами, було тридцятеро. Здебільшого це були Максимові знайомі, але всім їм до Максима було байдуже — кожен був зайнятий своєю власною трагедією. Максимові до них було теж байдуже, хоч він і не був зайнятий своєю трагедією, бо всі трагедії, що з ним були, вже відбулися, а це був уже лише фінал. Ні, він не був зайнятий своєю трагедією, він не був зайнятий нічим, він лежав у забутті, тримаючи на грудях голову Костика, що вже солодко спав.

А тим часом брали людей на допит. Приводили з допиту заюшених кров'ю, кидали їх на солому й брали інших. Танкісти під столом грали в карти і лише скоса позирали на битих. До Максимової свідомости доходило все, що відбувалося, доходили навіть жах і нудьга людей, що з кожним таким викликом і поворотом все наростали й наростали; жах наростав у тих, що чекали черги, а нудьга в тих, що вже чергу відбули. Кинеш тепер на солому, вони стеналися душею вже перед недвозначною перспективою, пообіцяною й гарантованою їм, ще й скріпленою солідними авансами в вигляді синців. Але до Максимової душі те все не доходило, він того стільки бачив і витерпів у житті, що воно вже на нього не діяло. Знав, що його черга теж от прийде, але занадто до серця того не брав, лише стискав щелепи: аби лише не подолав його той "ізмор", та

безконечність, яка може й найсильніших увігнати в відчай та розпач. Аби лише швидше. Нового він не сподівався нічого ані почути, ані побачити. Все йому до кінця ясно сформулював той Кутузов. Та й рішення він, Максим, теж уже прийняв. Ні те, ні те, очевидно, не підлягало змінам. Якщо його щось іще хоч скільки-небудь цікавило в його власній долі, то це лише те — яку все ж таки формальну причину вони підведуть остаточно під факт його знищення? Яку формулу дадуть? А якусь формулу вони ж мусять видумати, якщо пустили справу на рейки "законности" й посадили його сюди. Раз почали розігравати комедію, то мусять і якийсь сюжет для цієї комедії скомпонувати, а якщо не сюжет, то принаймні якусь більш-менш правдоподібну відповідь на запитання "чому?", бо ж справжньої причини вони ніколи назвати не посміють. А спитати... Може ж, хтось колись їх таки спитає?!

Проте Максима не викликали. Він лежав у забутті. Часом шерех і тривога серед людей посилювались, вони рухались, наступаючи Максимові на простягнені ноги, — тоді він розплющав очі, дивився на ті свої ноги в ганчір'яних бурках, із яких вилізали пальці, ворушив тими пальцями й знову закривав очі. Так і не підкорчував ніг. Нехай топчуться. Тепер усі один по одному топчуться, і це "нормально". Беріг лише Костикову голову, чомусь боячись, щоб ніхто на неї не наступив.

Опівдні принесли обід... Але перед тим до "тюрми" зайшов старшина, начальник цієї тюрми, про що можна було зробити висновок уже з того, як перед ним шарпнулася "на струнко" варта в сінях і біля дверей. Якийсь вугластий, незграбний і понурий, зі зле позастібаними ґудзиками сорочки й шинелі, ковнір якої заломився й стояв бокаса. Цей ковнір та ще неохайно збита на очі сіра ушанка надавали йому вигляду людини, що тільки що збудилася з похмілля. Він увійшов із сіней і почвалав через ноги лежачих до середини "тюрми". За ним слідом — його помічник, білявий хлопець із наївними очима, без шинелі й без ніяких відзнак, лише в салдатській зеленій заяложеній сорочині навипуск та в таких же, як і в начальника, повстяниках. Він тягся за старшиною, як нитка за голкою. Старшина переступив через усі ноги мовчки й дійшов до середини. А

дійшовши до середини, оглянув усіх, ніби своє господарство, й привітався:

— Ну, здорові були, орли!..

Сірий гомін зітхання й невиразний буркіт у відповідь. Тільки Вася-танкіст ляпнув голосно картою, аж пішли виляски, й відповів весело й голосно за всіх і сердечно так:

— Здоров, хазяїн! Здоров, орел наш дорогий!.. Як діла, га?..

— Ну-ну, Вася! Не балуйся... — буркнув незлостиво старшина, пройшовся задуманими, байдужими очима по людських обличчях і зупинився ними на старому-старому дідові з козацькими сивими вусами. В очах старшини блиснули вогники здивування.

— О?! А ти чого тут, дєд?!

— Та... посадили... — зітхнув дід із тихою, щирою журбою.

— За що ж тебе посадили?

— Та... вроді старостою... в колгоспі ж був...

— А-а! Значить, партизанів вішав?!

Павза. Понура, гнітюча мовчанка. І раптом Вася своїм веселим, жвавим голосом, так ніби ненароком, через карту, лузаючи насіння й спльовуючи лушпинням, але з глибокою певністю й гаряче:

— Товариш старшина! Він партизанів не вішав!.. Він тільки жидів вішав!

Вартовий автоматник біля дверей пирснув. Танкісти під столом не подали й виду, що щось сталося. А решта арештантів завмерла.

— А-а-а... — протяг старшина, спочатку розгублено, а потім ніби приємно здивований. — Жидів?.. — і враз махнув рукою понуро: — Ну жидів — чорт його бери!..

Повернувся й пішов. За ним — помічник, посміхаючисі до арештантів і ступаючи старшині слід у слід.

Дивно. Максима вразила одна подробиця. Вона від нього не уникла, він її вхопив. Це була нотка — одна манюсінька нотка в голосах, що тут щойно прозвучала, — в усіх, до пирскання автоматника включно. Якась глибока, тяжка, несвідома злоба й розгубленість. Злоба людей, збитих геть остаточно з пантелику. Й та злоба була скерована якоюсь силою в певний бік, як у відтулину — в ту стару, добре випробувану відтулину, що нею здавна випускалась зайва пара перенаснаги людського гніву й горя, що кінчалася божевільним, ідіотичним: "Бєй жідов, спасай Россію!!"

Ще трохи, й, може, це навіть стане найбільшою рушійною пружиною для всіх мільйонів отаких-от хлопців у повстяниках, щоб. поривати їх на "великі, історичні діла". Бо їх можна рухати ще тільки зненавистю й злобою. Злобою поривати й до героїки. Колись вони, ті мільйони, рухалися вогнем кличів про братерство й любов, але ті часи давно минули. На тім місці, де була колись віра в ті кличі, витворилася застрашлива порожнеча, а над тією порожнечею має ще якусь силу впливу лише глибока, несвідома, тяжка злоба. Сліпа, нищівна злоба на все, аж до себе самих включно.

На дверях старшина зупинився. Повернувся й, щось згадавши, зробив знову два кроки всередину:

— Всі місцеві? — спитав у лежачих людей, у всіх разом.

— Ні, — відповів хтось. — Майже всі не місцеві.

Тут устряв знову Вася-танкіст із наївною іронією:

— Це все жертви фашизму, товаришу старшина!

Старшина єхидно:

— І ти теж?

Вася, зітхнувши:

— І я теж...

Старшина:

— Ну, гей ви, жертви фашизму! Обідали?!

— Ні, — відповів за всіх той самий Вася.

Старшина скривився й процідив глузливо:

— Що ж це ви, поніміли всі, га? Ну чого носи повішали?!.

Хтось зітхнув глибоко й промурмотів — з наміром, очевидно, щось вивідати:

— Та... як поведуть у ліс... то там буде й обід...

— Дурак! — бовкнув старшина й засміявся. Сміявся якийсь час беззвучно, дивлячись на всіх одразу, а тоді промовив:

— То ти, браток, легенько хочеш — отак собі просто та й у ліс! Ні, ще почекай...

Сплюнув і вийшов.

Після того в дверях з'явився якийсь здоровенний гвардієць із "фінкою" і, не зачиняючи дверей, тикнув пальцем на двох лежачих і мовчки поманив їх тим пальцем за собою. Двоє встали й пішли слухняно. Скоро вони повернулися й принесли обід на всіх — кілька хлібин і двоє відер із якоюсь юшкою.

— Роздатчик! — гукнув хтось із сіней у хату.

— Я! — вискочив Вася з-під столу, зголошуючись добровільно до такої ролі, й пояснив: — Бо вони всі не в настроєнії...

Дійсно, всі були "не в настроєнії". Ніхто навіть і не здумав заперечувати таке Васіне самопроголошення, хоч більшість знала з досвіду, що тюремний "роздатчик" — це в тюрмі друга персона після начальника корпусу і перша, як тільки двері за тим начальником корпусу зачиняються. Але сьогодні — "яке то все має значення!", коли тут справа якихось хвилин, найбільше годин...

Таким чином Вася-танкіст став роздатчиком, що було цілком справедливо, бо роздатчик із Васі був фаховий. Перенісши діяльність із-під столу на стіл, Вася миттю вправно розділив увесь хліб на тридцять рівних пайок і роздав усім за принципом салдатського й арештантського "щастя": один одвернувся від столу й виконував ролю сліпої долі; на запит Васі "кому?", тая "доля" тикала пальцем на того, кому вона прирікала невидиму пайку, — "цьому!", і так далі.

Хліб узяв кожен, але від обіду майже всі відмовились:

"Який тут обід? Хіба до обіду тепер?"

Ну що ж? Вася від того не впав у розпач. Відер було двоє і він їх розділив геніяльно. Одно відро взяв під стіл — собі й двом танкістам, а друге відніс за ряднину — господині та її малим діткам, що були в "хатині". За те відро він виміняв у господині миску й ложку, вернувся з тією здобиччю під стіл, насипав повну миску юшки й приніс власноручно її Максимові:

— Слухайте, товариш архітектор! Ось... їжте... Ну-ну, ви ж не якийсь там колхозник! (Заскалив око хитро). Уявіть собі, що ви "таки да" знову в тюрмі та й їжте собі на здоров'я...

І посміхався лукаво, передаючи миску й ложку. А тоді вернувся назад під стіл.

Це була не юшка. Це була їжа, якої в жодному довіднику кулінарії немає: квасоля, пшениця, кукурудза, капуста, горох, шматки гарбуза й навіть шматки якогось м'яса — все на купу та ще й з якимсь підозрілим запахом.

Максимові зовсім не хотілося їсти, але він мав про кого подбати. Він розбудив Костика:

— Костику!.. Треба триматися ж...

— Добре... — мурмотів Костик, чухаючись спросоння, і взяв ложку, ще навіть не знаючи, чого від нього хочуть. — Добре…

— Їж, Костику!..

Очунявшись нарешті, Костик накинувся на їжу так само жадібно, як перед тим на сон. Уже перед самим майже кінцем Костик насилу зупинився й напосівся на Максима, щоб і той іззів хоч трохи, і Максим мусів також проковтнути зо три ложки тієї їжі.

Потім вони полягали знову й Костик, знову вмостивши свою голову на Максимових грудях, солодко захропів. Бідолашне хлоп'я! Кілька ночей він ховався від арешту, перетіпався, перемучився без сну, і тепер-от сон його валив, мов билину. Юнак забув геть про все на світі, навіть про найстрашніше, що чекало на нього попереду. Ним володів сон.

Після обіду почалося щось справді незвичайне й цікаве — почалися "відвідини". Але які!.. Звідкіля й як ті жінки могли так блискавично швидко зорієнтуватися, куди завезено їхніх чоловіків, синів, батьків, і розшукати цю тюрму?! Прості селянські жінки — не лише з села Веселого, а й з інших навколишніх сіл — мусили пройти по прифронтовій смузі й під бомбардуванням до міста, перейти його вздовж, шукаючи тюрму по всіх закутках, аж поки вона не була знайдена. Та головне — як відважно й як геніяльно просто вони обійшли сувору заборону будь яких відвідин!

Секрет полягав саме в тому, що "тюрма" складалася з двох частин — із "тюремної камери" і з тієї хатини, де жила господиня з дітками. В силу необхідности господиня мусила ходити (виходити й знову входити) через "тюрму". І в силу тієї ж необхідности також усі її гості — "сестри, куми й подруги-салдатки", — що приходили "по ділу", теж мусили ходити через "тюрму". Тими гостями, звичайно, були й могли бути тільки жінки. А що тими "сестрами й кумами" були жінки з далеких сіл, які прийшли відвідати своїх синів та чоловіків, може, востаннє перед смертю, — то це навіть і на думку не спадало ні тюремній сторожі, ні тюремному начальству. Занадто вже сміливо це все було задумано. І от ті жінки, "сестри й куми", відвідували так господиню кілька годин.

Із сіней через камеру до господині перебігала якась жінка чи дівчина в легкій хатній одежині та великій хустці (так як тіль-тіль вибігла ось по сусідству зі своєї хати!) і, зиркнувши на арештантів, зникала за рядниною, що нею було завішено двері до господині. Там вони собі щось шепотіли про свої справи, а по камері тим часом гуляла торба з насінням. Вася просто розкошував. Він зорієнтувався відразу, що й до чого, і аж розсідався від радощів, що, мовляв, "які ж ті жінки, каналії, хитрі, а ті

вартові — дурні, як індики!". Він не тільки насолоджувався сам насінням, але й щоразу підходив із торбою до вартового й насипав йому стільки, скільки той хотів. Вартовий лузав насіння й оповідав безтурботно якісь анекдоти, вся камера сміялась, а танкісти під столом аж лягали з реготу, хоч анекдот був і не смішний. Смішна була ситуація. Тим часом котрийсь із арештантів уставав і йшов до господині "води випити", з дозволу вартового... Потім вертався, ховаючи або записку, або вузлика під полою, а чи пару білизни й нишком витираючи очі. Згодом гостя теж виходила. Заходила інша... І так без кінця. Диригувала всім і реглямeнтувала візити господиня. Фактично в ті години вона була начальником цієї тюрми, а не старшина.

Вартові мінялися щогодини. Перший вартовий, простодушний сибіряк, не здогадався зовсім. Другий вартовий, українець-далекосхідник, здогадався відразу, але й виду не подав. Лише скрутнув головою та й лузав собі насіння, почепивши автомат на шию. Час від часу тонка усмішка перебігала йому по обличчі, але він зганяв її геть і напускав дурнуватого вигляду. Третій, якийсь замріяний студент-москвич, теж не помітив нічого. Та четвертий, якийсь "хахол"-служака, принюхуючись досить довгенько й хитренько, нарешті зорієнтувався й підняв галас... Але тим часом тюрма була вже повна не тільки різних "передач", але й різних новин, що їх понаносили жінки.

Максимові ніби ніхто нічого спеціяльно й не говорив, але він усе увібрав у себе, неначе вапно вологу з повітря. І коли Василенко пізніше переказував йому своїми словами все, що чув, то Максим уже не довідався від нього нічого для себе нового. Він уже знав, що діялося навколо...

...У місті йде "самоїдство". Вцілілі обивателі з усієї сили їдять один одного, хто кого перший устигне схопити мертвою хваткою. "Організувалась влада". Якийсь політрук зібрав посеред міста юрбу — переважно тих, що никали по розграбованому місті з вірьовками й порожніми мішками під пахвою та з поначіплюваними (на всякий випадок) червоними стрічками на шапках і рукавах, в надії щось десь

поживне підчепити, поки "міжцарів'я". От їх зібрав політрук посеред майдану, виголосив промову про велич "вождя" та мудрість "партії Леніна — Сталіна", а тоді, тикаючи пальцем у присутніх, на вибір, говорив:

— Ей, ти там!.. Ти будеш Горсовєт!

— Ти, в папасі! Будеш Комунхоз!..

— Ти комсомолець? Добре... Будеш секретар райкому ЛКСМУ.

— Ти — начальником цивільної міліції.

— Ти — пошта.

— Ти... Ти... Ти...

І так стала "власть". І тепер вона, та "власть", запрацювала. Деякі перед тим, як стати "властю", не тільки грабували, п'яні від патосу руїни в більшій мірі, ніж від самогонки, яку теж хилили донесхочу, але всього ще кілька днів перед тим, при іншій владі, вславилися були й тим, що вішали людей німцям "поштучно" за самогон. А тепер... Тепер виявилося, що то вони "спеціяльно позалишалися для боротьби в тилу ворога", а щоб замаскуватися перед німцями й увійти в довіру до них, вони взялися були за таку роботу: вішали... О, скільо вони перевішали, таким способом при німцях "маскуючись"! А тепер вони опинилися на найбільш відповідальній роботі, як "герої вітчизняної війни"...

— Такого Зайця знаєте?..

Шепіт. Максим чує... І навіть його серце здригається. Так, він знає Зайця. Хто ж не знає Зайця?! Його весь світ знає. Це ж він вішав Миколу... Він же повісив і того партизана Чубенка, якого потім зняли були діти, щоб поховати, та й не донесли. Ще як його Заєць вішав, Чубенко тричі зривався, а п'яний Заєць все брався знову та потішав:

— Терпи, старик! Зараз на екскурсію до бога підеш!.. Так він, б'ючи обцасами перед Ортскомендантом, відправив "на екскурсію" багатьох, — переважно тих, хто перед тим сидів по тюрмах "країни соціялізму", — чоловіків, жінок, зелених юнаків і майже дітей.

— А тепер цей самий Заєць став помічником начальника міліції й, звичайно, "работніком" НКВД. Гасає по місту... Чорна кудлата сибірська папаха, червона стрічка на ній, "фінка" за плечем...

— А Волика знаєте?

— Це той, що...

— Так, це той, що... При німцях він був незрівняним "патріотом". Подейкували, що він також служив у Гестапо. А тепер він так само служить в НКВД. Старається...

— А такого знаєте!?. А такого?.. А такого?..

Називали імена тих, що стали героями дня. Мов чорні тіні повилазили з пекла.

— А салдати, п'яні фронтовики, десь ґвалтували дівчат...

— А в місті стоять шибениці — так само, як і при німцях!..

— А життя людське стало ще дешевше. Вже людська голова нічого взагалі не варта. Нічого! Анічогісінько!..

— На жінках і дітях вимішують злобу-По місту розвішано накази влади. Про мобілізацію. Всіх поголовне мобілізують і — "на передову", "іскупляти" свою "провину" перед "родіною"... Без зброї, без амуніції, лише з торбами, "на м'ясо" — вперед! Комісар сидить у воєнкоматі,

викликає за списком і дає кожному на вибір — або без зброї на фронт (зброю віднімеш у німця, а як ні, то чорт з тобою!), або ж... і не доказує. Але й без того ясно. Одне слово — хоч круть-верть, хоч верть-круть, а кінець один: або на фронті без зброї, або тут на місці — на вербі чи біля муру... Звичайно, всі вибирають фронт, і навіть спеціяльно поспішають до воєнкомату, щоб скоріше на фронт. Бо по місту шниряють і вишукують та виловлюють усіх різні оті Зайці, щоб посадити в тюрму, а потім, може, й розстріляти чи повісити. Оті самі Зайці, що знову будуть "орудувати в тилу". Найперше вони себе забезпечують від свідків і взагалі від порядних людей, бо все-таки бояться майбутнього правосуддя, що може колись таки прийти. Вони вже так себе забезпечували при попередніх володарях і тепер мають досвід. Ось такі діла творяться в місті...

А відвідини тюрми жінками нагло припинилися. Четвертий вартовий підняв галас, "ударив на сполох", сподіваючись, певно, заробити ордена таким "викриттям контрреволюції". Викликав чергового. Вдвох вони напали на господиню. Господиня героїчно відбріхувалась, але ті все ж таки почали складати акта. Над господинею нависла петля.

Тоді втрутився Вася-танкіст. Він вибрав тактику, не менш геніяльну, ніж та, якої вжили перед тим жінки. Підійшовши до вартового біля дверей, він почав його роз'юджувати, відволікаючи увагу від господині, різними своїми зачіпками, на зразок таких:

— Маладєц, Павлуша!..

— Я не Павлуша!

— Хіба? Та підожди, то ж ти помиляєшся, — ти ж Павлуша...

— Я не Павлуша!

— От, ти скажи, яка ошибка! А я думав Павлуша. Жаль... Так хочеш орденок заробити, товариш Павлуша?!. Валяй, валяй... Тільки той орденок, що ти заробиш, не з того боку носять...

— Сядь!

— А то чого б? А-а, застую?.. Так тобі й так повилазило. Чого причепився до женщини, чортів хахол!?. Ти сиди, сиди, я тебе не стягаю! Я брат насидівся в танку, а ти-от на такім троні... з бабами воюєш? Га?

— Сядь!!. Слиш?!!

— Не кричи, Павлуша! І не клацай пукавкою. Ти не годишся на цю роботу. От як нас поженуть на фронт, на передову, там ми з тобою тоді й поговоримо... А то з бабами тут кожен зможе...

Втручається черговий. Вася його осаджує:

— Товаришу дежурний! Ви тут ні при чому, бо ви тут не були.

Вартовий кипить, кричить на Васю, а Вася — ніякісінької уваги. Вартовий усе більше й більше пускається берега, виходить із себе. Він наговорює купу дурниць, а Вася ще з більшим "олімпійським" спокоєм жигає його в найвразливіші місця. Черговий теж починає кричати на Васю. Тоді Вася й собі раптом викрикує несамовито:

— Старшину! Старшину сюди!!. Покликати старшину!..

З'являється старшина, — ковнір шкереберть, ушанка понуро насунена на брови:

— В чом дєло?

— Товаришу старшина, — каже Вася милим, ідеально сердечним та спокійним голосом. — Навіщо ви садите сюди п'яних вартових? Хлопець "під градусом" роняє оружіє, і може вийти, брат, чортіщо...

Черговий і вартовий поперхнулися на півслові. Старшина дивиться якусь мить на обох. Тоді підходить до вартового:

— Дихни!..

— Та то... я... е-е... той...

— Дихни!!.

Вартовий перелякався, став на струнко, дихає в обличчя старшині.

Покрутивши носом і не сказавши ні слова, старшина насуває свою ушанку зовсім на очі й виходить. По якомусь часі з'являється караульний начальник із новим вартовим. Він "знімає" старого вартового, заміняє його новим і виходить. Сплюнувши, черговий виходить також.

Тоді Вася підходить до нового вартового-автоматника й насипає йому насіння в полу шинелі.

Інцидент вичерпано. Але жінки вже не ходять.

Вася зітхає під столом — либонь, за насінням тужачи:

— Ідійоти!.. Не знають, де їхнє щастя!..

Жінки не ходять. Найголовніше, мабуть, у їхніх відвідинах було те, що вони зруйнували реальність тюрми, створивши на деякий час ілюзію свободи, навіть близькости родинного затишку й добросусідства.

Проте випадок із господинею на цьому не закінчився. Він закінчився щойно аж надвечір тим, що господиню десь раптом було забрано й вона вже не повернулася. Прийшла якась заплакана молодиця й забрала її дітей.

У хаті запанувала гнітюча тиша, що навалилася на людей разом із присмерком, — тяжка, як учадіння.

Увечері, повертаючись із допитів, люди почали приносити нові чутки, в яких з'явилось і нове — ні, не нове, а добре Максимові знане — ім'я Ірчука...

Ім'я Ірчука зроджує болючу асоціяцію...

...То була кольорова феєрія! Сходячи просто в очі, сліпучо сяє сонце. Велике, воно підіймається з-за обрію вогняною півкулею. Це — в центрі. А праворуч — земля, оздоблена великим колоссям стилізованої пшениці, і ліворуч — море. Над сонцем синя баня неба, поділена на концентричні кольорові кола — від рожевого над сонцем і до темного ультрамариново-зеленого вгорі, в зеніті. Ті кола концентричні перетинають широкі пасма променів, розходячись від сонця конусом. І на місці перетинання з кожним колом ті всі промені дають інший колір... Сліпуча кольорова, спектральна мозаїка. А по тій мозаїці, зліва направо по діягоналі, з-за сонця просто на глядача йдуть сиві, білі й чорні хмари — зловісні, пекельно-динамічні. Виходячи з точки, як дим від пострілу, вони стремлять вгору по діягоналі й там розгортаються, клубочаться, нависають сталево-сизими й чорними брилами, загрожуючи впасти на сліпуче сонце й його роздушити. А з-за тих хмар, аж з найдальшого куточка вгорі, вилітає веремія цяток. Наближаючись шаленим льотом униз, до сонця, вони по одній розгортаються в зграю ластівок — чорних із бронзовою каймою. А низько над морем та над землею, понад колоссям вусатої пшениці, ті ластівки вивертаються білими грудьми до сонця... І то вже ніби, не ластівки, то буревісники над морем і над землею, над золотими струнами — ні, над списами пшеничної ості степу.

"Аж на море вусом звисла,

Звисла і шумить..."

Ці слова Тичини деклямував Микола, коли малював цю феєрію. Це була завіса. В театрі. Грандіозна завіса-панно, 10 метрів на 10 метрів.

Сліпуча, приголомшуюча симфонія. Сонце зійшло, але воно ще чекає. Чекає чогось. І те чекання чогось відчувається на всьому. Чекання великого початку, воскресіння, чи великої бурі, що все оновлює, а чи великої катастрофи, що все похоронить.

Внизу під сонцем, під морем і під землею, на широкій смузі — кобзарі вряд, як військо. Вони сидять над бандурами в єдиному напруженні. Але вони не грають. Сліпі й довговусі, вони чекають, тримаючи мозолясті руки на струнах. Задумалися, слухають, чекають. Чекають на гасло... Ось-ось — ударять літаври! І тоді...

Це сліпуче сонце його, Максимової, Вітчизни, загрожене чорною-чорною смертю на грані великого Воскресіння. Сонце їхньої Вітчизни — його й Миколиної! Це вони вдвох поставили там те сонце, ту сліпучу феєрію. І один уже заплатив за те життям... Це вони піднесли ту страшну правду перед очима всіх, що схвильовані й приголомшені оглядали її, дивуючись безумству хоробрих...

А вони з Миколою робили її, ту завісу, справді як фанатики. В холоді, в голоді, без достатніх матер'ялів, надолужуючи брак їх вогнем власного серця. Раніше на тому місці в театрі була колосальна брудно-сіра пляма погано зафарбованого матер'ялу, якоїсь ряднини розміром 10 X 10 метрів. На неї подивився Микола й загорівся шаленим бажанням "вставити в неї душу". Про цю ідею Микола нічого не сказав ані в управі міста, ані в комендатурі, коли брався, вірніше — запропонував зробити "пристійну" завісу в театрі, та коли складав договір — зробити це за... чотири літри рапсової олії, такими фарбами, які знайдуться в місті. В місті

знайшлися тільки звичайні олійні та емалеві фарби, якими фарбують паркани та стіни будівель. Та Миколі було байдуже до фарб, бо він мав до них ще щось інше, важливіше, що знайшлося в цьому місті — це вогонь його й Максимового сердець. І от фарбами, якими фарбують будівлі, вирішив відтворити на завісі те, що горіло в їхніх серцях. Тому, що сам він був дуже простолінійний і гарячий, від чого часом терпить чіткість та виразність, він звернувся до Максима — не лише як до свого друга й побратима, але і як до архітекта, щоб він убрав його палку, вогняну ідею в строгий проект.

— Збудуй її, друже! Ти ж розумієш — її треба не намалювати, а збудувати. Так, як будують будівлі, храми, держави. Ти архітект. Організуй же всі елементи й спроектуй. То має бути справжня будівля — монументальна, суворо-велична й пориваюча воднораз і з твердою душею, з нашою душею!

І Максим спроектував. Проект було схвалено, бо ті, що вершили долю всіх, навіть не поцікавилися ним як слід, бо не надавали мистецтву взагалі ніякого значення, — вони воювали тільки гарматами й бомбами, вони воювали тільки залізом і піроксиліном, тільки самою матерією.

І от у холоді, в голоді, шаленими темпами, в перерві між двома виставами, що тривала всього три дні, вони вдвох зробили її, цю приголомшуючу феєрію. Вони робили її олійними й емалевими фарбами, роблячи недопустиму з погляду технології комбінацію матеріялів, але на ділі ця комбінація виявилась дуже вдячною, бо фарба швидко сохла й давала повноцінний, соковитий тон.

А при роботі Микола й Максим висловили низку думок, що розшифровували зміст цієї феєрії. При цьому також хтось із них, у відповідь на висловлений сторонньою особою жаль з приводу того, що, мовляв, дуже дешево за роботу взято (чотири літри олії!), кинув зауваження, що — "то нічого, бо автори можуть ще й доплатити та навіть віддати й частку свого життя, щоб тільки цю завісу почепити!"

При розмові їх було троє. Третім був один "європеєць" — фанатик "Нової Європи" Ірчук: незрівняний "патріот" із "колишніх", а службове — завідувач "відділу освіти" при німцях.

Завісу було почеплено... Глядачі, що на попередній виставі бачили сцену заслоненою брудно-сірою рядниною, раптом, прийшовши на наступну виставу, ахнули. І заля заревла гураганом... Завирувала, заклекотіла душею, вражена, захоплена поривом у височінь... Люди зрозуміли. Все зрозуміли...

Потім Миколу було повішено. За цю ж завісу, за цю феєрію... І цікаво, що формула обвинувачення містила цілком точний переказ слів, сказаних тоді при роботі. Лише всі ті слова й думки були приписані самому Миколі, бо донощик, здається, не знав, що автором проекту був Максим. А може, донощик, той "європеєць" Ірчук, розраховував, що другого спільника видасть сам Микола, тим знищивши сам себе ще й морально?..

Та Микола дотримав слова. Дотримав слова дружби й слова про готовість нести відповідальність за свою відвагу. Він віддав не тільки "частку", а й усе своє життя за те, щоб почепити цю вогненну декларацію...

Того ж вечора взяли Костика на допит. Коли по нього прийшли, він забився в найбільшу гущу серед людей і тремтів дрібно, не хотів іти. Не хотів іти сам — просив, щоб його забирали разом із усіма. Варта загрожувала винести Костика на кулаках або на автоматах. Тоді Максим нагадав Костикові про мужність. Заспокоїв його й висловив свою глибоку віру, що з ним нічого не станеться, бо ж він іще дитина. Може ж, казав йому Максим, це його беруть, щоб випустити або на побачення з рідними, а тому — нема чого робити катавасію. Та й взагалі — не треба впадати в гістерію, а треба йти проти всього з відкритим чолом, навіть проти найстрашнішого. Навряд чи всі ці аргументи вплинули на переляканого Костика, але спокійний Максимів тон і підбадьорлива усмішка вплинули. Костик пішов.

А через годину чи дві повернувся. Він не плакав і не тремтів. Тяжко опустився на солому й широко відкритими очима дивився просто себе, в стіну. На всі розпитування нічого не міг розповісти до діла. Лише все повторював пошепки, що на нього кричали. Страшно кричали. І лаялись. Ой, як лаялись! Лаяли його, й матір, і сестер, і батька, і всю рідню. Аж у нього геть уся душа перевернулася від тієї лайки. І нарешті обіцяли його розстріляти, якщо до ранку не подасть "точний список усієї організації, до якої належить". Костик хрускав пальцями й метався душею в розпачі — "що ж робити?!". І благальне дивився на Максима...

Максим усміхнувся до нього на той погляд кричущий і, вкладаючи його на солому, щоб спав, промовив тихо:

— Будь мужній, Костику... То все дурне, що вони хочуть... Головне — витримати й не датись обернути себе на ганчірку... Добре?

Що ж він міг іще сказати цьому хлоп'яті? Чим потішити, що порадити?..

— Добре... — прошепотів Костик, уже переплакавши й тепер тільки схлипуючи тихо, без сліз. Він ухопив Максима за руку й не випускав. І так лежав мовчки, аж поки не заснув...

Опівночі покликано Максима.

Конвой із двох гвардійців повів його поміж стінами, через двір, через засніжену вуличку впоперек — до якогось іншого двору. Нарешті зупинились у темних сінях і постукали в якісь двері.

— Так! — почулося звідти, як із могили. Вартові відчинили двері до того "так" і впхнули туди Максима.

Це була маленька кімната в будиночку міщанського типу. Просто навпроти дверей під стіною — стіл. Над столом на стіні — ряд якихось

фотографій і гасова лямпка. На столі — пляшка, чарка, револьвер і купа паперів. А над паперами сиділа, зігнувшись, бліда людина в шинелі наопашки й курила.

Максимів погляд сковзнув по всьому в кімнаті й зупинився на тому, що відразу найбільше кинулося йому в вічі. Це було розкуйовджене ліжко з купою безладно розкиданих подушок і зім'ятою периною, серед яких, млосно розметавшись, лежала... напівоголена дівчина — в такій позі, в якій її було залишено, мабуть, після запаморочливо-пристрастних обіймів, доведену до забуття чи до сну...

"Цікаво, — майнула іронична думка в Максимовій голові, — чи це також належить до засобів психічного впливу на нашого брата?.."

Але ця картина в статиці тривала всього лише коротку мить. Потім дівчина підвелася, солодко потяглася й, опустивши голі ноги з ліжка, встала. Ще мить стояла в самій лише короткій сорочині перед Максимом, зовсім його не помічаючи. Потім, не кваплячись, іще раз потяглася, як кішка, й повільно, не помічаючи й далі Максима, мовби його тут зовсім і не було, вийшла в сумежну кімнату...

Людина за столом, здавалось, також зовсім не зауважила присутности Максима, — навіть не підвела голови, навіть не поворухнулась, навіть і не глянула — кого ж привели. Лише згодом промовила — байдуже й безвиразно:

— Сідайте...

Й читала собі далі якісь папери.

Максим сів на стілець насупроти й дивився на людину в шинелі наопашки. Судячи зі знаків на ковнірі френча, це був майор військ НКВД. Блідий, виснажений, неголений, із слідами страшної перевтоми, сидів він

над паперами з таким виглядом, ніби він не читав їх, а марив над ними, впершися в них бездумними очима.

"Слідчий", — подумав Максим.

— Я начальник окремої групи при слідчій частині ОСО армії, — промовив нарешті майор, не підводячи голови, — не то відрекомендувавшись так., не то заперечивши цим Максимові думки, що їх він, здавалось, прочитав.

"Ого! Таку інтуіцію має ця людина! — здивувався Максим. — Добре натасканий вовк".

А майор, буркнувши ту фразу, сидів собі далі в тій же позі. Час від часу він заплющував очі і з хвилину не розплющував їх. А розплющивши — знову дивився в папери, не моргаючи. Так тривало кілька довгих хвилин. Потім майор простяг руку до пляшки, що стояла на столі, намацав, — не дивлячись на неї, потрусив її в руках і, не почувши плюскоту, глянув на неї, зітхнув і поставив її геть під стіл. А тоді повернувся лицем до Максима. Спочатку дивився мовчки. Потім одкинувся на спинку стільця й, опустивши очі, затарабанив пальцями по столу, так само мовчки. А коли знову підвів очі на Максима, тихо спитав:

— Ну, і що ж ви скажете?

Голос його був такий же блідий, і втомлений, і просякнутий такою ж смертельною нудьгою чи тугою, як і його обличчя, як і вся його фігура — неохайно вбрана, заяложена, занедбана, опущена.

— Нічого особливого... — мляво відповів Максим, теж із нудьгою в голосі. — Нема чого казати.

— Так... — протяг майор. — Нема чого. Маєте рацію. — І зітхнув... — Усе, брат! Кінці зійшлися... (Помовчав)... А шкода...

В останньому слові блиснула нотка якоїсь трагічної щирости й жалю. "Що, що?!" Такого ще Максим не чув ніколи від слідчого. "Чи, може, він грає?"

А майор, здається, зовсім не грав. Він провів, бринькнув пальцем по стосу паперів, ніби хотів сказати: "Ось, дивись, яка купа, брат!" — і відіпхнув ту всю купу геть, поморщившись.

"Понаписували! Стільки понаписували! І коли вони встигли?" — думав Максим, але не жахався всієї тієї купи поназбираного й понаписуваного "добрими людьми" на нього. Він-бо знав, що суть не в тому, що там понаписувано, а в іншому — в тому "або — або", що його так чудово сформулював той "Кутузов". А вся ця писанина — це лише гра в "законність", формальне виправдання беззаконня.

Так понуро думав собі Максим. А що думав майор — невідомо. Він тільки дивився на Максима туманним зором, ворушив бровами, морщив лоба й щось думав. Притому хмурнів усе дужче й дужче, обертаючи якусь тяжку думу в голові чи якесь прикре почуття в душі. І раптом ударив кулаком по столі й випалив з якимсь незрозумілим злісним докором:

— Ех!.. На чорта ж!.. На чорта ви себе виявили?!.

— Як? — здивувався Максим. — Перед ким?!.

— Та перед оцим ось... — майор глянув у папери. — Перед оцим... Ірчуком?.. Так, Ірчуком...

Максим знизав плечима, не розуміючи, що мав на увазі майор.

Тоді майор вийняв якийсь грубий папір із папки на столі й простяг його Максимові:

— Це ваше?.. Це ви робили?

Ескіз! Так, це був ескіз завіси. Кольорова феєрія вдарила в очі, а разом з нею вдарила й кров в обличчя Максимові.

— Так, це я... Слухайте... — прохрипів Максим тремтячим від гніву голосом. — За цю ж річ уже повішено одного... Мого друга...

— Знаю, — промовив майор тихо й ніби зітхнувши. — Знаю... Але — то була "помилка".

По хвилі майор розгорнув теку, а в ній розгорнув якийсь папір і прочитав... Він прочитав абзац із формули обвинувачення. Це було майже слово в слово все те, що було інкриміновано Миколі німцями, лише тут ім'я Миколи було замінене ім'ям Максима, а замість мови про заперечення ним фашистської "Нової Европи" мова йшла про заперечення комуністичного "нового світу" в формі старої й чужої "родіни". Прочитавши, майор промимрив, пояснюючи:

— Це от... із формули вашого обвинувачення. Але це ще не все. Хоч це — головне, суть.

— Дякую, — промовив Максим уже байдужим голосом.

Мовчанка. Майор зітхнув, закрив теку, знову подивився Максимові в очі, а тоді ще раз узяв ескіз до рук, довго й уважно його розглядаючи. Дивився на нього заглиблено. Нарешті сказав, ніби роблячи підсумок:

— Отже, тут сформульовано повністю ваше кредо й ваші позиції... — Це він сказав невиразно, не то запитуючи, не то стверджуючи, але подивився на Максима запитливо.

— Так, — відповів Максим просто.

— Я вас про це не питаю, голубе, — перебив майор. — Мені це не потрібно. Що ж до цього ось (труснув ескізом), то мені здається — тут також ніякі коментарі не потрібні. Все вичерпно ясно.

Але, на диво, в його голосі не було ні злорадства, ні погроз, ні єхидства чи намагання "впіймати". То був голос не слідчого, як його Максим завжди звик чути в своєму багатому на досвід із слідчими житті. То був звичайний собі, простий, безпосередній людський голос. І він щось хотів йому поміж словами сказати... І раптом Максим відчув себе на самісінькій грані, за якою на нього вже чигає порожнеча. Може, ще цієї ночі, а може, через ніч — і те, що є неминучим, станеться. Щось уже непоправно вирішено, й ця ось людина в шинелі наопашки сама дивиться на те здивованими очима, але вже не може нічим тому запобігти, нічого зарадити. Не може — це ясно. А головне — його, мабуть, самого вражає та безодня ницости й занепаду сумління людського, втіленням чого є тут ось такі-от стоси паперу, нагромаджені заради підлого, спекулятивного, шахрайського торгу, порядком чийогось боягузливого перед кимось самовиправдання. Так подумав Максим. І йому раптом, на цій-от грані, схотілось перед цією людиною висловитись. До краю. Щоб він, цей посланець безглуздя, бодай хоч знав, що є люди, які не визнають щурячих компромісів і торгів із сумлінням.

— Вам це не потрібно, але я все-таки хочу вам сказати, що це так, — звернувся він до майора. — Більше того, я хочу вам сказати, що та формула обвинувачення — ідіотична, бо зроблена мерзотником. Вона мене не лякає, а лише ображає. Не лякає мене й вирок. У суті своїй, звичайно, формула обвинувачення правильна, а значить, і вирок — логічний. Добре. А тепер-от я хочу поставити в тій формулі крапки над "і", щоб вам не треба було вдаватися до допомоги мерзотників. Хочу поставити крапки так, як може поставити той, хто не боїться свого ворога й зневажає його. Завтра на мені "чортополох поросте", мовляв Вишинський. Добре. Моя доля вже вирішена. Отже, уявіть собі, що мене вже немає і це я вже говорю з могили...

Павза. Майор слухав мовчки, застигло. Максим:

— Отже... Ви от нас — мене й безліч нас — називаєте "зрадниками вітчизни", "ворогами народу". Смішні ви. Таж якшо в усьому цьому дурноплясі, в цьому океані підлого рабства, зради й мерзоти ще є патріоти своєї землі й свого народу, то це, власне, — МИ. Бо ж ми єдині стали проти обох розпинателів своєї вітчизни, проти обох ворогів, що розіп'яли наш народ удвох на спілку, й поставили їм обом опір — чим і як змогли. Так. І зрадники зовсім не там; де ви всі показуєте, як той злодій, що, втікаючи, кричить "тримайте злодія!".

— Чи ви знаєте, хто найбільший зрадник вітчизни й найжорстокіший ворог народу? От ви пройшли кривавий шлях на схід, а тепер ідете на захід, — шлях вимощений кістьми наших матерів, сестер, батьків, малесеньких дітей, стареньких бабусь — усіх тих безборонних і безневинних, що їх ви, втікаючи, кинули напризволяще... ви, що тримали меч, роблений для вас народом десятиліттями, коштом величезних народніх жертв і самопосвяти... Ви пройшли шлях, залитий їхньою кров'ю... Та ви й самі — так, і ви також — залиті їхньою кров'ю, хоч і не всі з власної волі. З чиєї волі? Ви це знаєте. Ви знаєте, як то все було, ви свідок... Будьте ж правдивим свідком, подивіться у власне серце, у власну душу й самі собі скажіть нелукаве: хто ж є найбільший зрадник вітчизни, зрадник усього народу, зрадник отих усіх розчавлених, розтоптаних, повішених, замордованих безневинних дітей, матерів, стариків? Нарешті — зрадник і таких-от, як ви?.. І коли ви будете нелукаві,, ви побачите відважну й правдиву відповідь у власному серці. І відповідь та буде...

Максим на мить зупинився, а майор, що слухав тепер напружено, ще більше бліднучи, підняв брови в чеканні відповіді.

"Ну й хто ж?" — спитав самими тими бровами.

— Все він же, "батько народів"...

— Хто, хто? Повторіть!

— Йосип Кривавий — Джугашвілі!..

— Як, як? — перепитав іще раз майор жвавіше; явно збуджений звучанням цього імени.

— Джугашвілі! — повторив Максим твердо, ще й додав: — Сталін!

— Ого!.. Прикажете це записати?

— Як хочете.

— І ви підпишете?

— Певно.

Майор задумався, але, здається, над чимось зовсім іншим. Поворушив губами беззвучно, безвиразно, а далі вернувся думкою до теми й зітхнув:

— Ні, цього... записувати... не потрібно вже. І без того досить там... — махнув рукою на купу паперів. Подумав хвилинку, а потім: — Ну і?.. І що ж далі?..

Без сумніву, його зацікавила ця розмова. Він, можливо, ще й не чув ніколи нічого подібного своєю одвертістю, хоч у той же час він, звичайно, не чув тут і нічого для себе нового Він чув те, що в його оточенні люди відважувалися носити лише в глибині душі. Те, що, може, й сам тисячу разів думав, ховаючись від усього світу й навіть сам від себе. Та йога вражало те, що такі речі можуть говоритися вголос і що хтось говорить про це відважно й прямо, та ще й ось тут — у такому становищі!..

А Максим продовжував. Він говорив із гіркотою й клекотом у горлі — клекотом гніву й сарказму — про зраджених, експлуатованих,

ошукуваних, тероризованих і мордованих в ім'я "вітчизни", а потім — покинених напризволяще, як непотріб. Говорив про жертви мільйонів, про чверть сторіччя мук тих мільйонів в ім'я обіцяного раю на землі в "усесвітньому маштабі". Про фантастичний цинізм, безпардонну брехню й глум. Про загиджені й потоптані скрижалі, за які вмирали сотні тисяч у великій революції, про її святий вогонь, про наругу над тим вогнем потім та над поляглими за нього... Про оприччину... Про жертви в ім'я фікції, — ні, для задоволення примх безчесних славолюбців і кар'єристів, бездарних "вождів" і "рятівників людства", а насправді — безприкладних хамів і злочинців з покликання... Про їхнє намагання звихнути всім душі й мізки, стягаючи людину вниз до їх власного мерзенного рівня... Про марність усіх чвертьсторічних жертв мільйонів, що виявилася в цій війні, коли після їхньої втечі мільйони нарешті, бодай на хвильку, дихнули вільніше й хотіли розправити плечі, й про люту помсту над ними. Про помсту над прозрілими людьми — і то помсту не тільки власними, але й чужими руками; надто ж про помсту руками свого недавнього "союзника", що вдерся на землю "вітчизни", де йому було вже очищене місце для безкарного мордування беззахисних прозрілих мільйонів...

І про людину, яка несе за все те історичну відповідальність. Власне не про саму цю людину як особу, а про неї як прапор, про неї як втілення панівної сили зла, як "генія епохи", за яким стали інші — легіон виконавців, що з іменем того свого "генія" на прапорах доконували й доконують нечувані злочини...

Довго Максим говорив, а майор слухав, усе нижче схиляючи голову.

Нарешті Максим скінчив. Він закінчив словами:

— І от тепер — на нас поросте "чортополох". Але він поросте й на вас. Цебто на всіх тих, в імені кого ви дієте. На всіх тих Вишінських і Джугашвілі й на їхніх поплічниках та опричниках. Але між тим "чортополохом" буде різниця. На нас поросте він, бо його посіють Джугашвілі й Вишінські. На них же той "чортополох" поросте сам. Його посіють вітри історії. Та над нами потім, після "чортополоху", виросте

щось інше і той "чортополох" виглушить. А над ними нічого, крім чортополоху, ніколи, ніколи, ніколи вже не виросте. Бо нічого не може вирости на землі, залитій прокляттями й солоними сльозами мільйонів за облуду й за Юдину зраду.

О с ь ц е — м о я ф о р м у л а о б в и н у в а ч е н н я !

Скінчивши, Максим почувався вичерпаним. А майор, після того, як Максим скінчив, сидів довго мовчки, нерухомо. Потім почав торсати чуба й, бажаючи запалити цигарку, заходився клацати запальничкою. Довго клацав і черкав нею і, так і не змігши запалити, кинув цигарку й запальничку на стіл...

Максим сподівався, що майор раптом вибухне страшною люттю або тріюмфуючим сарказмом, як то логічно мусило б бути. Але, замість цього, майор якось розгублено, аби тільки щось сказати, промимрив — запитав:

— Вам, може, цікаво знати зміст вашого вироку?..

Павза. Мовчанка. Майор:

— Але не раджу вам тим цікавитись. — І раптом знову, як уже раз перед тим, випалив: — Е-ех!.. І на якого ж ви чорта (трам-тарарам!) отак себе виявили?!! — Із досадою турнув геть від себе купу паперів. — А тепер-от... Тепер... Кришка, брат! Усе скінчено... І нічого вже, нічого вже тепер не допоможе-Дивився на Максима втомленими, понурими очима, що теж говорили: "Кришка, брат. Нічого вже не допоможе..."

Максим заглянув у ті очі, повні втоми й безнадії, й спитав іронично:

— То ви для того тільки мене й покликали, щоб оце сказати? Щоб отаке "відкриття" мені зробити?..

— Так. Я покликав вас тільки для того, щоб оце сказати... — луною повторив майор, промовивши це зовсім тихо.

Павза. Довга, гнітюча. Майор думав щось своє понуро, зігнувшись під якимсь внутрішнім тягарем. Вставився очима десь у нікуди й сидів так, здавалося, забувши зовсім, що тут є ще хтось присутній. Але ні, він не забув...

— Ти... віриш у... людину?! — раптом спитав майор усторч — хоч і тихо, але якось гістерично й на "ти". І, не чекаючи відповіді, бо слухав, мабуть, тільки сам себе, своє внутрішнє єство, промовив:

— А я, брат, ні в що... ні в що, ні в що вже не вірю... Так, ні в що... Ти понімаєш, брат?.. — Останні слова він прошепотів ледве чутно, схилився й посірів... Але після цього враз, мовби опритомнівши, поторсав знову чуба й промовив уже, хоч і також тихим, але якимсь іншим, суворо-нещадним голосом:

— Ні, я покликав вас для того, щоб сказати... що я не завідую вашим життям. Ви зрозуміли?

Мовчанка.

— Ви зрозуміли? — перепитав майор.

— Так... Цебто ви, як той Пілат, "умиваєте руки"?.. Чи так я вас зрозумів?

— Як хочете, — знизав плечима майор і додав: — Але ви про це мусите знати...

— Чи це так важливо? (Іронія).

— Так... Це важливо... — захвилювався чомусь майор. — Це для мене важливо. Так-то, брат... — Останнє майор промовив уже сам до себе, кутаючись у шинелю.

А тоді постукав кулаком у стіну позад себе тричі й устав.

Увійшов вартовий.

— Одведіть! — буркнув, не дивлячись ні на кого, майор.

На прощання майор нічого не сказав Максимові. Лише в останню мить подивився йому в очі пильно-пильно, а тоді взяв зі столу його ескіз, перевернув його в руках двічі й поклав у течку.

Ніч принесла тільки ще тяжче почуття пригнобленості. Максим не сподівався від Ірчуків і подібних звитяжців "Нової Европи" особливої лицарськости, але ж і такого не сподівався! Такої-от особливої, такої безсоромної підлоти й такого ні з чим не зрівняного падіння.

А втім... Хіба ж усе це не "нормально"? Та й хіба в них суть? Вони вже для нього зникли, як і все з ними, перекреслені геть і скинені з рахунку.

По всьому лишилося тільки відчуття, що все вже нарешті скінчено. Внесено в усе ясність. І не залишено ніяких щілин, ніяких підстав для надій, що ні-ні та й намагалися було зринати "контрабандою". Тепер же навіть і для цієї контрабанди не залишилось ходів. Підведено риску. І...

В серці теж підведено риску. Не залишилось не тільки ніяких надій, але й ніяких познак жалю чи каяття. Холод. І вже, здавалось, ніщо не могло зрушити той холод ні на одну риску вгору, лише вниз. Униз...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Вранці, коли Максим лежав у забутті після безсонної ночі, його розбудив дотик руки й бентежний шепіт: "Вставайте!"

То доторкнувся й прошепотів Костик, що вартував над Максимовою дрімотою.

В дверях стояв помічник старшини, білявий добродушний хлопець, і з сумним виразом кивав до Максима пальцем — кликав. Максим вийшов за ним у сіни.

Передача! Максимові принесено передачу. Помічник старшини вийняв її з-під поли (маленький вузлик), сказав "ось" і обережно передав Максимові. Максима стисло за горло... Він упізнав хустку.

— Що їй передати? — прошепотів помічник старшини, ніяковіючи перед Максимовою розгубленістю й, може, тому не вживаючи слова "дружині".

— Записку можна?.. — спитав Максим, хоч і знав сам, що не можна.

— Ні, не можна, — підтвердив помічник старшини. Тримаючи в одній руці вузлик, другою Максим шарив розгублено по кишенях: "Що ж їй передати?.. Що ж їй передати?.. Що ж... їй... передати?!. Га?.."

— Словами... — прошепотів помічник старшини. "Ні, треба щось передати", — думав Максим і вперто шарив по кишенях. "Хоч би тобі хустка". Але в кишенях нічого не було. Навіть хустки. Лише трохи махорки й запальничка.

— Ага!.. Будь ласка, — звернувся Максим до помічника старшини. — Будьте другом, передайте тій бідолашній ось це... Вона не має навіть чим запалити вогню в хаті. Це проста запальничка.

І з тими словами дістав запальничку й простяг її помічникові старшини. Той завагався, а тоді взяв, нерішуче перевертаючи її в руках. То була проста-найпростіша, навіть єрундова, саморобна запальничка — з мисливської 12-калібрової гільзи. Замість денець — зверху припаяно німецькі двадцять пфенігів із свастикою, а знизу — совєтський мідяний п'ятак із серпом і молотом. Словом, запальничка випадково була дуже оригінальна, — навіть коли б хто хотів спеціяльно вигадати таку, то не міг би. Помічник старшини все ще вагався — чи брати її? Так ніби здогадався, що це була не звичайна собі запальничка, що цю річ Максим зробив сам "рукою власною" й що її знала ціла вулиця. А потім посміхнувся й сказав:

— Добре... Тільки ж... А чим же ви самі будете прикурювати?

Максим махнув рукою, мовляв — "скільки там уже мені й курити!". Але, подумавши хвилинку, сказав:

— Ну, то скажіть їй... хай як-небудь передасть мені... кресало... батьківське... — Й пояснив: — З мене й кресала буде досить...

Назад Максим повернувся, не бачачи нічого перед собою. Не від сліз, ні — від болю в серці.

Він сів на солому, поклав вузлик на простягнуті ноги й так сидів, слухаючи, як торохтіло його серце, й думав. Думав і мучився:

"Навіщо?.. Навіщо ж ці зайві страждання?.. Для неї... для нього... для всіх... Навіщо?!."

Потім він розгорнув вузлик, і на серці стало ще тяжче. То була надзвичайна передача! Кільканадцять пиріжечків і — всі різні. Ні одної пари, всі непарні... Чорний — із картоплею, сірий — із квасолею, світло-сірий — із морквою... з гречаною кашею... з макухою... з капустою... І кілька скибок хліба, й теж усі різні. І морщене яблуко... І огірок солоний...

Максим дивився на ті пиріжечки й хліб і пізнавав:

"Ось оце ось від Тетянки... Це від дружини... А цей ось — сестрин... А це — Марійчин... Від усього роду! Ще й від сусідів по одному... По крихті серця... По крихті тепла, муки, болю... Це. особлива передача! Вияв великої жалоби і..."

Коли б не стільки людей тут, коли б не Костик ще, Максим би нагло заридав так, що ці стіни стряслися б. Заридав би від туги страшної, безмежної, від муки тієї, що їй немає ні імени, ні визначення, від холоду, що огортає душу, від безвихіддя, саме усвідомлення якого стрясає душу.

Але Максим не заридав. Він лише прикусив губу до крови й зітхнув затяжно: "Навіщо?.."

Пізніше Максим від помічника старшини довідався, що пляшка самогону була тим ключем, що відчинив двері для цієї передачі.

Нічого з передачі Максим не їв. Він зав'язав вузлик і поклав у головах. Таж хіба можна було це їсти?! Хіба ж то були пиріжечки й хліб? Ні, то були знаки любови й дружби, то були реліквії, що їх хотілося зберегти, як дорогу пам'ять...

І цей день минув, як і перший, — у загальному отупінні, в якомусь зацепенінні.

Тільки три танкісти під столом жили повним, нормальним життям. Вони, здається, були цілком задоволені й почувалися тут зовсім добре. Грали собі в карти, кричали, сперечалися, співали й розповідали різні історійки й анекдоти — то масні, то антисемітські. А в тих розповідях і анекдотах не було нічогісінько на військові теми, так ніби війни зовсім і не було. Вони, здається, намагалися війну геть взагалі перекреслити, вимазати з свого життя, списати з дійсности.

Надворі гула мокра березнева завірюха, ліпила в шиби. І гули десь, гримотіли далекі вибухи. Але то було десь далеко, не тут. Ніби навіть не на цьому світі...

Коли заплющував очі й слухав завірюху чи слухав її й дивився на заплакані шиби, то здавалося, що це вернулося далеке-далеке дитинство... Солома на долівці з сухими волошками й стрючками горошку, а на соломі гурт їх, дітлахів, покотом. Лежать, босенькі й голопузі, й мріють, — слухають казок, завмираючи серцем, слухають гудіння вітру й шелест сніжинок по стрісі й по шибах. І в дитячій уяві постає казковий, невідомий, страшнуватий, але звабливий світ, що десь там, за цією соломою й мокрою долівкою, за шибами, за завірюхою...

Увечері до тюрми вкинули маленького, зовсім манюнького салдатика зі здоровенною рушницею. Він учепився за ту рушницю руками й ногами й не хотів пуститись. Так із рушницею його й укинуто до "тюрми". Посміхаючись, старшина лише звелів зняти з рушниці закривку й відібрати в салдатика набійницю.

А салдатик той був незвичайний. І рушниця в нього теж незвичайна. Салдатик мав щонайбільше 16 років, ще й до того був низенький на зріст. Дитина. Змучений, обдертий, мокрий весь і — з орденом на грудях. А рушницю мав — "ПеТееР". В цілому ж це все — салдатик із рушницею — звалося "петеерівець". Цей салдатик, ця дитина, вчепився за рушницю відчайдушне, як за рідну матір, і, матюкаючись люто, а тоді вже й ридаючи, не хотів випускати її з рук навіть і в "камері". Так і не випустив. Обійнявши її, як найріднішу істоту, сів на соломі, поставив її між ногами, височенну й дебелу, обхопив руками і, схиливши голову на неї, так сидів.

Старшина, ніяковіючи, пояснив, не звертаючись ні до кого і в той же час до всіх:

— Сорок танків уже був збив і — чорт поніс до дєвок... Чого тебе дурака чорт поніс до дєвок?! Дєвок, брат, збивати — це не танки! Заплутався в шпіонаж, а тепер от сиди... І "петеер" тобі не поможе.

Салдатик мовчав, як зацькований, переляканий звірок, конвульсійне вчепившись у рушницю, а старшина, зітхнувши, закінчив, звертаючись просто до нього:

— Ех, ти... А був би вже досі сто танків збив і був би вже "героєм СССР". А тепер, брат, і "петеер" твій...

Салдатик підвів голову і раптом дико, божевільне, крізь киплячі сльози вилаяв старшину матірною лайкою. Гістеричною лайкою. Старшина махнув рукою й вийшов. А "петеерівець" похитався, сидячи, разом із рушницею, і беззвучно заплакав. Худі, гострі плечі йому ходили ходором.

Хто знає, хто може заглянути в це маленьке серце? Може, йому в цім затемненні всесвіту стало страшно й холодно, може, йому бракувало матері а чи сестри рідної і він — пригорнувся до дівчини?.. Може... Але... Ось тепер — "зрада вітчизни"!..

Приводили ще й ще нових цивільних і військових. Десь перед північчю тюрму потряс шум — то в тюрму вкидали якогось п'яного "героя вітчизняної війни" і вже в тюрмі в нього відбирали гранати. Він не давав. Вася був за "арбітра", подаючи з-під стола саркастичні репліки.

Так тюрма наповнялася й наповнялася. До краю. Чаділа махоркою й пітними онучами. І гула, як млин. Ішов безперервний рух. Десь тут працював "комбінат", добре заведений і налагоджений. Комбінат сортування, відокремлення й переселення душ і тіл людських. "Тіло — на мило! Душу... в дим, у повітря, в пшик — назад "на передєлку"!" — за тезою нового всемогутнього судії, "реконструктора" й "творчого генія людства" — генія цієї епохи.

Другого дня помічник старшини знову покликав Максима, стоячи в дверях. Коли Максим вийшов у сіни, там стояв сам старшина, тримаючи пляшку молока в руці й три пачки махорки.

— Ага... На ось!.. — заспішив старшина, тикаючи молоко й махорку. А тоді якось ніяково, вибачаючись:

— Ти понімаєш, махорки було трохи більше, — шість пачок, чи що, — так хлопці, понімаєш, хочуть курити... Ти вже не сердься, брат, тобі хватить... — докинув старшина якось сумно. — Ага! Ще ось... — похопився старшина вже на порозі сіней, куди був ступнув. — Ще пак ось, на...

Він витяг із кишені шинелі окраєць яшного хліба й подав Максимові:

— Це вона передала... їж, брат. І повернувся.

— Постривайте, — сказав Максим. Узяв дві пачки махорки й простяг старшині. — Нате, віддайте хлопцям.

— А ти?

— З мене досить і однієї.

— Гм... Ну, спасибі, брат. За це спасибі!.. — сказав старшина, взяв махорку, постояв одну мить, дивлячись на неї, а тоді взяв її під пахву, махнув рукою й пішов собі — "до хлопців" десь.

Серце Максимове краялось. Воно не витримувало цих передач. Це ж тільки уявити!.. Через усе розбомблене місто пхатися до цієї діри, канючити, перед кожним барбосом принижуватись, хитрувати — й тліти серцем за дітьми, що самі вдома, розчахуватися тим серцем поміж ними й ось цим вертепом... А це-от молоко — це ж від кози Білявки. Єдине, що вони там мають, єдина їхня підпора... І йому уявилась та коза Білявка на

закривавлених ногах, до яких тиснуться трійко щойно народжених козенят, серед брязкоту шибок, видавлюваних вихорами повітря від бомбових розривів.

І уявлялась дружина — зажурена, й тиха, і горда. В лахмітті й ганчір'яних бурках, не помічаючи страшних своїх злиднів, зневажаючи їх, вона йде через місто. Одна-однісінька пробивається вона по руїнах, по розквашеному снігу... Ось вона стоїть перед "начальством" — бліда, гордо примруживши очі — й, ледве перемагаючи страшну відразу й презирство, просить те пихате й зарозуміле "начальство" дозволу передати чоловікові-в'язневі шматок яшного хліба. Просить, мов якоїсь великої ласки... Господи!!.

Максим несамовито рипить зубами. "Будь ти прроклятий!!"

Хто? Невідомо хто.

"Господи! Хоч би вже швидше!.."

Тобто щоб швидше вже кінець. Щоб не мучити отак інших, отих усіх бідолашних, перед тобою, Господи, неповинних!..

Максим знову й знову повертався до того ж самого, сидячи на затоптаній, вогкій соломі. Зринала навіть думка про самогубство. Так, про самогубство, аби тільки швидше покласти край тим безглуздим стражданням своїх ближніх, щоб вони вже не мали причини згинатися, принижуватися, просити ласки...

Але Максим ніколи не був слабодухом і навіть і в найтяжчі хвилини тюремних терпінь завжди відкидав саму думку про самогубство в тюрмі. Нібито чого квапитися полегшувати працю іншим — тим, що мають тебе вбивати? Зараз теж — думка про самогубство майнула й зникла. Максим прогнав її геть.

"Не квапся зробити собі сам те, що мають тобі зробити інші, — наказував він сам собі. — Життєву дорогу ти мусиш пройти до самісінької крапки, пройти мужньо, й оком не змигнувши, й не затремтіти, навіть і зірвавшись уже в безодню".

До того ж у ньому ще жила друга істота, що не хотіла, не могла примиритися з усім так просто. Вона десь причаїлася, зібгалась десь у клубочок, як накручена пружина, й чекала, не подаючи знаку. Чекала до останку, зберігаючи якусь непогасиму іскру...

Цього ж дня їх перевели в інше "мешкання" — в більшу хату, простору міщанську будівлю з однією величезною кімнатою й однією меншою поруч. Нанесли туди соломи, й у ній стало як і в попередній. Танкісти зайняли позицію знову під столом, що також і тут стояв у кутку й був такий же великий.

Людей усе збільшувалось — по одному, по два. Ходила пошепки тривожна поголоска, що приїхав і працює вже Спеціяльний Військовий Трибунал.

Перед вечером приходив кілька разів старшина, і до нього все приставав Вася, щоб той дав паперу, та ще щоб і неодмінно великий лист.

— Навіщо тобі паперу, Вася, та ще й великий лист неодмінно?

— Е, товаришу старшина, — говорив меланхолійно Вася. — Нічого ти не розумієш. Ти патрет Гітлера бачив?

— Ну, бачив.

— І Сталіна бачив?

— Очевидно.

— Ну так от. Сталін, скажімо, то особстаття. Не будем про те... Але-от Гітлер... Та якщо така сволота має патрет, то чому не може мати патрета Вася, га? Хіба я був поганий танкіст?.. Ну скажи!..

— Правда, — каже старшина.

— Ну от бач!.. І от товариш архітект мене намалює. І ти матимеш мене отут... як "вождя" на стіні, на пам'ять. А?.. Старшина! Ну як?

Вася явно нудився. В його зухвалих уїдливих дотепах був, проте, лише сам смуток.

Старшина розвів руками скрушно:

— Нема, брат, паперу, Вася! — І, посміхнувшись, пішов собі.

Так з портрета нічого й не вийшло.

А ввечорі, пізно перед північчю, забирали з "камери" старосту одного села.

Дебелий, мовчазний і терпеливий, як камінь, він тут раптом почав гістерично битись, і кричати, і плакати, й просити... Він, так само як і Костик учора, боявся йти сам, просив, щоб його брали з усіма разом... Але чотири автоматники скоро його "заспокоїли". І справді, перед відходом він раптом став спокійний-спокійний. Похитуючись, нагнувся до свого лігва, підняв торбинку, зроблену з рукава жіночої сорочки, і, випроставшись, пошукав очима когось. Знайшов того, кого шукав, і кинув йому жіночий рукав. То він Васі — туди, до столу, кинув торбу з насінням. І, не проронивши більше ні звуку, пішов, узятий з чотирьох боків у сталеві шори.

А після півночі...

Після півночі забрали Васю.

Він спав під столом сном праведника, коли його покликано. Два автоматники залишилися в відчинених дверях, у сінях, а два підійшли до столу й покликали. Вася встав. Почухався. Подивився на них. Надув презирливо губи. І, сопучи, почав одягатись.

— Ну, жвавіш!.. — понуро підігнав один автоматник, іронично додавши: — Можна й так.

— Не твоє діло, — огризнувся Вася й спокійно одягався собі далі. Нарешті, вступивши в повстяники, гукнув: — Готово! — А тоді оглянув усю "тюрму", все звалище оцих брудних тремтячих істот, і пішов. Ішов байдуже й мовчки, — так ніби це він ішов собі на прогулянку.

А як порівнявся з Максимом, зупинився на мить і промовив голосом, що спочатку звучав твердо, а тоді зірвався й затремтів:

— Ну... Прощавай, брат, архітектор!.. Так ні х... хріна з нашого патрета й не вийшло. — Махнув рукою й пішов геть.

Зачинились за Васею двері, і вартовий, сидячи біля тих дверей на стільчику й тримаючи ручний кулемет напоготові, позіхнув і скомандував:

— Лежати!.. Не рухатись!.. Спати!.. — Це він проговорив речитативом, як молитву.

По якомусь часі з-під столу виліз Васін товариш — той, що видався був Максимові таким похмурим і неговірким. Вартовий гостро звелів йому лізти назад під стіл і спати, але танкіст апатично вилаяв вартового соковитою українською селянською лайкою, підійшов до Максима й сів біля нього. Він крутив цигарку, й руки його несамовито тремтіли. Газетний папір рвався, махорка розсипалась. Нарешті він таки ту

цигарку зліпив і припалив своєю запальничкою. Сидів і затягався мовчки. А тоді зітхнув і промовив, ніби сам до себе:

— Пропав, брат, Василько!.. Розстріляють... Уже, мабуть...

Перемочена цигарка гасла, він її знову припалював, чиркаючи нервово запальничкою й освітлюючи ясно своє понуре, металеве обличчя й розгублені, ясно-блакитні очі, що так не пасували до жорстокости рис його суворого обличчя. Потім, як цигарка нарешті добре розгорілась, він подивився Максимові в очі й, давлячись димом, стисло, ривками, незграбно розповів, у чому ж суть — як Вася "зламав собі шию".

Прийшовши ось у це "прокляте місто", Вася закрутився біля однієї "панянки". А та панянка перед тим гуляла з німецькими офіцерами, та ще й з есесівцями ніби чи з гестапівцями. А тут до тієї панянки, перебігаючи Васі дорогу, почав упадати ще й "наш-таки" офіцер. Ну так Вася його й "поблагословив", аж тому й "лягава його душа вилетіла". Це було ніби сп'яна. Але... Васю взяв "СМЕРШ" і пришив йому "шпіонаж і терор". І передав "ось цим". А "ці" — в трибунал. А трибунал — то, брат, тобі "люба да люлє!".

Розповівши це, танкіст замовк. Зітхав, чухав груди й мовчав, давлячись димом.

Потім говорив про Сталінград, про дружбу їхню. Він говорив про Васю, і в його незграбних, вугластих, як бите каміння, словах, у його незграбному голосі бриніли сльози...

Зітхнувши ще раз, Васін друг нарешті знову поліз під стіл.

Тієї ночи взагалі ніхто не спав, хоч формально спали всі...

Наступний день теж пройшов тривожно, напружено, в якомусь чеканні. Нікого вже не викликали.

"Десь судять заочно", — кинув хтось чутку, й вона не потребувала коментарів і не викликала дискусій.

Привели ще трьох парашутистів. Вони раніше впали були в запілля та й здалися німцям. А тепер, після благ німецького полону, добровільно зголосилися в воєнкомат, щоб на фронт іти, а їх — у тюрму. То були жваві, коротко пострижені хлопці — три брати Копиленки.

Та ось увечері відчинилися двері з сіней і звідти розітнулась команда:

— Встать!!!

Усі встали. Вартовий біля дверей теж став на струнко, випинаючи груди, як німець.

— Прибрати солому! Прибрали. Геть набік її всю.

— Всім перейти вглиб кімнати, до столу!..

Перейшли.

Після того до кімнати зайшло кілька поважних на вигляд "великих начальників". А з ними старшина та його білявий помічник. "Начальство" стовпилося біля маленького столика, що стояв біля дверей поруч вартового, розіклало якісь папери й тихо радилось, а помічник старшини тим часом втиснувся між в'язнів і проліз аж геть на покуть. Несподівано він опинився біля Максима, що сидів на лаві за столом із кількома в'язнями й дивився на все, що відбувалося. Помічник старшини теж сидів і дивився на все, що відбувалося, дивився на начальство, а тим часом узяв Максима за лікоть і, не дивлячись на нього й не зводячи очей з начальства, тихо запитав:

— Що... передати... дружині?

Голос його помітно тремтів.

Максимове серце здригнуло так неприємно-неприємно й защеміло.

— Дякую, — сказав Максим, теж не дивлячись на помічника старшини. — Передай, що... "жив, здоров і все в порядку"...

Помічник старшини, все не відриваючи погляду від свого начальства, стиснув Максимові лікоть — до болю, з усієї сили — і встав. Постояв. А потім непомітно тикнув Максимові щось у руку — щось маленьке, тверде й тепле, загорнуте в папір — і відступив. Помалу посунувся по юрбі й зник.

Максим затис у руці маленький вогкий згорточок. То було к р е с а л о й

к р е м е н ь ! Нагріті й зволожені пітною й гарячою рукою білявого помічника старшини, що зі своїми наївними сірими очима був серед того "начальства" явно не на своєму місці.

— Увага! — проголосив нарешті один із-поміж "начальства". — Кого будемо називати, тому — відповідати ім'я й по батькові та відходити наліво. Решті лишатися на місці.

Почалася процедура, як тяжка, болюча операція: оцю ось громаду істот, що так тісно, так щільно зімкнулися перед надходячою катастрофою, перед проваллям, тримаючись одчайдушне одне одного й боячись пуститися, — тепер от її, цю громаду, цю цілість різали, розтинали надвоє: на тих, що "наліво", й тих, що мають "лишитися на місці".

Максим відійшов наліво нумером першим. За ним комсомолець Костик і багато інших. Усі ті, що прибули разом із Веселого, потрапили наліво.

Чекаючи на кінець переклички, Максим намагався "через край" зазирнути в той папір, що його тримав якийсь начальник, вичитуючи з нього; хотів підглядіти свою й чужу долю, оте невідоме; відійшовши-бо наліво, вони опинилися зовсім близько біля столу. І коли б не ті моргітливі, хисткі свічки... Проте Максим усе-таки прочитав своїм гострим оком заголовок таємничого того реєстру. В заголовку стояло:

"На окрему Сесію Ревтрибунала". І ще щось дрібнішим друком...

Усіх наліво відійшло 38.

Решта лишилася на місці. Серед тієї решти були: брати-парашутисти, "петеерівець", двоє Васіних товаришів і ще якихось четверо цивільних. Цю решту зразу загнано в маленьку "хатину", а всім іншим звеліли "бистро" збиратися з "вещами".

В сіни зайшов наряд автоматників. Чути було, як вони гупали ногами, бряжчали зброєю, клацали нею, перевіряючи її справність.

Люди зібралися "з вещами". Люди щось заповідали один одному... Щось там говорили хапливо... Поспішали... Збивалися на словах...

Але час ішов — а ніякого руху. Надворі було вже темно-претемно.

Нарешті загуділа машина, заходячи попри самісіньку стіну. Команда: "Попарно виходь!"

Усі виходили "попарно", й відразу ж кожна пара дістала ще по одній парі до себе — по автоматникові обабіч. Коли в'язні зімкнулися вже надворі, то опинилися в щільних і міцних рямцях. В тих рямцях підвели їх до двох машин із халабудою. Повантажили всіх у машини. Посідали й автоматники, скільки влізло, а решта примостилася на приступках. Поспускали запинала, позакривали всі отвори й так у цілковитій темряві рушили.

Люди загойдалися в непроглядній імлі, стискаючись душею, збигаючись у маленькі клубочки нервів із такою силою напруги, що, здавалось, могли нагло вибухнути.

Машини гойдалися темними порожніми вулицями — ні, якимсь лабіринтом ям, по хлипкій, баюристій, геть подовбаній бомбами дорозі. Вони їхали помалу, часто зупинялися, натикаючись, мабуть, на великі вирви чи на брили розметаних вибухами руїн, і об'їжджали перепони.

Максим був у задній машині. Було задушливо, й вартові відкинули трохи запону халабуди. В ту відтулину було видно шматок зоряного неба, сильвети руїн, тьмяний блиск калюж, латки снігу в імлі ночі. Крізь ту ж відтулину линув запах згарищ, а разом з ним і хвилюючий запах близької весни, особливий, ледве вловний дух березневого повітря, дух талого снігу й відсирілих дерев — смоляний дух бору, занесений вітерцем. "Це десь тут уже близько й бір..." Максим пізнавав місцевість. Ось вони їдуть Гусинкою. Ось шпиталь. Ось переїзд через залізницю. Тут перехрещуються три шляхи: залізниця з півночі на південь, шосе зі сходу на захід і ось іще ця Гусинка навскоси.

На перехресті — рух. Машини втесалися в нього й стали. Вони пропускали якусь колону вантажних авт. У щілину трохи видно — й Максим приник до неї всією душею. Йому було страшенно цікаво, що ж то там робиться на білому світі й що там роблять наші люди... Наші люди на цій нашій і не нашій землі…

Машини з в'язнями обминали якісь інші машини. Цілу валку. Потім потяглися підводи, безкраї валки підвід обабіч. Підводи саньми й возами, однокінні й парокінні. Вони всі рухалися на захід. Стояв скрип, як, либонь, за татарських часів. Скрипіли й шипіли полозки по грязюці й по камінню. Рипіли дуги й хомути. Тріщали голоблі, вивергуючи тягарі з баюр. Ляскали батоги. Гукали й приглушено кляли все на світі якісь люди. Вони, ті люди, тюпали поруч підвід, по коліна в багнюці. Що вони везли? Чи то вони їхали порожняком, а чи вставали з підвід і несли тягарі на собі, бо нещасні коні не могли вже тягти навіть порожніх возів і саней?.. А

може... Так, вони везли ящики набоїв, вони везли салдатів, вони везли фураж, вони, нарешті, везли самі себе й пхали своїх бідолашних коненят... Безкраї валки. І — "засекречені". Ні тобі вогника цигарки, ні голосного крику, лише скрип і рип та пирхання коней. І машини теж без світел. І в місті — жодного блиску вогника.

Потім машини з в'язнями також рушили. Варта спустила запинало, й нічого не стало видно. І нічого не було чути, крім гудіння моторів.

Довго хилитали машини перенервованих людей, загойдали їх зовсім уже. Ніхто вже й не цікавився "куди?". Машини кружляли, перехняблювались, петляли десь. Зупинялися. Знову їхали.

Нарешті, по довгому такому кружлянні, машини стали.

Постояли якийсь час закриті. Потім почулася команда й варта повистрибувала геть з машин. А вже після того розкрилися запинала.

— Ану, вилазь!!.

Навпроти машин висів надщерблений місяць, а коло машин бігали якісь люди в цівільному й при зброї. Вони шпарко метушились, у папахах і в пілотках, з пістолями, з гвинтівками і з ручними кулеметами напоготові.

Всі вилізли. І насамперед здивувалися. Вони ж так довго їхали-їхали, кружляли, повертали, часом гнали чимдуж, а заїхали — всього лише на другий кінець міста. Правда, це якихось 8-9 кілометрів, але ж тільки другий кінець міста. Це була вулиця Широка. Вулиця, що з центру міста йшла геть у степ. А потім, коли їх вишикували по чотири, всі здивувалися, що їх передають із рук регулярних військ НКВД, із рук гвардійців у руки якійсь банді, на зразок махнівської часів революції й громадянської різанини. Потім виявилося, що то не банда, а щойно організована "міліція", складена переважно з тих самих "патріотів родіни", що ще вчора служили в німців...

Передача закінчилась. Машини геть пішли в темряву й зникли разом зі своїми халабудами й гвардійцями в них.

Тоді перед вишикуваною й оточеною цивільною вартою колоною в'язнів з'явилася постать... У кудлатій сибірській папасі, в мисливських чоботях і з фінкою за плечем, вона вийшла наперед, зупинилася і враз гримнула хрипко, зі свистом у голосі:

— Карнач — до мене!!.

— З а є ц ь!.. — зітхнула вся колона вражено. Те слово прошелестіло по ній з кінця в кінець.

— Так, Заєць! (Трам-тарарам-бах!) — озвалась на той шерех постать у кудлатій папасі, сплюнула й зловісне засміялась, із хрипом і свистом у голосі, неначе зіпсута гармонія.

Підбіг "карнач" — караульний начальник. Щось там вони поговорили. Побіг карнач. За хвилину підійшов іще наряд міліції в цивільному, й таким чином варти стало більше, ніж в'язнів. Мабуть, Заєць дістав відповідні інструкції з Особливого відділу 14-ї армії щодо цих в'язнів. Коли варти стало вже вдвічі більше, ніж в'язнів, тоді їх повели вздовж вулиці, десь водили по якихось закапелках і нарешті почали заводити до якоїсь будівлі.

То була нова тюрма. Тюрма міста Н., наново організована, після того, як усі тюрми (а їх було аж три!), якими в цьому місті користався Сталін, а потім Гітлер, було розбомблено. Розбомблено щасливим випадком, коли в хаосі Содому і Гоморри дурні бомби самі вже собі вибирали шлях і об'єкт, зробивши випадково на диво мудре діло. Але що з того, коли тепер ось і серед руїн найперше знайшлося місце саме для тюрми...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Довгий коридор освітлено двома лойовими свічками. Це коридор школи — сотенної семирічки на вулиці Широкій. (Це химерне місто було розбите не на дільниці, а на "сотні", бо колись це місто було козацьке й ця вулиця належала до 6-ї сотні).

Це не була шкільна будівля старого стилю — "земського" чи нового стилю, європейського, а "шкільна будівля" найновішого стилю — "епохи соціялізму": просто націоналізований колись у якогось "буржуя" житловий будинок і зайнятий пізніше під школу. А перед тим, як стати школою, цей будинок побував у ролі "притулку для безпритульних", "колгоспної контори", "амбуляторії" й ще чогось. Тепер же...

Тепер — це тюрма. І коридор цей — це коридор тюрми.

Попід стіною вишикувано 38 щойно привезених в'язнів. Ліворуч у кутку стоїть столик. Біля столика стовпився "штаб". У самому центрі — начальник міліції... Постать начальника — знайома, дуже знайома Максимові!..

"Стривай, хто же це? Хто це?!." — забилася тривожно думка.

Нарешті Максим пригадав... Спочатку йому пригадався химерний сон. Звичайно, він у сни не вірив, та ось — пригадався сон, і він здивувався... Але перед тим сном був випадок. Це було півроку тому. До його хати прийшов гарно вбраний, напарфумлений і навіть підпудрований панок, розкрив блискучий портфель, вийняв якийсь папірець із печатками й на підставі того папірця почав вимагати податок від Максима, як від фахівця-архітекта. Цифра податку була пригноблююча.

Даремно Максим переконував, що такі фахівці тепер безробітні та що людина, яка сама нічого не заробляє, не може платити. Нічого не допомогло. Гість зухвало й енергійно доводив, що Максим, як "високий фахівець", таки мусить платити податки, незалежно від того, чи він працює, чи ні. "Спекулюйте, а платіть!"

Тоді Максим запитав, х т о ж він?

— Старший фінінспектор при німецькому фінансамті й при міській управі!

— А хто цим-от заправляє, хто нараховує?..

— Я!.. Я сам...

— Та-ак? І чим ви керувалися?

— Інтересами держави!

— Якої?

— Як то?!. Ви не знаєте, яка тепер н а ш а д е р ж а в а ? ! Га?! Отож її інтересами я керувався. Інтересами нового порядку, інтересами Нової Европи, нового життя, культури й цивілізації...

І пішов, і пішов. І скільки в тому було пози, пихи й упивання власною уявною величчю...

Тоді Максим роздер папірця геть, відчинив двері й сказав по-німецькому: "Р а у с!!."

Треба було бачити, як той "фінінспектор" застрибав. Як він закричав. Як зарепетував. І який він при тому був патріот "новоєвропейський"! Який ентузіяст!.. Як він загрожував... Але все-таки Максим його вигнав. Потім той інспектор приходив з поліцаєм, але Максим знову його вигнав, написавши й давши йому записку до його начальника — керівника фінвідділу міської управи.

Поступаючи так зухвало, Максим розраховував на те, що керівник фінвідділу, українець-земляк і добрий друг його й Миколи, був також таємно і їхнім ідейним прихильником. І не помилився. Тоді, побачивши прихильне ставлення начальника до Максима, фінінспектор змінив тон. Як він затанцював, як він завихляв перед Максимом! А тим часом скільки ж він попобігав до Гестапо, докладаючи всіх зусиль, щоб викопати яму там і начальникові фінвідділу, й Максимові!..

Такий-от випадок. А після того, вже кілька днів перед арештом, Максимові приснився химерний сон: немовби раптом перед ґанком Максимового житла спустився на землю літак. А з літака виходить фінінспектор — при зброї, в мундирі офіцера німецької фельджандармерії, але з совєтськими відзнаками, з наказом для Максима — лаштуватися в далеку-далеку дорогу за несплачений податок. І ще щось таке верзлося, але це — основне...

А тепер ось той фінінспектор, поважний і набундючений, з великою, як на його зріст, папахою на голові, стоїть тут у коридорі, оточений свитою помічників, і тепер він уже в ролі й у "чині" начальника міліції міста Н. та його околиць. Поруч нього — начальник тюрми Заєць, недавній ентузіяст німецької мотузки, а навколо них — їхні помічники: якісь хлопці, неголені, ощирені, як не знати які енкаведисти, з грізно запаленими очима. У начальника міліції в лівій руці — папір, а в правій — револьвер. При вихідних дверях купа вартових у цивільному. Але що вражає й зразу впадає в око — це те, що вони всі озброєні новенькими автоматами... "Теж автоматники!" Вони наставили ті автомати на в'язнів, і не було певности, що ті автомати раптом здуру не почнуть самі стріляти — від невправности тих "цивілістів". Але уявлення про їх "невправність" було помилкове. Ті "цивілісти" були далеко не невправні. Ого! Вони дадуть сто очків уперед усім гвардійцям щодо вміння володіти кулеметами, автоматами й усіма іншими знаряддями знищення людей.

Начальник міліції обвів оком сіру лаву арештантів із кінця в кінець, подивився в папір, нахилившись до свічки, і раптом спитав:

— Де тут редактор із газети?

— Там, — махнув рукою Заєць на правий фланг, де стояв біля Максима Костик. Костик затремтів. Хоч він і не був "редактор із газети", а тільки коректор, але відомо, що в такій спеціяльній установі зовсім не сушать собі голови такими дрібничками, як різниця між редактором і коректором.

Начальник міліції, поправивши на собі папаху й тримаючи револьвера в руці, пішов уподовж сірої лави людей, придивляючись у сірі, вимучені обличчя. Будучи низенького росту, він усе мусив задирати голову. Максим заступив своєю масивною постаттю Костика й стояв, понуро чекаючи. Начальник міліції порівнявся з ним. Глянув йому в обличчя — й отетерів. Втягнув голову в плечі, розгубився. А Максим нагнувся трохи до його переляканих очей і виразно, чітко, з тяжкою іронією промовив:

— Все одно податку не заплачу!..

Аж Заєць зрозумів і засміявся. Та враз урвав сміх і, виматюкавшись хрипко, процідив крізь зуби двозначне:

— Нічого... Заплатиш!

Начальник міліції крутнувся на підборах і вернувся до столика. Він подивився розгублено в папір, а потім ще в якийсь окремий папірець і промурмотів:

— А де... цей... Ага! — й розгубився... знову, кинувши оком у бік Максима.

— Тут... Архітектор тут! — промовив Максим глузливо.

— Тут-тут, — додав і Заєць, збагнувши, про що мова. Начальник міліції кілька разів здивовано подивився в папірець, а тоді на Максима. Заєць теж зазирнув і протяг таємниче:

— М-да-а...

В коридорі було кілька дверей, міцно закритих на недавно поприбивані засуви. За тими дверями чувся глухий гомін, гул.

— Так, так, — сказав нарешті начальник міліції. — А ми вас давненько ждемо вже...

Це вийшло зовсім безглуздо, бо ж сама ця тюрма й міліція в цім місті існували ще всього лише пару днів.

— Струнко! — раптом скомандував несамовито Заєць. Максим тільки дивувався, спостерігаючи, який із нього першокласний спеціяліст від тюремних порядків.

— Слухати уважно! — проголосив Заєць енергійно. — Ножики, олівці, мотузки, черепки, голки й інші металеві й скляні знаряддя, щоб різати, колоти, штрикати, в'язати, писати тощо, — прошу скласти на цей стіл. Ні, ось у цю шапку... Карнач! Візьміть шапку й зберіть речі.

Карнач — цебто караульний начальник, — худорлявий, цибатий чоловік у німецькому галіфе й при автоматі, взяв чиюсь шапку, що валялась на столі, й зібрав речі. Всі поскладали туди, хто що мав.

Максим помацав своє кресало й кремінь і, замість віддати, спустив крізь дірку подертої кишені пальта вниз, за широкий рубець. "Дудки!"

— Зброю хтось має? — знову Заєць. Мовчанка заперечення.

— Добре, завтра перевіримо. А тепер — увага!

Почалась перекличка, але особливим способом: начальник міліції дивився в список і тихо питав, звертаючись не до в'язнів, а до Зайця: "Степанюк?." і т. д., а Заєць шукав очима названого у вишикуваній лаві й відповідав: "Є!"

Заєць знав майже всіх людей у лице, хоч тут були люди не тільки з міста, а й із довколишніх сіл. Лише кількох осіб він не знав і повторив запитання до лави, а до кожного, хто відгукнувся, підійшов і подивився пильно, щоб запам'ятати.

Після переклички відкрили крайні двері в темну кімнату й упхнули в'язнів туди. Кімната до їхнього прибуття була порожня. Ясно, що її спеціяльно було приготовано для цієї групи, на замовлення О. В. армії. Значить, ця група спеціяльно мала бути ізольована від усіх інших. "Група особливого призначення", — понуро й уїдливо зіронізував хтось, укладаючись у темряві на брудній підлозі.

Кімната була занадто тісна для 38-ми осіб, але то було, може, й краще. Люди полягали в темряві просто, як стояли — в бруд і сміття, притиснувшись щільно один до одного, як спресовані оселедці, і від того стало тепло, м'яко бокам і затишно. Максим, правда, почувався трохи зле, бо хоч і звикав усе життя, але ніяк не міг звикнути до двох речей у світі — до тюрми й до армії, ненавидячи їх усіма фібрами душі передусім саме за знеосіблення людини в масі. Але — гай, гай!..

Уклавшись щільно, люди відразу поснули. Принаймні — переконалися, що вони ще були на цьому світі й що ця ніч іще належить їм.

На весь цей гурт не спав, може, один лише Максим. Сон давно вже його не брав. Він лежав, тримав сонну Костикову голову на плечі й дивився вгору, в темряву, за якою ген там десь було зоряне небо. За

стелею, що теоретично існувала (а може, й не існувала?) десь у цій темряві, за дахом, за хмарами, якщо вони нависли, — за цілим рядом тяжких стель із диму, пороху й хмар — було все ж таки, нарешті, десь зоряне небо. Зоряне небо!.. Але Максим навіть не робив із того ніяких філософських висновків...

Це вже була тюрма! Коли вранці тридцять восьмеро людей зорієнтувалися, то довідалися раптом, що їх тут у цій будівлі було не тридцять восьмеро, а щонайменше вже сотні чотири, і що були вони лише маленькою часткою вже великої армії. І армія та зростала з кожною годиною. І дивно — люди цьому зраділи. Так, зраділи й раділи. Але, зрештою, нічого дивного в цьому не було. Це був звичайний вияв страшного людського егоїзму: летячи в провалля самому, радіти, бачачи, що ти не сам, а що з тобою летять і тисячі інших — чим більше, тим краще! Добре, що туди пре цілий світ! Коли вже гинути — так з музикою й усім разом!..

Тим часом у цій тюрмі не годували й не поїли. Та люди й не нарікали, не домагались нічого, бо було кожному не до їжі, лише кожен робив із того сумний висновок: раз не годують, значить... Старий дід, староста колгоспу, що "партизанів не вішав", пояснив це так:

— Який же дурень годує свиню перед тим, як її різати?

Але їх не ліквідували цієї ночі, значить, щось із ними затівали спеціяльне. Говорили, що над цією групою має бути "показовий суд".

У вікно, забите нашвидку шпугами та шматками заліза замість ґрат, видно було подвір'я. А на подвір'ї вражала неймовірно велика кількість варти. І всі вартові були озброєні, мовляв, "до зубів". І насамперед — озброєні ручними кулеметами, а вже на придачу — гранатами, револьверами.

Ген за подвір'ям стовбичили, плачучи, поодинокі жінки й діти. Потім вартові прогнали їх геть, і вже не стовбичив ніхто.

А недалечке за подвір'ям, навгороді, стояла зенітка; біля зенітки — порожні сани, а може, й з набоями.

З тюрми нікого не виводили, але в тюрму приводили й приводили все нових і нових в'язнів. Уже люди не вміщалися, тому групу приведених жінок не було вже де примістити всередині тюрми і їх примістили на подвір'ї, під шопою, змусивши їх сидіти на якихось поламаних, безколісних полудрабках, на пеньках та на різних старих ящиках і діжечках. І вони сиділи, скорбні, як ті жони-мироносиці, кутаючись у великі хустки й коци, сиділи, похнюпившись, нерухомо, мовчки. А біля них походжали вартові — важно так, "героїчно", грізно, мовби робили не знати яке велике "історичне діло"!..

В тюрмі стояв глухий гомін, гуд. А в світі навколо, здавалось, була тиша. Але так було тільки зранку. Пізніше ситуація почала мінятися. Вулиця Широка була справді широка, вулиця-магістраля — шлях відступу й наступу армій. Крім того, це був район кількох заводів, касарень, більш-менш показних будинків, де раніше містилася навіть німецька комендатура, а також інші установи, і, може, саме тому тепер німці вибрали їх за мету свого бомбардування. До того ж іще й центр міста звідси був близько.

Словом, ситуація почала мінятися в той спосіб, що над містом взагалі, а над тюрмою зокрема, почало дедалі все докучливіше гудіти. Заляпотіли по місту зенітки. Загримотіли бомби. Найкраще зміну ситуації можна було простежити, спостерігаючи поведінку тюремних охоронників. Вранці вони жваво погукували, посвистували, загонисте й зухвало лаялись. Потім посмирніли. Потім почали тулитися до стін, втягаючи голови в плечі, а на в'язнів, якщо котрийсь уже дуже висував голову у вікно, кричали гістерично. Потім перебігали від схованки до схованки — перелякані, бліді. А по місту гуляли бомбові смерчі, дедалі — буйніше,

дедалі — інтенсивніше. Хвилі налетів усе частішали й ставали все з більшою кількістю літаків.

В обід пригнав звідкілясь замиленими кіньми Заєць і, наробивши рейваху, поскликав карначів і всю охорону, вичитуючи їм якісь інструкції... Потім почали розставляти варту попід парканами, попід сусіднім муром, попід деревами, щось суворо наказуючи. Всю цю шамотню переривали близькі перелети літаків. Тоді все заклякало, прилипало до землі й нишкло. А як літаки перелітали, "праця" кипіла знову. Тягли в старе "бомбосховище", в т. зв. "щілину" (викопану на низькому грунті глибоку й вузьку канаву) солому, цеглу й дошки, щоб застелити дно, бо там було багато води й екскрементів, і в ту "щілину" набилося повно охоронників, пробуючи, чи добра схованка. Потім усі повилазили, але намагалися триматися поблизу. Тепер уже при кожній появі літака варта бігла до "щілини", зриваючись навіть із тих місць, де "сам Заєць" суворо наказав лежати.

На те все дивилися з нудьгою жінки під шопою й куталися тремтливо в хустки та коци або й так у благенькі свої пальтечка та кохтини. Це були переважно молоді жінки й дівчата — вчительки, перекладачки, друкарки, сестри-жалібниці, службовки... Все це спостерігали в'язні крізь грати вікон, слухаючи, як завивали сирени по місту й як рокотали десь мотори літаків та рвалися десь бомби.

Потім те все стало вже не "десь", а тут, у цьому районі, навколо вулиці Широкої. Тюрма потрапила в поле бомбових смерчів, у поле вогненних віхол і затремтіла, затіпалась, зіщулилась, замовкла. Люди в ній влипали в підлогу, й щасливими вважалися ті, що лежали біля стіни, а ті, що лежали посередині, почувалися нещасними. Через те всі юрбою тислися до стін. Можливо, якби ця тюрма не була мурована, люди вже її розсунули б, розвалили, розіпхали б геть ізсередини. А тим часом...

А тим часом Максимові видно було з вікна, як ось тут поруч, навгороді, біля зенітки на санях сиділи два салдатики й смалили в карти. Вони іноді поглядали скоса вгору, точнісінько так, як ото часом півень

позирає на шуліку, і грали собі далі. Вони, здається, грали в "очко". Хлопцям було нудно. Хоч у них була добра зенітка, але зовсім не було набоїв. Ось один схопився шпарко, кинув карти й гарячкове почав перекидати ящики, що валялися тут же купою, а другий кинувся до зенітки, повертаючи її слідом за гуркотом мотора, що клекотів по другий бік тюрми.

— Швидше! — закричав той, що біля зенітки. У відповідь його напарник люто сплюнув, махнув рукою й, сівши на сани, взяв карти:

— Іди здавай!.. Ну його к... Що я тобі дам?!

Помахавши кулаками вслід гуркотові, навідник облишив зенітку й прийшов "здавати", взяв карти до рук. Після того вони вже навіть не пробували ані шукати набоїв, ані крутити зенітку, — вони сиділи собі й смалили далі в карти. Вони тихо насвистували "Гоп со смиком", фаталістичне спльовували, ліниво позирали вгору. Час від часу вони нашорошувалися, дивилися вгору особливо пильно, завмерши. А тоді, махнувши рукою, вигукували: "Не наша!" — і знову грали. Тільки й чулось: "Давай туза! Собі! Перебор!.." Вони грали, а тим часом над ними вгорі з характерним чвахкотінням летіла бомба і, перелетівши геть, репалася десь у дальшому городі. "Перебор!.." Вони навіть не ховалися, вони тільки стверджували: "Не наша!" — й чекали тієї неминучої, судженої, "нашої". То був верх фаталізму.

Потім паровицею коней учвал привезли до зенітки набої... Але вони вже були ні до чого. їх навіть не встигли розвантажити, як раптом усе кинулося шалено врозтіч, гайнуло в усі боки. Коні теж шарпнулися й подалися геть... На тюрму звідкілясь ішов, усе наростаючи, жахливий клекіт. У Максимових очах тільки зафіксувався, як останній кадр, такий сліпучий момент: два салдатики на санях тримали карти й меланхолійно дивилися десь через тюрму. Потім вони враз мовби десь запалися — брязнули всі ниць, разом із картами. Все це сталося блискавично. Клекіт ішов, як гураган. То був клекіт багатьох моторів при самій землі й швидко наростаючий ряд вибухів від сипаних густо на землю бомб. Той

ряд вибухів гнав на тюрму вздовж по вулиці. Вже зі стелі сипалися шпаруни, вилітали від повітря шиби, хиталася підлога... але то все було ще тільки від вибухів, що наближалися.

— Лягай!! — крикнув хтось несамовито до Максима, здається, Костик. Він і всі інші лежали ниць на підлозі й, накриваючи торбинками, лахміттям і руками свої голови, коцюрбилися, як лист на вогні — на вогні передсмертної лихоманки. Максим щойно встиг опуститися в куток, як нагло будинком скажено струсонуло. Зі стелі посипалися шпаруни й тріски, з груби полетіло каміння, вапняний пил, дим, сажа, від чого камера враз затемнилась, мов заповнилась непроглядною хмарою. А в ній — людські несамовиті зойки, стогони, молитви, клятьби.

— Мовчіть! — сказав із серцем Максим. — Уже... Вас минуло. "Господи, — подумав, — які ж бо все-таки ті люди безпорадні й безглузді, коли їх б'є гістерія жаху!"

Хмара вапняного пилу й сажі помалу осідала, розходилась. Розходився й жах, затихав, як і той гуркіт. Потягло вітром, хмара зникла, й стало раптом ясно, як на вулиці. Бо таки й справді було... на вулиці! Передня стіна геть цілком упала. Велика бомба, вибухнувши недалеко, відірвала її геть уздовж усього будинку, повалила на землю й обернула в купу цегли. Ніби зумисне зроблено було так, щоб показати тюрму в перерізі.

Люди охнули. Потім хтось гукнув дико по-козацькому, ніби кидаючись в атаку, — либонь, спробував вихопитися звідси геть. І враз услід за тим заклекотіла стрілянина з багатьох автоматів і розітнувся несамовитий крик. То кричав Заєць:

— Лежати! Ні з місця!.. Варта! Наказую стріляти по кожному, хто... Метр над землею — вогонь!! Не руш із місця!

І варта стріляла. Вона стріляла не "по кожному, хто", а по всіх зразу, притискаючи людей вогнем до землі, загородивши тим вогнем дорогу до світу — стіною з вогню й свинцю, замість стіни цегляної. Той вогонь навис низько, продірявлюючи стіни метр над людськими головами. Ніхто не пробував бігти. Тих кілька осіб, що кинулися зразу, було розстріляно на місці, решта лежала.

Так. Варта добре виконувала свої обов'язки. Бомби — бомбами, смерть — смертю, а служба — службою. В розбомбленій тюрмі було втримано спокій і "порядок".

Так вартові тримали людей у лежачому стані кілька годин. Навіть не можна було Максимові подивитися, чи ті салдатики грають ще в карти, чи вже ні. Проте він не витримав і подивився, підвівшись, за що мало не заплатив життям. Дивно — салдатики сиділи на санях і грали собі й далі в карти, так ніби нічого не трапилось. Коні з набоями десь забігли, й хлопці далі були без діла. Та й яке, справді, зараз могло для них бути діло важливіше за "очко", за гру з долею в піжмурки, в щастя? "Переборі", "недоборі", "наша!", "не наша". Аж поки випаде "очко"...

Тим часом надходив вечір і щось треба було тюремній адміністрації робити. Вихід було знайдено дуже просто: вартові нанесли колючого дроту, гаків, цвяхів і заплутали геть те місце, де бракувало стіни, замінивши її дротяною загорожею. Вийшов справжній звіринець. Лише нікому було на той звіринець дивитися.

Світ наче вимер увесь геть. Місто теж. Навколо — ані голосу, ані знаку чогось живого, людського. Зенітку також надвечір було прибрано і вже два салдатики-фаталісти не грали в карти там, навгороді. Немовби все програли й уже ні на що було грати в "очко".

Жінок і дівчат, закутаних у хустки й плащі, зажурених, як ті жони-мироносиці, теж було прибрано з-під шопи, й там уже нікого не було. Варта також десь тулилась по закутках, і її теж так ніби й не було.

Лишилось тільки це звалище відгороджених дротом людей посеред порожнього, темного світу, посеред смороду піроксиліну й горілої сажі.

А ввечері прийшли карнач і два міліціонери й забрали з "камери" Максима. А забираючи, вони наклали на нього елегантні німецькі наручники, чим Максим був неабияк здивований: це було щось нове в практиці цієї "фірми". В ній, правда, перед розправою путали людям не тільки руки, а навіть і ноги, але не такими розкішними наручниками, а колючим дротом — путом дешевшим, але більш надійним і "переконливим"... Отже, наклали наручники й повели. Довго вони його водили в тих наручниках чорною пустелею, розбомбленими вулицями — ні, не вулицями, а хаосом, поміж ямами, скісно лежачими стінами, поваленими телефонними стовпами. Водили й усе щось шукали, а при тому про щось між собою бурмотіли й лаялись. Максим тинявся разом з ними й зовсім не пізнавав рідного міста. Його не було. Була лише немилосердно здовбана чорна земля, залита багном і зловонням, засипана трісками, щебенем, покрученими шматками бляхи, мотлохом руїни. Все було обернено в хаос — у хаос пустелі. Таке було враження, що єдиною точкою, де ще дихали якісь живі істоти, серед цілої цієї безмежної руїни була та точка, звідки вони вийшли, — тюрма. Та вони її загубили й тепер ледве чи знайдуть.

Довго так тинялися карнач і вартові, водячи Максима в наручниках... По довгих блуканнях смертельно натомлені й люті вартові з карначем і Максимом припхалися назад. Так і лишилось невідомим для Максима, куди й чого вони водили його в таких "гарних", в таких міцних німецьких наручниках?..

Прибувши назад, деякий час усі стояли посеред двору, серед уламків і вивернутих брил землі. Карнач із вартовими побубоніли щось, поплювали, боячись навіть закурити в такій зловісній темряві, й вирішили чомусь не заводити Максима назад до "камери". Вони завели його під ту шопу, де недавно сиділи "жони-мироносиці", й залишили його там у наручниках. Вони не зняли їх, а здали його так вартовому, що відповідав за цю "тюремну точку", й звеліли чекати.

Вартовий посадив Максима на якусь діжечку біля зовнішнього стовпа, а сам десь заховався вглиб, проказав звідти звичайну формулу попередження й після того більше нічим уже не нагадував Максимові про себе — десь тільки мовчки й пильно за ним стежив.

Таким чином, нарешті Максим лишився на самоті з собою.

Максим був радий і такій самотності. Перешкоджали трохи наручники, але він скоро й про них забув. Обіперся спиною об стовп і занурився в свою втому, в забуття, в глибокі, тяжкі свої думи. Навколо тільки мла й ще щось — туман не туман, дим не дим, газ не газ. Усе те перемішалось разом після довгих бомбардувань, і пожеж, і тління, й випарів, і холодного-холодного зацепеніння. Навіть не знати було, чи то хмари клубочились на небі, чи то клубочилася там сама чорнота ночі. І серед тієї чорноти було задушно й тихо, немов під перевернеою діжкою...

Коли Максим по деякому часі прокинувся від холоду із забуття й розплющив очі — було якось аж дзвінко від тиші й... зоряно! Низько-низько нависли над землею й мерехтіли зорі. Міріяди зір. А під ними — холодна мла й принишкла тиша. В тій тиші було чути. як десь дзвінко тріщали крижинки на пришерхлих від морозцю калюжках... Зорі були якісь аж наче червоні, мовби заплакані. І чувся дух — ледве вловний специфічний дух безмежного румовища, над яким ті зорі нависли.

І ще щось...

Максим прислухався, й волосся йому почало ворушитися на голові. Він услухався всім своїм єством і вдивлявся викоченими очима в темряву, мов намагаючись те "щось" побачити, але побачити нічого не міг. Перед очима — тільки зорі... Вони виступили на чорному небі, немов буйна роса, немов аж осипаючися над пришерхлою землею. А під ними — чорнота, мов у безмежному-безмежному проваллі, й нашорошеність, як в урочисту годину перед твореннням світу. Ніде ні людського гомону, VI вітру, ні рипу,

ні стуку. Штиль. Штиль чорного, глухого північчя, тієї години, коли, мовляли старі люди, десь там у пеклі "чорти навкулачки б'ються", а весь світ причаївся й слухає.

Штиль... Ні, не штиль. Прислухався... Тиша гойдалася. Вона гойдалася все більше й більше. І вже чути було виразно — над усією землею стояв далекий-далекий клекіт. Перекочувався, наростав, наростав... Стихійний, жаский, безмежний клекіт. Мовби лемент грішників у пеклі. Містерія! Якась моторошна опівнічна містерія... Нарешті — збагнув:

"Та то ж собаки!.."

Так, то в а л у в а л и собаки. Це явище завжди потрясало Максимову душу — ця дивовижна собача симфонія. Ще змалку він чув її над цим містом отакої-от зоряної ночі, і сонне місто здавалося йому тоді безмежжям усесвіту, а собачий лемент над ним — містерією другого життя, життя якихось інших, потойбічних істот, що перевтілилися в псів і зчиняли свою перекличку, коли людський світ засинав. Вони заводили тоскну гавкотняву в бездонне зоряне небо, — спочатку всі пси десь на одному кутку міста, потім до них приєднувалися всі пси другого, третього кутка, і далі, далі, на всіх кутках і по всіх вулицях, площах і околицях здіймалося море лементу й розливалося все ширше й ширше. Воно перекочувалося на передмістя — на бойні, на чинбарні, на сонні хутори й села, на далекі-далекі виселки й котилося звідти назад, на південь, на північ, на захід, на схід... Однотонна, безперервна гавкотнява. Вони всі — тисячі й тисячі псів — повторювали все одну й ту ж саму ноту — до безконечности. Одну ноту. Різнилися лише тембром — тонюнькі дисканти, тенори, баси, тяжкі захриплі октави... І мимоволі приходило на думку — хто ж диригує тією дивовижною містерією? А хтось-таки диригував!..

Зорі осипалися тихо над тим лементом, а він усе клекотав, клекотав... Пришерхла земля, взявшись морозцем, тихо відбивала зорі в свічадах примерзлих калюж і калюжок. Такої ночі й під такий лемент

колись, — пригадував Максим, — не міг він, бувало, заснути й обертався до самого ранку з широко розплющеними очима. Це бувало ще в дитинстві. Але справляло це тоді інше, відмінне, ніж тепер, враження на Максимову душу. Та й той лемент, те валування собаче, далебі, було якесь інакше тоді. Бо ж тоді кожен пес мав господаря, мав певне пристановище, а кожен господар мав дах над головою, свій дім і свій окремий світ у ньому. Господар засипав, а пес, скориставшись із безгоміння й нудьгуючи на ланцюгу чи підкоряючись інстинктові прапращурів, починав перекличку. І в тім валуванні, в тім усім клекоті тоді була тільки тяжка нудьга собача і тільки собача скарга. Хоч і безмежна, хоч і таємнича та вражаюча своїм стихійним виявом, але тільки собача. А тепер...

Максим, що мав за собою вже тридцять п'ять років тяжкого життя, пройшов вогні й води, й усе пекло земне, вслухаючись тепер у цей клекіт, у цю дику північну містерію, раптом відчув якийсь містичний жах. Десь у підсвідомості виринув навіть сумнів:

"Таж хіба це собаки?.."

Ні, це над збомбленим, зруйнованим, поритим ямами й окутаним смородом піроксиліну містом, що лежало, втоптане в землю, під холодними зорями, ридали душі всіх забитих і замордованих, розірваних на шматки й ніким не похоронених, безпритульні й безпорадні, непотрібні ані на землі, ані на небі, ані в пеклі. Це вони зчинили страшний плач, страшне голосіння. Безмежний, потрясаючий лемент... У чорній тиші північчя, під холодними тремтячими зорями, вони тужили на всі голоси й на всі ноти... Такого Максим ще ніколи не чув. Це було монотонне повторювання однієї ноти безліччю голосів. Це було витягування цілої рулади, пересноване тужним виттям, що навівало жах, від якого ворушилося волосся.

Якась космічна ієреміяда, доведена до найвищої точки.

Повстання мертвих...

Ні, р е в и щ е мертвих разом із живими — над чорною, космічною прірвою. Море хлипання, скарги, квиління, дитячих зойків, материнського ридання, божевільного маячіння й тоскного речитативу ритуальної якоїсь плакальниці, ніжної й тонкоголосої, як рідна-ріднесенька сестра чи ще рідніша матінка-ненька... Дивовижний, несьогосвітній і в той же час до болю реальний, безнадійний плач-лемент над руїною...

Під тим лементом брижилась чорна й сморідна, пришерхла, принишкла земля, а вгорі над усім мерехтіли, кліпали, як очі, великі зорі, вібруючи в такт хаотичному дикому лементові під ними, й здавалося, що з них — із тих зір-очей — капали сльози.

Максим слухав цю північну містерію і його перегартоване, надщерблене й геть спустошене серце бралось тремтливим холодком. Для нього це був страшний плач над містом його похованого дитинства. Над чорною пустелею — на порозі біблійного, напророченого кінця світу...

Вранці зняли з Максима наручники, так і лишивши нерозгаданою загадку — навіщо ж вони їх надягали?..

Як тільки розвиднілось, відразу ж завили сирени. І відразу ж почався шалений рух. Хтось розгубився, заметушився й усе переплутав. Максима спочатку було вкинуто назад до камери. Та не встиг він ще навіть знайти собі місце в камері, як нараз розітнулася шалена команда:

— Виходь!!. Стройся!!.

Загриміли засови, затріщали двері — велика людська лава бурхнула з тюрми надвір. Хоч цілісінька стіна була відвалена геть, проте всіх випускали тільки в двері. "Дисципліна..."

А надворі ту всю людську лаву брали, як у шори, дві тісні й довжелезні шпалери варти, наїжаченої сталевими цівками автоматів і злісними лютими очима, так ніби причиною того, що вони мусили підставляти тут голови під бомби, була саме ця сіра людська лава. Вони взяли її в шори й зразу ж розставили всіх "по чотири".

Щойно тепер стало видно, скільки їх і які вони були. Тут вишикувалося понад чотириста людей, — ні, не людей, а сірих істот у подертому брудному ганчір'ї, з пом'ятими блідими й брудними обличчями, з такими ж торбами на спинах, — понад чотириста скоцюрблених голодом, холодом, утомою й страхом жалюгідних істот. Вишиковані в довгу колону "по чотири", вони являли собою вже цілком знеосіблену сіру масу. І ця маса, ця колона, закаляна вапном й крейдою, забруднена порохом, глиною й битою цеглою, стояла, дрібненько тремтіла й чекала, опустивши очі, теж злісні, але більше перелякані...

Та й варта мало чим відрізнялася зовні від колони. Таке ж ганчір'я одягу, такі ж торби, лише не в руках, а прип'яті до пасків, такі ж бліді обличчя й такі ж перелякані. Тільки вони були тепер упривілейовані. Ті привілеї вони тримали в руках. Привілеї ті — то зброя і зматеріялізоване в тій зброї право вбивати людей, поставлених "по чотири", — таких самих, як і вони, але приречених тепер бути вбитими першими тільки тому, що цього разу зброя потрапила випадково не до їхніх рук.

Метушня. Команда Зайця:

— Ма-аррш!

І все те посунуло. Подалося вчвал — по багнюці, по снігу, по вибоях. Тюрма на Широкій лишилася зяяти роззявленими дверима, проваленим дахом і розваленим фасадом.

Тридцять восьмеро тих, позначених пальцем Фортуни, що їх перед тим було виділено окремо, змішалися тепер і переплуталися з рештою, з усією масою, підігнаною вже під один ранжир тим-таки самим пальцем.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Захекуючись від швидкої ходи, люди почали губитися в здогадах — куди ж це їх ведуть? Чи не на соборний цвинтар? Це там, за ярмарковою площею, під сизим бором...

Максим теж думав про те. Так, це ж вони, далебі, йдуть туди, де стоїть той янгол мармуровий, повергнутий на землю, що так трагічно заломив руки в мармуровій печалі... Тужить. Хоч його й потішали щороку безліч разів священики та хори церковні, співаючи — "ідеже нєсть болєзнь, ні печалі, ні воздиханія", проводжаючи душі відходячих у життя вічне. Янгол усе тяжко зітхав і плакав ревно, скільки Максим його пам'ятає. І малому Максимові все здавалося, ніби тому він так ридав, що недалеко біля нього все було копано великі ями та й роблено в них братські могили для розстрілюваних над ними людей... І дядина, красуня тітка Ганнуся, точнісінько так ридала, коли стояла на могилі навколюшки, розхристана, з розметаною косою, затискуючи руки між колінами, — над розстріляним своїм чоловіком, а його, Максимовим, дядьком, колись...

Колона йшла, обминаючи центр міста, йшла бічними вулицями, тримаючи курс таки туди — на ледь помітний хрестик за купами голих дерев і дахів, на хрестик дерев'яної церковці соборного цвинтаря. Ті вулиці, якими вони йшли, так добре знані Максимові з дитинства, — то вже були не вулиці. Вся ця частина міста була перетворена в суцільний пустир, укритий руїнами дімків і глибоченними воронками. По краях воронок лежали величезні брили мерзлої чорної землі, вивернуті тоновими бомбами. "По кому тут треба було скидати тонові бомби!?." І, ніби як знущання, як глум над тією всією руїнницькою робою і як тріюмф перемоги над нею, ось над шляхом, край великої левади стоїть глиняна хатина під солом'яною старезною стріхою... Максим знав цю хату з

дитинства — це хата Кривоносів, ковалів і молотобойців, що з їхніми хлопцями він учився в школі та з ними ж на печі ось у цій хаті слухав казок старої бабусі Кривоносихи — казок про царівен, про відьму, про хатку на курячих лапках... І ця "хатка на курячих лапках" із казки завжди асоціювалась у Максимовій уяві саме з хатиною Кривоносів. А тепер ця хатка на курячих лапках стоїть от над краєм велетенської воронки, як над проваллям, і — ціла-цілісінька! Це ніби теж кадр із казки. Цілісінька, після нападу "нечистої сили", тільки припала на один ріг, мовби вклякнула на одно коліно, та стріха трохи задерлась. Та ще осліпла зовсім — єдина її шибка в маленькому вікні вилетіла. Решта шибок, як і раніше, були позатикані онучами, й ті онучі не повилітали, — це, либонь, ще ті онучі, що були й за Максимового дитинства, що їх іще повтикала стара Кривоносиха. "Непереможні, незнищимі українські онучі!"

Чим далі колона йшла, тим реальнішою ставала для Максима можливість пройти попри самісіньку власну хату. Так. Це була б страшна іронія! І на те закривлялося. Ось уже міський парк. Ось Шеметів перевалок. Ось вони вийшли на Максимову вулицю... Звідси б повернути ліворуч, і за яких двісті кроків — його хата. Але колона не повернула ліворуч і не пішла вздовж по вулиці, а лише перетнула її впоперек навскоси. Конвой так квапив, так гнав, що люди бігли... бо над містом уже знову ревли літаки й могло статись так, що, доки колона добіжить до цвинтаря, її змішають із болотом раніше, ще й разом із конвоєм, і тим зіпсують усю задуману виставу, зламають її послідовність.

Люди бігли, спотикаючись. У тім поспіху даремно Максим повертав голову вліво, намагаючись востаннє, хоч здалеку, побачити свій дім... Нічого він не вглядів, не встиг.

Проминувши Зелене озеро (озеро посеред вулиць, на якому Максим учився плавати й рибалити, ловивши штаньми золотих маленьких карасиків і жаб'ячих пуголовків, і яке тепер його не зворушувало, засипане брудним снігом, сажею, цеглою, трісками й шматками бляхи від розбомбленої касарні, що стояла при березі) — проминувши це озеро, колона повернула ліворуч... І тепер уже зовсім стало ясно, що таки

дійсно вони йшли на цвинтар. "Ось пройти ще цією вулицею, звернути праворуч у вузенький Силенків перевалок і тим перевалком вийти на Ярмаркову площу, пересікти її навкіс — і вже. Там є брама, через яку всі входять... але не всі виходять".

"За тією брамою, там їх і чекає мармуровий янгол".

За цим передбаченням усе й відбувалося. Це вражало. А також вражало те, що скільки вони пройшли, а ніде ще не стріли жодної живої душі, навіть собаки. Нишком кожен, і Максим теж, хотів, щоб стрівся бодай хоч якийсь випадковий знайомий, щоб хоч знали люди (хоч хто-небудь!), коли й куди їх поведено, щоб знали, що вони тут пройшли востаннє власними своїми ногами...

Пройшли вулицю. Ось колона звернула в вузенький Силенків перевалок. Ось...

Але далі цього перевалочка колона не пішла. Вона зупинилась, геть виповнивши його вщерть, бо був він зовсім вузенький, і так стояла. Люди перепочивали тілом і мучились душею (хто ще був здібний мучитись). Це все-таки мала бути лише коротка павза, а потім вони вийдуть на ярмаркову площу, зроблять останніх пару сот кроків і... Проте з цього перевалочка колона далі не пішла. Виявилося, що мета її маршруту була якраз тут, саме в цьому перевалочку.

Це був досить великий одноповерховий будинок Силенка. Тобто — колись це був будинок Силенка, якогось купця, чи архиєрея, чи генерала, Максим так добре й не знав того, хоч проходив повз нього безліч разів. А не знав тому, що пізніша слава цього будинку геть затьмарила імена попередніх господарів. А був тут пізніше "Штаб Духоніна", а потім "ЧеКа"... Може, відтоді й янгол той плаче там так тужно... Потім тут був військовий клюб. Нарешті — контора й клюб радгоспу "Свобода". А тепер...

А тепер тут, здається, мав бути також "клюб"... Якісь люди шпарко й галасливо працювали в ньому: чіпляючись по вікнах, як мавпи, вони прибивали грати!.. Пристосовували. За десять-двадцять хвилин усе було готове: дім купця чи архиєрея Силенка було пристосовано до нової функції.

В цей дім і було впаковано всю колону. Запхнули її, натоптали, придавили колінами, рушницями та кулеметами й замкнули. Варта розташувалась по менших прибудівках та в коморах у дворі, начальство й "управління" — по сусідніх дімках.

І нова тюрма зафункціонувала.

Всередині в тім домі двері були повиривані й стіни порозвалювані, так що він знутра являв собою майже суцільну залю з коридорчиком. У цю залю й у цей коридорчик і насипано було повно людей. Вони кишіли купою, один на одному. Топталися по головах і ногах. Вкладувалися. Вмощувалися... А над усім — гнітюча-гнітюча тривога, страх і якесь внутрішнє ниття, як зубний біль...

"Соломонова теза про пісок пустель, мабуть, саме отут була б найбільш доречна. І та його теза про хробаків..."

Максим роздумував над цим, лежачи серед людського звалища й спостерігаючи з нудьгою все навколо себе. І вже майже визнав за ним рацію — за Соломоном цебто.

Господи! Сама думка, що Соломон міг мати рацію, вбивала. Зрештою, все тут убивало, весь оцей світ убивав.

"А таки, мабуть, мав рацію!.."

Звалені в купу, в звалище, всі ці істоти (а це вже були тільки істоти — ні, пісок пустель!) помалу втрачали зовсім свою людську подобу.

Максим давно знав, що людина в певних обставинах може швидко звіріти, обертаючись часом у тварину. Бачив це сам не раз. Але так от оголено й у такому темпі й маштабі... Цього ще не бачив. І тут же пригадував знову слова Соломона про вагоме й штучне — про те, що відвіюється, й про те, що лишається. І от — штучне відвіялося, лишилося вагоме...

В тюрмі панувала ядуха, злоба. Люди починали нагадувати собою диких істот, що на малій площі, в ямі, намагалися видертися геть по головах собі подібних, топчучи одне одного на смерть. Вони шукали рятунку в загибелі ближнього, в зненависті — в тому, в чому рятунку ніколи не було й ніколи не буде.

Над людським звалищем, у смороді лахміття, випарів і махоркового диму, тяжка, як сам той дим, стояла зловісна, брудна лайка. Люди гризлися за місця біля вікон, за те, хто з них був чи є "ворог народу", а хто ні, — хто... "правильно", по заслузі сидить у цій "буцигарні", а хто "безневинна жертва"... Гризлися за те, хто "чесно жив", а хто з німцями співпрацював, хто любить совєтську владу, а хто ненавидить... Причому все те говорилося якнайголосніше, щоб чула варта за дверима, щоб чув карнач, а то й "сам Заєць". Люди билися кулаками в груди й клялися... й проклинали... І дубасили словами один одного, а від слів переходили й до кулаків.

Все це вирувало, ворушилось, як мурашник, — ні, як черва. А посередині того коловороту лежали Максим із Костиком. Хлопець дрібно тремтів. Він ніколи не був у такій ямі, і його дитяче серце огортав панічний жах. А Максимове серце огортала туга — ні, нудьга. "Любов!.. Ідеї!.. Бог!.. Честь!.. Ха-ха-ха!" — бриніли Соломонові слова. Його дух витав тут, як дух злого генія, аж Максимові ставало моторошно...

Серед ув'язнених найбільш горлатими, найбільш "відданими Сталінові й партії", найбільш "чесними" виставляли себе ті, що були вчора підручними в Зайця, — поліцаї з "любові до мистецтва", гестапівські попихачі й ті "заплічних справ майстрі", що так по-мистецькому

орудували намиленою мотузкою. Вони били себе в груди й напосідалися на всіх інших, тероризуючи їх своїм горлатим пащекуванням. Інші огризалися, нагадували крикунам учорашнє, тоді вибухав й стояв божевільний клекіт — клекіт оскаженілих людей. Тюрма аж стугоніла від лютого ревища.

І раптом... Раптом усе вривалося. Люди заклякали, аж стукаючи лобами об підлогу, тиснулися в кутки, стогнали й хрестилися, згадуючи Бога й "Царицю Небесну", і лежали тихо-тихо, шепочучи молитви... Це над дахом проходив смерч — там гули літаки, налітаючи черговою хвилею на місто й бомблячи його з низького лету. Люди шаленіли від жаху. Вони влипали в підлогу, тремтіли й говорили тільки пошепки, ніби боячись, щоб їх не почула, пролітаючи над дахом, смерть. Але літаки пролітали і... І тоді за ними вслід зривався скажений вихор матюкні "в Бога, в Богородицю, в янголів, у всіх святих і їхніх заступників"... Розквитавшись так із літаками, бралися знову до перерваної баталії. І знову все, як було й перед тим: клекіт і ревище...

І ось серед такого ревища, як його завершення, зринає нагло гістеричний голос. То, скориставшися з маленької павзи, якась істота б'є себе кулаком у груди, ридає й вигукує:

— А в усьому цьому винні вони — ті газетчики та коректори різні!.. Вони позводили нас із ума своїми газетами!..

І скреготить зубами, що вчасно не повішав їх усіх, і пропонує спосіб розправи з ними — колесувати, четвертувати їх і т. д. за те, що от їх "бідних до такого довели".

Костик злякано втягає голову в плечі й тиснеться до Максима. Він боїться. І він має рацію, бо серед цієї роз'юшеної людської стихії до безглуздого самосуду зовсім-зовсім близько. Причому будуть бити й убивати такого-от Костика за те, що він "проклятий коректор", і професійні вбивці, й люди, які ніколи курчати не вбили, які колись любили

пташок, і дітей, і книги, й церковні співи... Всі вони, ці люди, тепер пустилися берега. "Оголилися", мовляв Соломон. Тут-от оголилися їхні серця, і в тих серцях був тепер лише чад.

Знову літаки — і знову все падає ниць, а як небезпека минає — знову розливається той чад, чад зненависти й злоби. Це так ошалілі з переляку люди робили "репетицію", бо ж... Бо ж усі кожної хвилі чекали Спец-Трибуналу.

Найбільше, мабуть, дісталося в цьому звалищі німцям. Не тим, що десь там літали й бомбили, а тим, що були в камері, їх було троє. Троє військовополонених — недавніх німецьких салдатів. Власне, від їхнього салдатства, від їхньої величі військової, в них тепер нічого вже не лишилося. Хіба що лише старі, брудні, подерті й завошивлені штани. І все. Замість чобіт, на них були якісь мотузяні лапті, замість шапок — нічого, а замість шинелів — старі сірі коци. Вони кутались в ті коци й тиснулися один до одного. Вони навіть не сиділи — вони, тиснучись отак, стояли купкою, бо не було для них місця, щоб сісти чи лягти. Та й не брак місця змушував їх стояти й злякано, з невимовною нудьгою тиснутися один до одного, а те, що всі їх злісно штовхали ногами, наступали на пальці, ходили по них, зумисне підбивали під коліна, ще й обкидали нечуваною лайкою. Дрібно тремтячи, полонені стояли в найгіршому місці — при вихідних дверях у тісному коридорчику, біля "параші", нагадуючи собою безмовних телят, притягнених на заріз. Ті, що підходили до "параші" за потребами, мочились їм на ноги, й кожен знаходив спосіб якось виявити свою безмежну до них зненависть.

Не розуміючи мови, німі поневолі, німці дивилися здивованими, жалібними очима, відкривали роти, мовби сподівалися ними щось почути й зрозуміти. Але з них вистачало й інтонації голосів та мови вчинків. Серед усіх упосліджених вони були тут найбільш упосліджені.

Особливо в критичній ситуації вони опинялися кожного разу після налету німецьких бомбардувальників. Коли ті бомбардувальники вже

віддалялися, тоді маса, вставши з колін і з черев, була недалека від того, щоб тих трьох "фріців" геть розтерзати...

Цілий день пройшов, як у тяжкім учадінні. Та й справді, це людське звалище видавало з себе тільки сморід і чад. Та не тільки чад онуч, але й душевний чад. Навіть онучі видавались Максимові "шляхетнішими" порівняно з тим, що тут звалося ще людською душею. "Так, так, — кипіла його думка люто. — Самум. Самум диких піщинок, одержимих інстинктом самознищення, руїни, загибелі. І от їх нагромаджено тут цілу дюну. Це тут, а ще ж..."

І, ніби доповнюючи ці болючі думки Максима, до його свідомости долинула випадково почута серед загального галасу фраза, з чого було видно, що не тільки він, а й ще хтось тут думав його думу. Та фраза була промовлена меланхолійно, до самого себе, кимось у кутку, в звалищі — тихо, як зітхання, зламано й безнадійно:

— В о н и поставили "стелю" — і людина вже не може злетіти вгору.

І все. Цю фразу було сказано майже пошепки, проте вона прозвучала для Максима дуже голосно. Хто це сказав? Та даремно Максим дивився в гущу, щоб угадати, хто ж сказав ті слова. Серед брудних, заростих щетиною, здичавілих облич, здавалося, не було жодного такого, яке своєю духовною печаттю могло б видатись за відповідне до цієї фрази. Так і не зміг Максим узнати, хто ж то сказав. Та це й не було важливим. Важливою була сама ця приголомшуюча думка.

"Стеля" — це так авіятори називають межу можливого для літака щодо піднесення вгору, межу можливого, лімітованого спроможностями мотора чи спроможностями людини. Отже — той сумний голос виявив, назвавши, страшну річ — "стелю" в людині. "Вони" поставили її в людині, як останню межу...

"Вони..." Хто "вони"?..

Ясно, в о н и — всі ці Соломони й Зайці та подібні. Попи й хами від марксизму, "ідеалізму", матеріялізму, фашизму, гітлеризму, ленінізму... ізму... ізму... "Пророки й апостоли", вожді й виконавці, Соломони й Зайці! Два полюси однієї цілости, діялектично сполучена "єдність протилежностей", — ось тут вона виявилася. Соломон — теорія й система, Заєць — практика. "Що людина може?.. Людина нічого не може!.."

Так, вона вже не може злетіти вгору. Вона має "стелю". І вона повзає, як хробак. Тому повзає, що... повзучому не так просто впасти вниз. У крайньому разі, можна не впасти, а сповзти вниз і там якось жити. Ось... Це тому меланхолійний тихий шепіт серед людського звалища прозвучав так голосно для Максима: "Стеля"...

І ставало вже зовсім не жаль Максимові, що їх усіх тут, і його разом із ними, так близько підвели до того печального янгола на цвинтарі. Залишався лише жаль до самого того янгола, — бо ж усе це насправді зовсім не варте було великої скорботи його прекрасної, хоч і кам'яної, душі... Як добре, що Їх підвели вже до цього-от цвинтаря! Колись він, іще малим, у хвилини тяжкого розпачу, мріяв про те, щоб тут, де лежать усі його предки, де лежить і вся його рідня — сестри, брати й, нарешті, батько та мати, — де так затишно й сумно — лягти й собі теж і розпилитися, спочити в цій рідній землі, топтаній дитячими ногами, порости буйним чебрецем, кущами бузку, черемхою й шумливими соснами...

На цвинтарі сосни гудуть... Як прекрасно гудуть оті сосни! Таємниче, загадково, чисто й вічно, як прибій морський. Неначе то душі розмовляють між собою мовою вічности про все і про всіх покинутих, колись люблених, омріяних, втрачених. Душі, у велич і вічність яких Максим так завжди вірив. Вірив безмежно, до болю, до сліз!.. Людські душі...

І от... Людина вже не може злетіти душею вгору — вгору, до божеських висот!.. Не може... Невже ж не може?..

А вранці відбулася сцена, що струсонула Максимом, як гураган билиною. Ця сцена відбулася в крихітному коридорчику, де стояли ті три німці біля "параші". Проспавши ніч стоячи, вони похитувалися на ногах і трималися один за одного, та все ж стояли вперто. А навпроти них, біля вікна, стояв якийсь командир червоної армії — теж арештант. У шинелі наопашки, без паска, в шапці, насуненій на очі, він водив щелепами, аж йому понадималися моргулі на скивицях, і все курив — лютий-прелютий. Сам низенький і вугластий. Обличчя його, подовбане віспою й перетяте шрамами, й теж вугласте, щелепате, заросле рудою щетиною, мало в собі щось звіряче. Коли Максим глянув на це обличчя, в нього пішов холодок поза шкірою: "Ось де суть формули — ш т у ч н е

в і д в і я л о с ь , л и ш и л о с я в а г о м е ! ! . Ось тут вона — сама ця формула!" Напевно, ця людина скупана в крові від п'ят аж до маківки. Вона, напевно, бабралася в тій крові з насолодою. Це був фронтовик. Гострі й понурі його очі все дивилися й дивилися крізь хмару махоркового диму на німецьких салдатів.

Наглядач саме роздав хліб, і вся камера жувала. Не жували тільки німецькі салдати, тремтливо кутаючися в коци та поглядаючи тужно й тривожно на рябого командира.

Докуривши цигарку, рябий командир сплюнув, кинув окурок геть і ступнув до дверей. Постукав. Мовчанка. Командир постукав дужче, так що двері аж задеренчали. Гуркнув засув, і в прочинені двері зазирнув Заєць:

— Хто стукає?!. В чом дєло?!

— Дай л ю д я м х л і б ! — промовив командир спокійно, понуро.

— Яким людям? Усім же дано!..

— Дай л ю д я м х л і б ! ! — підвищив командир голос і показав пальцем через плече на німецьких салдатів.

— А-а... — зареготався Заєць — Фріцам?!. Ха-ха-ха!.. Пашол!.. — і хряпнув дверима, загримів засувом.

Командир розмахнувся й так загримав у двері, що з них посипалися тріски. Він бив у них кулаком і кованим чоботом, збиваючи половинку з петель і гукаючи суворо громовим голосом:

— Ану одкрий!!.

Заєць відкрив і став на дверях із автоматом. Проти нього став рябий командир у шинелі наопашки, зміряв Зайця оком з ніг до голови і раптом вибухнув, заклекотів дико, несамовито, задихаючись і тупаючи осатаніло ногами:

— Я — салдат... Окремої Червонопрапорної... Я тобі... прриказую, хаме!.. Дай людям хліб!!! Чуєш?!. Тилова ти криса! Мерзотник!! Хам!! Скотина!! Дай х л і б!!! Це люди!.. Ти розумієш??! Це люди!.. Люди!.. Люди!.. Мерзотник ти!..

Вся тюрма схопилася на ноги. А на командира страшно було дивитися.

— Це люди!.. Люди!.. Люди!.. Мерзотник ти!

Заєць поблід і, зачинивши двері, побіг десь. За хвилину він приніс хліб — три пайки. Нічого не кажучи, він тремтячими руками віддав той хліб німцям і зник за дверима.

Німці взяли хліб. А командир вернувся на своє місце, закурив і, відвернувшись до вікна, стояв там у хмарах махоркового смердючого диму. Дивився понуро й з нудьгою десь на латку сірого неба.

Треба було бачити тих бідолашних "людей", загорнутих у коци. Їх ніби оглушило. Вони недовірливо й жадно дивилися на хліб, не ймучи віри, бо не бачили того хліба, мабуть, уже кілька днів, дивилися один на одного, переводили очі на рябого командира й знову на хліб... Потім двоє з них уп'ялися в хліб зубами, кусаючи його великими шматками, а третій... Третій не витримав, — одвернувшись до стіни, він уперся в ту стіну головою, й плечі йому нестримно затремтіли, заходили ходором...

Ось ця сцена й струснула Максимом, як гураган билиною.

"А тепер скажи, Соломоне, що є вагоме?! Що є вагоме й реальне в людині?!. І чи й

о ц е теж пісок пустель?!. Га?.. "

Поза тим і цей день нічого нового не приніс. Ніч також. Лише переповнення тюрми та загострення тривоги чекання. Всі чекали Трибуналу.

А тим часом події десь розвивалися шаленим темпом, велетенськими й зовсім несподіваними стрибками. І ніби в самому повітрі відчувалося, що щось особливе мало сьогодні статися. Хоч для Максима воно вже сталося й навіть вивело його зі стану душевної анабіози. Щось стряслося грандіозне, що не давалося так просто схопити розумом. Під його враженням Максим стояв приголомшений посеред хаосу. Той хаос крутив ним, топтався по ньому, а він ухопився зором і душею за того рябого, подзьобаного віспою, і єдине, що виразно відчув раптом, гостро, з щемлячою нудьгою, — це те, що йому вже не хотілося вмирати. Ще півгодини тому було байдуже, а тепер... Тепер йому не хотілося вмирати так просто. Ні!

Максим визирав у вікно, в надії побачити дружину. Побачити хоч здалеку, хоч на одну коротюсіньку мить...

Там, на вулиці з'явилося багато жінок і дітей. З вузликами, з пляшками молока, з торбиночками, вони сходилися, стояли попід парканами й попід дімочками віддалік і дивилися в вікна тюрми. В'язні теж хлинули до вікон, тиснулися до них зсередини, висували в розбиті шиби руки й голови, крутили розчепіреними пальцями, щось кричали. Але все те марно. Охорона не дозволяла близько підходити, ані не приймала передач. У перевалочку попід парканами стояв тихий плач.

Жінки й діти все прибували. Не одному в'язневі, що бачив це, душа завмирала: "Щось неспроста так багато тих жінок іде, мов плав пливе!" В тюрмі вщухав уже крик і лемент і припинилась озвіріла гризня. Відчувши раптом гостро неминучість розлуки, всі посмутніли, поробилися тихі. Дивилися в вікна на жінок і дітей, пізнавали їх, і багато-багато з них плакало нишком, одвертаючись, щоб ніхто не бачив...

Максимової дружини не було. Мабуть, не знала, де він, здезорієнтувавшись за ці дні. Чи, може, що сталось? А тут же зовсім близько — палицею можна докинути до його хати. Отак — от через вулицю, через городи, раз і вдруге — і просто до хати можна втрапити. Он-он видно вершечок клена — то клен біля його вікна...

Але дружини не було. І взагалі нікого з роду.

"Прийдуть... Вони ще прийдуть!"

Годині о десяти відчинилися двері й на порозі став карнач, цибатий чолов'яга в галіфе. Він довго дивився злими очима в гущу, але ніяк не міг знайти того, кого шукав.

— Ей, который тут архітект, Колот? — нарешті сказав він злісно в ту гущу. Максим відгукнувся.

— Давай вихаді!

Максим довго "виходив" — ліз через людей, тиснувся, дерся, лишаючи решту ґудзиків з одежі й дориваючи її там, де вона була ще ціла, — нарешті вийшов. Білий, неначе мірошник, у крейді зі стін, він став посеред вулиці, обтрушуючись, а перед ним стояла варта й якийсь гвардійський офіцер.

— Слухайте, — сказав офіцер сухо. — Ви, кажуть, архітектор?

— Так.

— Добре, тоді пішли зі мною. Пішли кілька кроків по перевалочку.

— Проектувати можете? — запитав офіцер.

— Гм... Дивлячись що.

— Тюрму, скажімо! — бовкнув зумисне грубо офіцер.

— Н-не пробував... — протяг Максим, заскочений. Подивився на жінок з вузликами, зітхнув і вже хотів сказати "ні!".

— Нічого, — посміхнувся іронично офіцер, здогадавшись, які думки прийшли Максимові в голову. — Буває... Отже?

Максим не квапився, затягаючи відповідь. Він вирішив побавитись у "великого архітекта", щоб тим часом подихати свіжим повітрям.

— Отже, не пробував... Це спішно?

— Спішно.

— Тут будуватиметься?

— Ні, в Харкові...

— А-а...

Максим задумався. Він думав зовсім не про те, на що чекав офіцер, він думав про різне. В голові приємно шуміло від чистого, п'янкого повітря. І, між іншим, у голову лізла згадка про будівничого харківської тюрми ОГПУ, який (будівничий) сидів разом із ним, Максимом, в одній камері — в тій же таки, ним самим збудованій тюрмі — і рвав на собі волосся, кажучи, що коли б знав, то перед проектуванням узяв би й задушився мотузкою... Потішав його Максим тим, що, мовляв, — "не ти, так хтось інший, однак цю тюрму вибудував би, таки вибудував би неодмінно, і все одно в тій тюрмі довелося б сидіти, так само, як і в цій; так що немає зовсім причин рвати на собі волосся".

Максим посміхнувся й зітхнув.

— Ні, — сказав він іронично до офіцера. — Мабуть, я не зумію... Це потребує спеціяльного хисту.

— А ви спробуйте! Ви тільки спробуйте.

— Хіба що спробувати...

Максим подумав знову якийсь час, а тоді спитав меланхолійно:

— А як не вийде нічого? Тоді що?

— Гм... Тоді ми вас розстріляємо, — спробував нібито пожартувати офіцер, але це йому не вдалося, й він поспішив поправити свою несподівану щирість:

— Не ламайтесь, містер! Нам рекомендували вас як відомого архітектора. Отже — он у тім домі ви будете працювати. Вас туди приводитимуть і відводитимуть. Там ви будете як вдома. Що вам потрібне?

"Вдома. Гм". — Максим зітхнув. "Вдома" нагадало йому про дім, про родину.

— А матер'яли є? — запитав, уже цілком у полоні своєї думки.

— Скажете, що вам буде потрібне, все дістануть. Максимові прийшла в голову думка: "А що, коли справді використати це як нагоду побувати вдома? 'І то сьогодні ж. А там буде видно, як воно з тим "проектом" буде".

Що тут була нагода й вискочити з петлі — про це Максим у цю мить не думав. Мабуть, тому, що не приходила й думка в його вперту голову справді проектувати тюрму.

— Слухайте, — сказав він до офіцера. — Таж інструменти й матеріяли є в мене вдома. — Сказав неправду, бо він майже все продав частками за харчі, рятуючись із родиною від голоду. — А мій дім ось тут близько...

— Гаразд! — підхопив офіцер. — Ми вам дамо "бойца", і ви сходите з ним. А тим часом... — Він покликав варту й передав їй Максима.

Повертаючись до камери, Максим посміхався при думці, що от, може, він і справді за якийсь час відвідає своїх вдома. Це було б щось нечуване в історії й практиці НКВД — щоб арештант ходив на побачення до своєї власної хати...

Але не судилося тому здійснитись. Не встиг Максим іще влізти до камери й проповзти на своє старе місце до Костика, як у тюрмі створився якийсь переполох.

З чого саме почалось — невідомо. Але всі раптом помітили, що вуличкою швидким темпом пройшов відділ озброєних гвардійців із регулярних військ НКВД й увігнався на тюремне подвір'я. Все, що було там, біля тюрми, раптом заметушилося, забігало. Звідкілясь уже мчали вуличкою карнач, і Заєць, і начальник міліції, і вся їхня "свита". Все те поприбігало на подвір'я тяжко озброєне, клацаючи й брязкаючи тією зброєю. Так само, брязкаючи зброєю, позбігалась на подвір'я вся варта, повилазивши й повискакувавши з усіх шпарин та прибудівель. Вони на бігу прищіпали паси, чіпляли до автоматів диски, чіпляли гранати, ладували набійниці. Здавалося, все було охоплене панікою. Брязнули, хряпнули двері.

— Вихаді!!. Стройся-а-а!!. — загримів Заєць.

Так само охоплені панікою, виливалися лавиною з будинку в'язні. Паніка покотилась перевалком, охопивши його, наповнивши його від краю до краю. Заридали, закричали жінки й діти. Але — дивно: багато жінок і дітей підбігало до вартових і, ридаючи та цілуючи хапливо й розпучливо, тикали їм вузлики, згорточки, торбинки. То були жінки, матері й діти вартових!.. Усі ж інші, жінки, матері й діти в'язнів, стояли віддалік і лише простягали руки та плакали, не маючи права підбігати...

Варта вишикувалася в дві густі подвійні шпалери — один ряд у цивільному, другий — у військовому. Між ті шпалери вганяли в'язнів, ставлячи їх по чотири. Довжелезна колона зайняла все подвір'я й простяглася навгород, а з будинку ще виливалася й виливалася сіра маса. Господи! Звідки стільки людей? Як вони могли в такому будиночку вміститися?..

Карнач кричав, гарячився, підганяв усіх, а карнача підганяв командир військового гвардійського відділу.

Нарешті вийшли всі. Наостанку привели звідкілясь групу жінок-в'язнів, печальних "жінок-мироносиць", — і поставили в кінці колони.

Довжелезна колона стояла готова, "зформована", біліючи плечима, спинами та колінами, — люди винесли на собі всю крейду зі стін тюремних, усе вапно й порох цегли та весь бруд із підлоги. Але обтрушуватись нікому навіть і на думку не спадало. Люди дивилися безтямним зором навколо, на білий світ, на людей, на жінок, навряд чи щось із того до пуття бачачи й розуміючи... Відділ військової варти переформувався — вийшов із шпалери, розділився надвоє, половина стала спереду колони, половина — ззаду. З боків лишилася двома суцільними парканами міліція.

— Кроком!..

— Швидко! Бистро!.. Давай!!

— Маррш-ш!!.

Заголосили нестримно, затужили жінки. Загукали щось діти. Біля міліціонерів тюпали їхні жінки, матері й сестри, припадаючи, а арештантські матері, жінки й сестри бігли віддалік, збоку...

Колона повернула не до цвинтаря! Всупереч сподіванням, вона повернула зовсім в інший бік — на ту саму дорогу, якою прийшла вчора.

Коли колона витягнулася з двору в перевалок, а з перевалка на широку вулицю, її було зупинено знаком з переду. Там стояли — начальник міліції, командир відділу гвардійців, Заєць та інші. Командир гвардійців підняв руку й суворо звелів усім жінкам і дітям іти геть, бо інакше, сказав, він змушений буде стріляти — тобто що він розстріляє їхніх чоловіків і синів тут на місці. Жінкам міліціонерів теж було наказано йти геть.

Жінки завагалися.

Тоді командир дав знак і три автоматники пустили три черги вгору, понад головами. Жінки розсіялися.

— Марш!!.

І колона пішла. Вона пішла в бік, зовсім протилежний тому, де стояв печальний і ніжний янгол мармуровий, оберігаючи й оплакуючи душі замучених і вбитих, охороняючи їхнє останнє тихе пристановище...

Варта квапила шалено, немов чимдуж утікаючи геть від того мармурового янгола.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Дивно!

Нікого... Вони знову не зустріли нікого з людей. Вони перетяли місто навскіс, але ніхто не вийшов і не вибіг їм назустріч, ані не виглянув через паркан. Тільки й помітив Максим, що, коли вони проходили вулицями, де-не-де людські очі визирали крізь щілини й дірки від сучечків у парканах — нишком, обережно. А може, то йому так тільки здалося? Взагалі ж навколо була пустка. Лише вони, колона смертників, бігли серед тієї пустки, бігли по мертвому, вбитому в землю, втоптаному геть у болото місту, — колона блідих істот, виваляних у смітті, в крейді, в глині. Та ще високо-високо в небі кружляли стрижі... Ген там, над собором...

Але ні, то були не стрижі. І не над собором. То лише в тому напрямку, де був колись собор, над хрестами якого колись було все кружляли в блакитному зеніті стрижі, — там десь геть-геть далеко кружляли зграєю літаки. А коло них раз по раз з'являлись кудлаті баранці вибухів.

А коли вже колона пробігла всі вулиці й звернула на останню — до них таки вибігла людина. Це було на вулиці Широкій. На тій самій Широкій, магістральній вулиці, яка вела вже геть із міста на схід і на якій

була та розбомблена "тюрма". Колона поминула ливарний завод, що стояв край великої площі, де починалася Широка, й звернула в вулицю по розквашеній, по коліна розмішаній грязюці. Варта притискала колону до парканів, панічно тиснучись до тих парканів сама перед літаками, що вже кружляли низько над містом, виючи.

На шосе не було нікого. Лише на пішоході, відокремленому від шосе глибокою канавою, рухалася ця колона, притиснена до парканів і гнана вчвал, виривалась із-під вогню.

І тут до них вибігла людина. Невідомо звідки вона взялася. В колоні почулись навіть здивовані вигуки, і всі в колоні почали повертатись обличчями ліворуч. Там, на шосе, паралельно колоні бігла жінка. По коліна в грязюці, боса, простоволоса, розхристана — вона бігла боком і тримала в руках дві ікони, дві почорнілі дошки — Спасителя й Марії з дитям. Вона піднімала їх високо над головою і хрестила ними колону... Бігла боком, і хрестила, й хрестила... Очі її були божевільне витріщені, вона безумно щось кричала без слів і... без звуку... Груди — сухі груди матері, що викормила ціле покоління дітей, були розхристані й оголені, але вона того не бачила... Волосся її розвівалося на вітрі... Вгорі ревли літаки, але вона не чула, вона хапала ротом повітря а чи беззвучно щось кричала... Бігла боком, і хрестила, й хрестила всіх, всіх, всіх...

Враження було приголомшуюче. Варта відвертала очі й квапилася дужче. В'язні блідли, спотикалися й бігли... бігли...

А Максим дивився на розхристану, збожеволілу від великого-великого відчаю матір і відчував своїм серцем справжній трагічний зміст усього цього. "Але кого вона хрестить?.. І навіщо вона хрестить?! Навіщо вона цю колону хрестить? І за що?.."

"А-а!.. Це вона хрестить, мабуть, того рябого, подзьобаного віспою салдата!.. Того офіцера з Окремої Червоно-прапорної!.. "Дай людям хліб!"

А жінка задихалася. Вона хрестила не когось одного, вона хрестила всіх, всіх. Вона вже відставала, безсиліла, але не хотіла відстати. Так ніби це вона хоронила єдину й останню свою надію й не хотіла хоронити, хотіла її вирятувати. Вирятувати!..

І здавалось, що вона кричала без слів тим криком відчаю, що ним кричали колись її предки й предки всіх тих, що бігли в колоні, коли ті предки прагнули вирятувати свого повергнутого в безодню земного бога, волаючи: "Видибай!.. Видибай, боже!.."

Хтось поруч Максима плюнув і по-босяцькому розсипався похабною лайкою. Тоді другий х т о с ь , схлипуючи спазматичне, на ходу з усієї сили вдарив того першого в вухо. Вдарив понуро, страшно здоровенним своїм п'ястуком, як довбнею. Вдарений полетів сторч головою в глибоку канаву, повну води... Колона бігла мимо, варта теж... Ніхто й не думав зупинитись, ніхто й не думав витягати.

Бігла колона, і бігла жінка. Вона зовсім не бачила, що там трапилось, бо вона взагалі нічого не бачила. Вона лише бачила суцільну сіру масу людей, десь ведених на страту, і не хотіла з ними розлучитися, мов це вели останніх людей, що були ще на цьому світі.

Та помалу жінка відставала. Грязюка була надто глибока, сили надто слабі. Вона відставала помалу, але все ще бігла і все хрестила, хрестила...

Коли вибухла десь позаду бомба, Максим саме в ту мить озирнувся. І бачив, як у відсвіті спалаху жінка високо змахнула руками, мов крилами, ікони полетіли геть, а вона з усього маху розпласталась у грязюці... Ця картина мигнула й погасла. Промерехтіла, як при світлі магнію чи при спалахові блискавки, після чого стало темно. Світло денне померкло від сажі й диму. Чи, може, від туману в очах?..

Це був останній кадр із рідного міста. І це була остання людина, остання жінка, остання мати, що вийшла їх проводжати.

Ніхто не знав, що сталося, куди їх так гнали, в чому справа... Спереду колони невідомо звідки з'явились підводи, і на них посідало "начальство". І от наявність тих підвід із усім начальством спереду збивала з пантелику. Збивав з пантелику й такий темп, і те, що колона рухалася на схід, і така кількість комбінованого конвою — військового й цивільного... Люди питали один одного поглядами, питали й пошепки, але ніхто нічого не знав. Потім поповзли дві чутки — одна тривожна, друга єхидна: тривожна — що їх ведуть на великий показовий "суд" і на розправу десь у Грайворон чи навіть у Харків; єхидна — "відступають!.. вириваються!.. втікають!.."

Але друга не виключала першої. Власне, тільки підтверджувала: тут не можуть зробити над ними "суду", бо відступають, а тому зроблять це десь в іншому місті. А зроблять... якщо раніше не вистріляють без ніякого "суду". Але взагалі ця чутка щодо "суду" — це був, либонь, лише здогад. Проте "точніша" інформація, що поповзла по колоні пізніше, саме це підтверджувала, — "в зв'язку з тим, що фронт коливається, їх ведуть у тил і там судитимуть, а не тут". А ще пізніше — "Відступають!!. Панічно!!. По всьому фронту!!" Але ніхто з чутки про відступ не радів, нікого це не тішило, бо ніхто не бачив для себе в тому ніякого рятунку. Взагалі для них, здається, не було вже рятунку — чи "відступають", чи "наступають", чи "доганяють", чи "утікають", чи "ці", чи "інші"... Цілковите безвихіддя...

За містом темп трохи зменшився. А надто як звернули з великого шляху на вузеньку дорогу й підійшли нею попід ліс. Тут начальство й варта прийшли трохи до пам'яти. Вони зупинилися самі й зупинили колону. Швиденько впорядкували ту колону по новому. Розбили її на три "батальйони", кожен батальйон — на відділи, кожен відділ — на підвідділи. Кожен батальйон мав свого карнача, а найстаршим карначем на всю колону був Заєць. До підвідділів, відділів і батальйонів припасували варту. Вийшло так, що кожен найменший відділ мав "свою власну" варту, своє начальство. Ба, навіть кожен в'язень мав свого

вартового, бо варти виявилося... більше, ніж в'язнів. Це зовсім унеможливлювало втечу. Спробуй утекти тут!

Та про втечу мало хто й думав. Куди? — от питання.

Так "упорядкувавши" колону, погнали її знову шаленим темпом. "Вперед! Марш-марш!"

Максим потрапив у перший (чільний) батальйон і в перший (чільний) відділ. Він снував очима по колоні. Він хотів побачити того рябого, того салдата й командира з "Окремої Червонопрапорної". Онде він!

Схиливши голову, рябий салдат, і він же командир недавній, ішов у першому ряду, темний, як ніч, з негарним вугластим своїм обличчям, посірілим і безвиразним.

Серед вартових було кілька дуже знайомих Максимові облич. Але вони не впізнавали його чи вдавали, що не впізнавали, відверталися. А то ще й спеціяльно були грубі й брутальні, щоб підкреслити свою чужість. Смішні. Та Аллах з ними! Не можна ж на людину складати ще й тягар героїзму, — їй і так тяжко-Тільки Василь Легеза — колишній Максимів сусід і друг дитинства, герой фінляндської війни, потім танкіст у цій війні, потім полонений, згодом салдат у німецькій армії, а тепер-от міліціонер — дивився сумними очима просто Максимові в лице, ворушив губами й зітхав мовчки. Ніби він хотів щось сказати та й не міг.

Був він — Василь Легеза — начальником варти того відділу, що йшов зразу за Максимом. Мавши змогу відходити набік, Василь доганяв останню шерегу, в якій був Максим, і йшов мовчки якийсь час поруч. Потім зітхав ні до кого й відставав собі.

Вони йшли цілісінький день. Спочатку колона була компактна, всі батальйони, відділи й підвідділи трималися досить щільно купи. Та потім

колона дедалі все більше розтягувалась. Скоро вона розтяглася на добрий кілометр. То її розтягувала так утома й виснаження.

Вже надвечір у колоні були такі, що цілком вибилися з сил. Вибилися з сил і дівчата та жінки — ті печальні "жони-мироносиці", що йшли по грязюці, по розчавученому, заболоченому снігу в легких черевичках і взагалі не були призвичаєні до тяжкої ходи. Така дорога була їм понад силу взагалі, надто ж після кількох діб тюрми, після голоду, жаху, безсоння, крайнього нервового напруження, сліз, відчаю...

Варта була сильніша, бо не виснажена, нагодована, і через те, мавши енергію, бігла вперед чимдуж і підганяла в'язнів, не шкодуючи ані язиків, ані рук. Але надвечір і варта почала приставати. Начальство ж, що їхало попереду саньми, квапило — "давай, давай!". Те начальство розстаралося в селах, через які переходили, ще пару підвід і вмостилось досить вигідно.

Люди, вибиваючись із сил, спливали потом, а деякі й сльозами безсилої люті та відчаю. До втоми приєдналися голод і спрага. Хто мав які харчі, поїв на ходу, а годувати їх організовано ніхто, мабуть, і не думав. Напитись теж не було де. Лише сніг, брудний сніг. Але люди хапали навіть брудний сніг і їли. Дехто ж лягав просто на землю й швиденько пив із калюжок, що траплялися на дорозі.

Максим не відчував голоду. Ті шматочки хліба, що їх мав при собі, він повіддавав по одному Костикові, а сам навіть і не думав про їжу. Не переймався тим. Він і нічим не переймався, йшов собі так-от, як автомат, байдуже, занурюючись ногами в болото й сніг, і лише часом спотикався. Він не дивився ані собі під ноги, ані навіть навколо себе, — він дивився сам у себе, в свою душу, розв'язуючи в ній велику, болючу й складну шараду, трагічну шараду, якої не міг розв'язати... Тим часом сили танули. Бурки порвалися вже зовсім, і ноги в ступні були босі, лише халявки від бурок прикривали ноги вище кісточок. Та він якось навіть і не помічав, що ноги були вже зовсім босі. Надвечір відчувалася лише всепожираюча, все затьмарююча втома й бажання лягти й геть про все, про все забути.

Але то було неможливо, їх гнали й гнали вперед. І здавалося, тому кінця не буде. Хтось ніби заповзявся зламати їх усіх геть на цурпалля, обернути в ганчір'я, розтіпати геть на лико. При думці згадувався Кутузов, і тоді Максим зціплював зуби, затинаючись.

Коли вже й варта здебільшого почала приставати, а до того ще завечоріло й з'явилась потреба тримати колону щільніше, щоб не розтяглася безконечно й не розгубилася, — тоді за розпорядженням начальства почали робити короткі "привали". Цебто голова зупинялась і чекала, доки підтягнеться хвіст. Зупинившись, люди падали на землю, де стояли, опановані єдиним бажанням — перепочити. Хоч мить, хоч коротку мить! І так лежали, поки підтягався хвіст. Але Максим не лягав, бо знав, як потім тяжко підводитись і що такий "відпочинок" тільки ще дужче послаблює. Через те він під час "привалів" стояв, відпочиваючи на ногах. Як тільки підтягався хвіст колони, лунала команда: "Марш!" — і колона рушала далі. Ті нещасні, що пленталися в хвості, не мали змогу бодай припасти до землі, хоч на одну мить, щоб хоч упитися ілюзією відпочинку. Підтягнувшись, вони тюпали далі, доганяючи колону, й уже знову починали відставати. Така логіка, така "діялектика" цього жорстокого світу. Слабий приречений загибати, й він загибає сам, а сильніший... сильнішого добивають!

Так колона з "привалами" сурганилася крізь імлу, крізь темряву.

В цій темряві Максим побачив раптом (і зовсім виразно!), що так сургануться разом із ними десь цілий світ. Вдень цього не було так видно, а вночі — як на долоні. І праворуч, і ліворуч, і ззаду, й спереду — геть навколо в темряві рухалося, повзло безліч вогненних цяток і котився глухий клекіт. То йшли десь багатьма паралельними шляхами і так навпростець якісь машини — очевидно, танки, бронемашини, мотоциклі, вантажні, боєві й особові авта, тягачі з гарматами тощо. Так ніби то безліч тракторів орали в степах і скородили ніч світлом фар. Цятки сунулися, як зорі по землі, — сузір'я переганяло сузір'я, набігало на нього, минало. То, далебі, відступала армія... Але з неспокою й з одчайдушних намагань команди колони прискорити темп, з тривоги

їхньої видно було, що не тільки "відступає" армія, але й "доганяє" інша армія... Світ женеться за світом. Світ доганяє світ... А між ними метається ця нещасна колона, приречена обома тими світами...

Кілька разів люди переконувалися наочно, хто ж то їде з тими вогниками: в кількох місцях колона наткнулась на машини, застряглі в болоті. З погашеними вже фарами й заглухлими моторами машини стояли, перехнябившись, посеред баюр, а біля них упадали шофери, тихо й несамовито лаючись, так як уміють лаятись шофери лише "найпередовішої країни світу"... Вони квапилися й тривожно позирали в темряву, перепитуючи щоразу в вартових колони, чи "там не видно нікого?". Вони боялися, що їх наздоженуть їм подібні, тільки в інших мундирах. Може, то вже вони їдуть он там он, ген-ген у степу, оточуючи їх із усіх боків кільцем вогників, як очима хижої вовчої зграї?..

Незважаючи на "привали" й на всі заходи, колона зовсім "здала темп" — хвіст застрявав у багні, в темряві. Може, він тепер уже й спеціяльно застрявав? Може, деякі люди й робили ставку на "нестерпну ситуацію", що зветься "оточенням", "кітлом", "кільцем", звідки інші вириваються, мов з пожежі, кидаючись напропад, усе залишаючи? Може, хто й робив на це ставку — хто мав іще віру й надію на якихось "визволителів". Але навряд чи хтось іще мав її, ту віру й надію, серед цих людей. Ні, то була тільки втома, смертельна втома...

Щоб "підбадьорити", було проголошено: хто відставатиме — буде розстріляний на місці. Але, навіть і після такого проголошення, люди цілими групами, разом із вартою, сідали на землю, дійшовши до крайньої межі втоми.

Тоді було проголошено "ночівлю". Саме підійшли до якихось будівель. То були літні бараки на бурякових плантаціях Н-ської цукроварні. Правда, вони були з повибиваними вікнами, але то нічого.

Людей загнали в два з таких бараків. Всередині було повно настеленої й перележаної, прілої соломи. Це було велике щастя — такі-от бараки й така-от солома, хоч і пріла. Мокрі й вимучені люди виповнили бараки вщерть і попадали купою на ту солому. В тім бараці, де був Максим, було особливо тісно. Але то, може, й добре, тепер ці люди мусили звикати до чимраз більшої тісноти. Зараз люди збилися так, як то буває на двірцях великих вузлових станцій, де збивається безліч транзитних пасажирів, — очевидно, на двірцях цієї "країни соціялізму", бо в іншому світі, може, й не такі двірці.

Хтось у темряві засміявся крізь сльози й, імітуючи станційного оголошувача, виголосив:

— ...Поїзд стоїть десять хвилин! Транзитним пасажирам пересадка на... гей, карнач! Куди тут нам пересадка, га?!!

Карнач не відповів, і з в'язнів ніхто не зареагував ні голосом, ні сміхом, лише від дверей почулось попередливе шипіння вартового:

— Ану тихо там! А то пересядеш ось!..

Десь там у сусідніх бараках розташувалась варта й теж, мабуть, лежала "без задніх ніг", але от знайшлися невтомні, що стали й стояли тут біля дверей і біля кожного вікна.

Чи спав хто з людей, чи не спав, чи спав Максим, чи не спав — хто зна. Тільки-но вляглося гудіння в голові від всього того гармидеру й галасу "упорядкування", тільки-но думка відокремилася від тіла й попливла в маріння, як її нагло було завернено назад. Хтось штовхав Максима під бік. Ще не очунявши, Максим крізь порваний сон чув, як десь від дверей голос старшого карнача, тобто "самого" Зайця, стурбовано гукав у барак:

— Колот!.. Колот є?.. Гей, Колот є?!.

Ніхто йому не відповідав.

— Колот!!!

Тоді саме хтось почав тихо й тривожно штовхати Максима під бік.

— Ну, що? — спитав байдуже Максим. Він спитав тихо того, хто штовхав, але відповів від дверей голос Зайця:

— Нічого. Так, значить, ти є?!.

Максим помовчав. А тоді апатично, після павзи:

— Голубе дорогий! Та чи не пішов би ж ти до чортової мами!..

Всі в бараку засміялись. Всі-бо прокинулися, розбуджені тим карначем, і були люті на нього за те, що наробив галасу й зіпсував усім сон.

Заєць нічого не відповів. Він був дуже задоволений, що "втрата" знайшлася, й пішов собі геть.

— Та-ак, — сказав хтось понуро. — Бережуть, брат, тебе, Петровичу... Бережуть...

А як люди знову почали дрімати, раптом за бараком усе зарухалось, загомоніло, забрязчало й пролунала, спочатку десь далі, а тоді вже біля дверей і біля всіх вікон, команда.

— Вихаді!! Жіва!.. Давай-давай!!.

Так люди й не виспались. Та де там і було виспатись, коли ж уся "ночівля" тривала всього лише з годину. Люди плакали, розправляючи

закоцюрблені руки, ноги й спини. Перемучені кості нили, невиспані голови гули, за горло хапав кашель. Очі — мовби хто піском позасипав. Зрештою... навіщо, скажімо, такому в'язневі очі? Він міг тепер іти в такій колоні й без очей. Не помилився б. І навіщо, скажімо, голова? Багатьом вона здавалась тепер цілком зайвою, принаймні Максимові.

Навіщо, справді, стільки муки, коли, здається, наймудріше б і найлегше б лягти отак ниць і — хай стріляють. Це тривало б секунду. Ну-ну, але ж це значить... Що це значить? Це значить, що той дурний Кутузов раптом досягне мети, досягне найголовнішого — обернення тебе в ганчірку. І матиме рацію Соломон із своєю тезою про нікчемність людини... Е, ні, не зараз і не так! Ні. В цій шараді мусить бути краща розв'язка... краща!..

Голова гула, наче з похмілля, так що Максим, як і всі, ледве здавав собі справу з того, як їх поставили надворі в колону й погнали далі. Все тіло тремтіло, незважаючи на вперті намагання стримати його, що було поза людською волею.

Покинувши бараки, вони посунули в мокрий передранковий туман, перемішаний ще з темрявою.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

На шляху, куди нарешті колона виповзла з бічних доріг і манівців, їх почала обганяти армія. Власне, це були потоки салдатів усіх родів зброї, що були розбитими частинами совєтської армії. Все те було зсаджене з машин і всієї техніки, спішене й бігло вчвал на власних ногах або на захопленій по селах іншій "техніці" — на возах, на санях і на санчатках... Точно як ті бідні італійці недавно. Танкісти, артилеристи, літуни й кавалеристи й інші — все це перло хаосом, переганяючи одне одного. Проте, навіть і втікаючи, все те, від сірого салдата до найвищого офіцера, — пишалося своїми новенькими, недавно попришиваними до

старих, брудних уніформ, погонами. Було смішно дивитися на цих кумедних червоних погононосців. Їм, арештантам, було смішно.

Але "сміх" той був гіркий. Погони нагадали не тільки трагікомічну історію про те, як ще не так давно батьки й старші брати цих салдатів обривали погони всім тим, хто їх носив, разом зі шкурою, або й з головою, — виходило б, тільки для того, щоб перекласти ті самі погони на інші плечі. При тому Максимові згадалося також, як в отаких погонах білогвардійські офіцерики розстрілювали в канаві його брата, покладеного ниць в одній білизні. А тепер ось ці, може, так само розстріляють його. Тоді "білі", а тепер "червоні". Хіба не все одно?..

Та все ж це видовище червоних погононосців — зовні видавалося передусім несерйозним. Якось виходило так, що ті погони були самі собою, а салдати самі собою, — одно до одного не пасувало. В народній мові для таких випадків є геніяльне визначення: "Приший кобилі хвіст". Це, далебі, про ці погони сказано! Вони пасували до цих салдатів так, як до корови сідло, бо в усьому іншому салдати ці були такими, до яких звикло людське око за десятиліття, — "червоноармійцями". І от хтось зіпсував стиль, познущався з них тими смугастими ганчірочками.

Правда, ті прямокутні ганчірочки, мабуть-таки, якось поміняли декому з них, особливо ж офіцерам, і їхні душі. Ті новопогонні душі перли, розштовхуючи людей, наче це вони були бозна-які герої й наче це вони не втікали, пограбувавши в людей останні коні й санчатка, а щонайменше мчали до столиці ворога на трофейних золотих колісницях. Та це все їм, напевно, найменше сушило голови. Вони втікали. Бо війна й героїзм тепер, власне, й полягали, мабуть, передусім у втіканні від смерти, від сильнішого й у доганянні слабшого. І в убиванні всякого. Хто кого згріб, той того й убив. І чи не на ознаменування цього їм і видано погони?...

Крім військових, колону доганяли й переганяли ще юрби цивільних — чоловіків і хлопців з торбами, жінок і бабусь із дітками, вигнаних у білий світ, чи то пак "евакуйованих", якихось дядьків на санях і на возах — теж

із дітьми і з стариками. Зрідка проїздили також машини, навантажені різними меблями й ще якимось барахлом...

Дедалі цей потік усе густішав і ставав усе інтенсивнішим. Колону раз по раз притискали до краю дороги, до тинів — якщо це було в селі, або випихали геть на сніг чи на почорнілі ріллі — якщо це було в степу. На шляху було йти тяжко, а на снігу та по ріллях ще тяжче — люди місили розквашений сніг чи глевку ріллю, тупцяючись на місці. То була не хідня, а каторга. Вони знову виходили на шлях, і знову їх спихали звідти геть.

Парадокс, але факт: люди раділи вже, коли з'являвся літак чи й кілька, — тоді їх клали на землю, варта теж залягала віддалік, і так вони лежали довго, часом і з півгодини, поки літаки кружляли над шляхом. А коли літаки зникали, тоді колона йшла далі. Надолужуючи прогаяне, варта "вилазила зі шкіри", намагаючись перти колону з усієї сили вперед, але з того мало що виходило — вище себе, як кажуть, однак не стрибнеш.

На шляху дедалі ставав більший хаос, дедалі було більше паніки, більше юрб, більше літаків угорі. Може б, колоні найкраще було порснути в усі боки — й лови... Але то так здавалося. Насамперед — куди? А потім — навіть найспритніший і зі свіжою силою ледве чи зміг би тут утекти при такій охороні. В'язні знайшли тут іншу раду — своєрідний "компроміс": вони не тікали, але не дуже-то й ішли вперед. І млявий темп колони пояснювався вже не тільки втомою, а й цією "пасивною формою спротиву". Під прикриттям явно видимої втоми люди ледве-ледве пленталися, тупцяв лися, немовби й пориваючися "з усієї сили", але не в силі гнати вперед. І товклися на місці, з надією відстати, згубитися з очей варти, а тоді чимдуж чкурнути. Це була наївна, трагічна "хитрість" з одчаю.

Але на цім шляху не було рятунку. Начальство зрештою таки підмітило, що "відстаючі", як тільки хоч трішечки опинялись подалі від очей вартових, виявляли надзвичайну здібність рухатися назад. Тоді було вже не тільки дано рішучий наказ

р о з с т р і л ю в а т и всіх, хто відстає, але одночасно було й розстріляно двох таких, які вже не могли йти. Це був найдешевший спосіб "творити чудеса", відомий З давніх-давен. І справді, після цього сталося "чудо": вже не було тих, що відстають. Люди дослівно "лізли зі шкіри". Бо ж таки "видима смерть страшна" З'явилася солідарність — солідарність відчаю: сильніші підтримували слабших, "брали їх на буксир", допомагали. Всі збагнули, що доля тих розстріляних — це перспектива кожного з них, і раптом вони стали триматися один за одного, триматися вкупі. Їх обхопив жах, жах смерти поодинці. Вони хотіли, якщо вже так судилося, гинути разом, бо ж так тужно й страшно гинути самому... Всіх їх було зрівняно рішуче й безповоротно, і вже нікому з них не вдасться ні по кому видряпатися вгору!.. Збагнувши це, вони побралися за руки, за плечі, за поли й так повзли, тягли один одного, спотикалися, падали, вставали... але йшли разом... разом до єдиного спільного... кінця!..

Господи! Як же це нагадувало ту колону італійців з їх розпачливим "Аванті!.." Тепер уже було ясно до болю, до крику, до розпачу, й Максим чітко відчув це: в цілому світі для них немає заступництва, немає співчуття, немає зрозуміння, нікому вони не потрібні, ніхто й ніколи їх не буде рятувати. "Не ждіть рятунку ні від кого, ні від богів, ні від царів!.." Ці рядки зринули якось ненароком. Максим згадав, що це ж пак в "Інтернаціоналі" співається, в гимні тих, що оце ведуть їх на страту, вірніше — тих, в ім'я яких їх оце ведуть на страту, — в гимні Кутузових, Соломонів та інших... Зайців!..

Кілька разів їх бомбили німецькі літаки. Причому літунам, напевно, було добре видно, що ж то за колона така повзе, але вони бомбили її завзято й очевидно з насолодою. Варта вкладала колону на землю просто на шляху, а сама залягала віддалік навколо колони, й Заєць криком попереджав, що кожен, хто встане, буде негайно обернений на решето. Люди лягали горілиць хрестом, як навчили німецькі полонені, і так лежали. Але "хрест" не допомагав; — літаки шпурляли бомби. І тільки тому, що вони їх шпурляли з дуже високого лету, бомби все лягали далеко збоку. А чи, може, тому, що колона мала окреме щастя. То дійсно

було щастя, бо коли б бомби потрапляли в гущу — було б багато "череп'я", бо ж варта не дозволяла розпорошуватись, а веліла лежати "на місці".

Німецькі полонені люто потрясали кулаками вгору на своїх земляків і вибухали гістеричною лайкою, вже по-російському, почавши з того вивчення мови "великого народу". Варта ж, коли починали рватися бомби, зчиняла й собі стрілянину з автоматів понад головами лежачих, щоб ніхто не зміг схопитися й побігти. Причому стріляли й таким чином утримували лад гвардійці, не даючи розбігтися не тільки в'язням, але й міліції.

Так повторювалося кілька разів, але без жодних втрат, доводячи лише до жахливого нервового вичерпання бідолашних людей.

Та ось надвечір знову налетіли літаки. На цей раз їх було два, але вони заскочили колону на рівному, голому, ще й підвищеному місці, на великому плато перед спуском у низину. І заскочили вони саму колону. Решта, цебто весь той потік військових і цивільних, що плив увесь час, тут розірвався, зробивши велику прогалину. І в тій прогалині опинилася колона в'язнів. Вона залягла, як і раніше, просто на шляху, оточена вартою віддалік. Упала пара бомб... Гуркіт, дим, стрілянина з автоматів, довга павза... Потім команда: "Вставай!! Марш-марш!!.", бо літаки полетіли собі геть.

Люди встали, щоб плентатися далі. Встав і Максим, зробив кілька кроків і раптом наткнувся на жахливу картину... Біля великої димлячої воронки лежав навзнак із простреленою головою той рябий, подзьобаний віспою салдат "Окремої Червонопрапорної". Він ще пускав ротом рожеві бульки, хоч обличчя й руки взялися вже смертельною сіризною. А біля нього, скоцюрбившись, вклякнув німецький полонений і тримав прострелену голову рябого на своїх колінах. Він її тряс обома своїми руками, дивився в погаслі, викочені здивовано й так застиглі очі й бурмотів тихо, розгублено:

— Камерад!.. Камерад!..

Неначе хотів розбудити, бо ж уже треба було йти. Далі, далі йти їм...

Максимова рука мимоволі потяглася до шапки, він зняв її, постояв... І так з непокритою головою, з шапкою в руках пішов далі... Туди, до шерег, що ставали "по чотири". А за ним іще йшло багато. Люди йшли і йшли мимо воронки, мимо того салдата рябого й теж скидали шапки, мов по команді... А як пройшли всі, як минув уже "хвіст" колони, тоді до рябого салдата й до німецького полоненого підбіг сам Заєць і наставив автомата полоненому в груди...

Німець обережно поклав голову мертвого на землю. Встав. Провів рукою по своїх очах і, зігнувшись покірно, пішов.

А Заєць затримався хвилинку, торкнув мертвого ногою, пробуючи, чи справді мертвий, а тоді сплюнув і побіг доганяти колону.

Всі пройшли. Рябий салдат лишився лежати сам. Він уже не був підлеглий Зайцеві. Він уже зірвався в безодню й пішов десь "на волю"...

"Яка, яка іронія! Треба ж було тому рябому, тому невідомому салдатові, тому героєві пройти з боями шлях аж із-під Сталінграду, треба було пронести голову через усі бурі й вогні й треба було зберегти таке серце, щоб ось тут, отак по-дурному скласти це все до ніг... кому? Зайцеві!"

На Максима це справило тяжке, невимовне тяжке враження.

Але колону було вже вишикувано, люди зімкнулися, побралися за плечі й за руки й поповзли далі. Максим тепер опинився в першому ряду. Либонь, на місці того рябого...

Синяві сутінки здавались безконечними й прадавніми, вже невідомо було, який це був уже з черги вечір. Рахунок дням і вечорам згубився. Колона все собі повзла, та Максим її вже майже не помічав. Він ішов ніби ще власними ногами, але вже хтось його підтримував. Той "хтось" — то був Василь Легеза, якому начальство доручило спеціяльний нагляд за Максимом, наказавши стежити пильно й берегти окремо, не спускаючи з ока. Василь згубив межу між двома поняттями того самого слова — між "берегти" й берегти, а тому беріг його по-своєму, як умів. Він підтримував і вів Максима в синявих сутінках і, озираючись, щось шепотів.

Скаржився. Ні, плакав. Так, плакав. Зашкарублий, загрубілий, закурений димами й порохами всіх систем, загартований смертями, попечений вогнями Василь Легеза плакав. Він бачив власну загибель. Чув її своїм серцем і не знав, до кого ж йому тим серцем своїм зашкарублим пригорнутися — серцем, що раптом, перед образом неминучої загибелі, вгляділо страшну свою самотність... Він тихо-тихесенько журився, жалівся Максимові, що от проніс свою голову через фінляндську війну, через польську, через перші роки цієї, через полон і німецьку армію, через партизанщину, але... далі, мабуть, не витримає вже. Далі вже він загине. І його загибель — дволика; ні, їх дві загибелі — одна доганяє, йдучи по п'ятах, а друга — чигає десь там попереду.

Максим мовчав. Чим він міг потішити цю людину? Які він міг подати їй надії?.. Він сам іде вже, як по лезу меча. Ще Василь Легеза тримається твердо на ногах, іде чітким кроком, а він уже... Гай-гай. Його тримає тільки впертість.

Все життя він думав, що його сили невичерпні. А тепер побачив, що за ці дні вони вичерпались, що його вже вимотано до краю.

І найбільше вимотувало його відчуття пустки й холоду. Максим машинально кутався в ветхе своє пальто й не міг зігрітися. Не тому, що пальто було ветхе, а тому, що того холоду, який він тепер відчував, ніяким пальтом не нагрієш. "Душі холодно", — мовляв Соломон. Це було

найстрашніше. Душі холодно. Хтось у ній уже гасив іскру тепла, і вона тепер уже була як мотор без іскри чи як льокомотив без пари.

Того, що він уже був хорий, що він уже мав пропасницю, Максим ще не усвідомлював. Та й то було йому байдуже. Не те його печалило.

В очах його стояв образ тієї жінки, тієї матері з іконами Спасителя й Марії — жінки, повергнутої в болото громом і блискавкою з неба. Образ тієї жінки, що так вірила в чудо. Коли зник той образ, коли згасла та сліпуча картина — настала темрява. Тепер та темрява заливала Максимові душу, топила її, зносила в прірву...

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

"Янгол"

Це сталося біля Великої Писарівки.

Услід била артилерія. Гарматні стрільна прилітали нагло звідкілясь і, закінчуючи свою параболю, репались над колоною. А вгорі кружляли, вили літаки.

Біля Великої Писарівки, на магістралі Суми — Охтирка — Грайворон — Тамарівка створилося пекло. По цій магістралі відступали зразу армія, море цивільних і велика колона їх, смертників, з Максимом серед них. Все це сунулось суцільним строкатим потоком, то втрачаючи, то знову сяк-так відновлюючи дисципліну й порядок. Але тут, біля Писарівки, все перетворилося цілком у хаос, зірвавшись із усіх уторів.

На розквашеній глеюватій дорозі той потік закипів, як лавина. Захекуючись, він лементував, стугонів, скреготав і палахкотів дикою, гістеричною лайкою. Вдираючись у заглиблену вулицю, як у пащу якоїсь потвори, наїжачену поламаними тинами й обчухраними деревами, той

потік душив сам себе в конвульсійному поспіху — ніби, залазячи в цей прохід поміж тинами, сподівався тут урятуватися від смерти.

А смерть напосілась шулікою. Ота артилерія!.. Її "гостинці" прилітали зненацька зі свистом і улюлюканням над це людське стовпище, чвохкали в баюри й розривалися зі страшним гуком, здіймаючись буранами землі й заліза в небо, — туди, де літаки креслили спіралі, стаючи на крила, бокаса.

З-під тих літаків і гарматних стрілен шалено виривалися "гвардійці" й "не гвардійці", сталінградська піхота, й танкісти на санях, і цивільні люди, й жінки з немовлятами, й старенькі матусі, й "торбешники", й міліція, й командири, й представники "відновленої влади" — все це летіло вперемiш, збиваючи й топчучи одне одного.

Лише не летіли вони — Максим і вся їхня колона смертників, колона приречених. У суворому порядку (єдине, що тут іще мало порядок), розбиті на відділи й батальйони, зімкнені щільно, вони лежали збоку, відтиснені від шляху, випхані з вулиці на горби й на городи, покладені там у мокрий сніг і багно та оточені, мов тином, тяжко озброєною вартою. Вони лежали й немовби "тримали параду".

Крайнім з флангу сидів на снігу Максим.

"От установа, — звучали в його вухах пригадані слова Васі-танкіста. — Поставлять тобі стілець, посадять на нього сабашника з рушницею — і вже маєш "цитаделю"!.."

Правда, вартові раді були б чкурнути хто куди. Але куди?!. Все одно нікуди. І через те вони були всі "на посту". Смертельно бліді, гістерично люті, роздратовані, вони пасли свою отару. А карнач спеціяльно пас Максима, що з нудьгою байдуже дивився просто перед собою, на шлях...

Господи! Яка злива тваринячого підлого жаху! Скільки злоби й тупої жорстокости, що й перед смертю ще сама себе жере, душить, із садистичною насолодою переступаючи через кожного іншого. Якась лавина оголеної, вже ніяким фіговим листком не прикритої, людської мізерії.

Він дивився — і не було в нього жалю ні до людей, ні до себе. "Це все закономірно, і цей ось жах Содоми і Гоморри".

Здавалось, пекло розверзлося, забираючи ввесь цей непотріб під улюлюкання всіх чортів і чортенят. І його теж ось чекало це саме пекло...

А ззаду все сильніше й сильніше напирали ті, що були ще в степу. І так само все дужче натискала артилерія. Тріщали тини, тріщали полозки й колеса. Десь горіли хати. Все тиснулось у вузьке горло греблі, насипаної через урвище, з якого зривались униз коні й гармати. Найсильніші гнали вчвал по всіх інших, як по воді. Над усім стояла, як дим, осуга несамовитої лайки.

Найсильнішими були й тому перли попереду всіх, звичайно, люди в шинелях, з погонами, з паліччям рушниць, із гранатами тощо. Вони здебільшого мчали на хурах. Гнали, як орда, прокладаючи дорогу кінськими грудьми й голоблями через юрбища. Летіли через це кипляче пекло, панічно вириваючись геть...

І ось тут раптом, як дивне видиво, з'явилась і звернула на себе увагу всіх якась дівчина. Вона виринула посеред самісінького пекла — біла-біла, в халаті сестри-жалібниці поверх військової блюзки й спідниці. Вона вибігла десь із двору насупроти Максима і, піднявши руки, закривавлені по лікті руки санітарки, перегородила шлях орді... Молоденька, сімнадцятилітня дівчина з русявим непокритим волоссям, що розвівалося на вітрі, вона була мовби той Янгол мармуровий з цвинтаря, що раптом ожив і вибіг на середину вулиці. Вона підняла руки, мов крила, й

перегородила ними шлях людському потокові, а своїм дзвінким, як кришталь, юним голосом перетяла раптом хаос:

— Заберіть ранених!!.

Вона прокричала це мовою цій землі, мовою Максима й багатьох із цього потоку. Вона благала, гукала, звертаючись до людського серця кожного.

Та марно. Лавина перла, загрожуючи її роздушити.

— Заберіть ранених!!! — піднесла вона голос вище. Вона вже наказувала — дзвінко, категорично.

Кришталевий голос потонув у ревищі й чиємусь тупому, жорстокому реготі.

Тоді дівчина вихопила парабелюм і, піймавши за вудила паровицю коней, що летіли на неї, вибухнула й заклекотала такою страшною, божевільною лайкою, що всі навколо неї зупинились. А дівчина, звинувшись, як вуж, і задерши кінські запінені морди вгору та не пускаючи їх, метнулась до саней, до купи гвардійців і в відповідь на похабщину закипіла, наставивши парабелюм командирові просто в зуби:

— Ранених!!. Заберіть ранених!!. Заберіть товаришів!! Сволотаі.. Боягузи!.. Мерзотники!.. Перестріляю!!! Р-раз!..

Всі з саней посхоплювались і стали перед дівчиною, засоромлені. Стали, позираючи скоса вгору.

— Ну-ну... Чого кричиш іще? Теж генерал... Де там твої ранені?.. Гей-гей!.. Хлопці! Ану давайте разом!.. Разом!! — І вони взялися всі разом. Усі.

Диво-дивне. Все, що тільки що летіло, загубивши голову й топчучи одне одного, втративши людську подобу, тепер стало. І стояло героїчно, запрудивши вулицю. Даремно інші напирали десь іззаду. "Встигнеш там!" І навіть, здавалось, це саме відносилось і до літаків, що кружляли над головами, — мовляв, теж "устигнеш, чорррт!.."

Салдати й цивільні, чоловіки й жінки носили ранених, носили сіно, солому, рядна. Ранених носили обережно, дбайливо й складали на сани — по два, по три. Навантажені сани рушали, а підходили інші. "Давай-давай!.."

Вони забирали товаришів. Вони евакуювали шпиталь. Серед інших працював і перший батальйон в'язнів з Максимом на чолі. Рятували товаришів. А ними всіма командував мармуровий Янгол. Маленький Янгол з великим серцем, що вміє так страшно, так божевільне лаятись...

Вже давно зникла Писарівка разом із погаслим пеклом, — через неї прогуркотіли юрбища, і вона лишилась тиха — десь там, у голубих снігах, у диму, в болоті, а Максимове серце все ще тремтіло дрібним тремтінням. Сталося щось, що вибухнуло сильніше, ніж усі вибухи досі. З пам'яти не йшов той Янгол, що раптом піднісся серед людського занепаду, як фенікс із попелу.

Не йшло з пам'яти й те, як той Янгол дивився на них — ув'язнених, оточених вартою, — дивився вогкими мерехтливими очима... Це, власне, він, той Янгол, примусив карнача подати в'язнів на допомогу — "рятувати товаришів", крикнувши:

— Гей, ти, цербер! Ану давай сюди твоїх людей! Швидко!..

І "цербер" мусив, зціпивши зуби, давати людей, щоб рятувати людей. Мусив давати приречених, щоб рятувати теж приречених...

І вони носили тих хлопців, тих людей, тих товаришів, із сльозами на очах... Салдати за руки, арештанти за ноги — "Давай", "брате мій, товаришу мій!.."

Янгол...

І от настала критична хвилина. Хвилина, коли, здавалось, треба було вже розчепірювати пальці й пускати соломинку, на якій завис, і летіти в прірву. Рештки сил залишали Максима. По черепу, мов по ковадлу, бив хтось тяжким молотом, забиваючи клин між світлом і тьмою, між ним і рештою, щоб остаточно відколоти його, відчахнути від тієї решти, від скелі, ім'я якій білий світ, і вергнути його геть у безвість. Він відчував, що вже він перехнябився — одна нога тут, а друга вже там, і йшла обертом голова... Ще одна мить!.. І ось тут раптом його душа стала цапки. Збунтувалась. Стала руба, випроставшись на весь свій зріст, велетенська його душа:

— Жити!

Досі йому тільки не хотілося вмирати. А тепер-от, як уже сили залишили його, як він уже напівпритомний опинився на грані між буттям і небуттям, йому раптом страшно захотілося жити.

— Ж-и-т-и!!.

До розпачу, до болю, до божевілля, до тяжких, невиплаканих сліз — чоловічих сліз, що стояли в ньому океаном, зібравшись за все життя каторжника й гнаного. "Ж й т й!" Те чудесне слово дихнуло на нього всім ароматом нежитого, неопізнаного, незбагненого, таємниче дивного й божественно прекрасного.

Немічне, розчавлене, агонізуюче тіло вже дубіло в сніговій синяві, а над ним душа звилась і закружляла, заклекотала, як сокіл. Вже зовсім босий, він ступав по снігу дерев'яними, не своїми ногами, вже мертвів

ззовні, а хворобливий зір його загорявся буйним вогнем. Власне, тіло його було вже майже по той бік болю й страждання, його вже майже не було, і, може, саме тому душа так нагло вирвалась із полону, заметушилась, випросталась на всю велич над страшним проваллям і відчайдушне поривалась угору, розгортаючи крила для лету.

— Жити!

Тіло спотикалося, босе, по снігу, по розчавленому шляху, плуталося під колесами гармат і під ногами велетенських юрбищ, брело, немов під водою, немов по дну моря, не відчуваючи нічого, а охоплені гарячкою очі дивилися на ворухливе оточення й не сприймали його, воно здавалося вже не реальним, не тутешнім, неживим. Все здавалося нереальним. Реальною була лише синява, синява смерти, по якій гасав одчайдушно зір. То була безмежна снігова пустеля, пустеля степу синявого кольору туги — кольору печального надвечір'я, кольору крижаної загибелі. Гарячкові очі дивилися в ту снігову закрижанілу пустелю, а перед очима чомусь поставав давно забутий, колись бачений образ, поставав чітко до галюцінації: "Х р и с т о с у п у с т е л і". Цей образ заступив собою весь світ... Самотній Христос у безмежній і холодній, у мертвій, кам'яній пустелі. Холодна, тужна, глуха синява. Пустеля, покрита великими скорбними каменями, як надгробними брилами. Пустеля безмежної туги.

Він один сидить на кам'яних брилах — сидить, обіпершись ліктями на коліна й звісивши голову на груди. Смутний у синявій тузі. В скорботі глибокій перед прірвою грядущої ночі. Один...

То не Бог! То тільки, тільки людина. Самотня, боса, простоволоса. В рубищі, в ганчір'ї, з натрудженими, побитими ногами, всіма забута й покинута, — поставлена над безоднею. Людина, яку ніхто не може врятувати...

Десь клекотав світ, пропливаючи збоку. І, немовби з тої картини, з-за того Христа вийшовши, в тривожному синявому надвечір'ї непомітно

підступив до Максима вартовий Василь Легеза. Озирнувшись навколо, він проговорив пошепки, мовби ні до кого, мовби в снігову синяву:

— Надійшов наказ... завтра на переході Грайворон — Тамарівка... якщо в Грайвороні не відбудеться трибунал... усіх розстріляти...

І зник, мов його й не було.

І тоді, немов відповідаючи на той "наказ" чи на той "трибунал", раптом з імли гарячкової встав син сонячного Палермо... Максим навіть незчувся, як вони з ним помінялися ролями... Тепер уже він, Максим, сидів на землі, під колесами гармат і під тупотом людських юрбищ, під цівкою скорострільа, наставленого в груди, а над ним звівся син сонячного Палермо. Він устав із пітьми й скрикнув, як колись кричав його камрад до нього:

"Аванті!"

Чи це він наставив і цівку скорострільа в груди?..

— А вант і!!.

І встала перед ним дівчина з очима, повними сліз і шаленого гніву, біла вся, — вона звела руки, як янгол крила, і, замахнувшись парабелюмом, закричала — вибухнула зливою страшних слів, доконуючи найбільший парадокс: опинившись за межею можливого, бурхнула з серця відчай потопаючої любови гураганом жахливої лайки."

І встав той рябий і вугластий салдат, той понурий, але чесний вояк, і сказав громоподібно:

— Дай людям хліб!!. Це люди!!.

І всі вони встали — різноплеменні й різноязичні, — ті втілені іскри безсмертної людської душі, яка не хоче вмирати і яку не можна (ні, не можна!!) вбити. Вони підвелися над ним і стали, як мур.

А він уже лежав, розпластаний у багнюці.

Тоді крізь гомін усіх інших спитав хтось понурий, — таж це той блідий майор у шинелі наопашки і з виразом смертельної втоми, зневіри, сарказму:

"А чи ти віриш у людину?.."

Спитав так, ніби це він питав як суддя на трибуналі.

— Вірю! — гукнула Максимова душа, вириваючись крізь зуби, зціплені мукою. — Вір ю...

"Аванті ж!" — сказав син сонячного Палермо.

І вони його підвели всі гуртом. На якійсь невловній грані прозвучав наказ, волю якого не можна було порушити. Прозвучав так, як він прозвучав був уже раз, тоді, на бульварі, сказаний чужою мовою, але збагнений відразу сином сонячного Палермо...

Зціпивши зуби, Максим одвів рукою наставлену на нього цівку скоростріла, звівся й пішов. Пішов.

"Аванті!"

Він пішов у буряному потоці вогненних рефлексій, несений ними й підхоплений стихією зовнішнього світу. Та стихія обертала ним. Але іскра викресаної волі жевріла дужче, дужче... І от він уже йшов сам і ніс ту іскру, лише гойдався, як язичок загроженої вітром свічки, що ось-ось,

ось-ось погасне. Але не погасав. Свічечка розгорялась у велике полум'я. Те полум'я роздмухував хтось жадібний, дикий, пристрастний, божевільний від великого гніву й великої любови.

Він, той "хтось", — такий, як син сонячного Палермо, як той салдат рябий... як Вася-танкіст... як блідий майор... як тая мати з образами Спасителя й Марії... як вони всі...

"А чи ти віриш у людину?.."

— Так. Вірю!

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Грайворон!

Яка чудна і яка чудесна назва — Грайворон. Вона пливла разом із червоними й зеленими колами в його гарячковому мізку, переливаючись усіма тонами спектру, мов якась веселкова симфонія, відсвіт прекрасного дитинства. Назва — як пісня, як мрія, як легенда: "Грайворон".

Ще в дитинстві при цьому слові в Максима завмирала душа. Те слово відкрили десь, як Колюмб Америку, й привезли звідкілясь сусіди, і воно ввійшло в дитячу душу з їхніх оповідань, як загадкове слово. Ті сусіди, "відкриватели світів" — шевці, кравці, бондарі, стельмахи й решітники, — їздили всюди по ярмарках, і особливо часто — в Грайворон. Всі їздили в Грайворон, а тоді довго говорили про нього. І Максим заздрив їм, слухаючи їхні оповідання про захоплюючі, хвилюючі подорожі по їхній сонячній, прекрасній, загадковій землі — десь у якийсь казковий, химерний, мелодійний, гармонійний город-царгород, Грайворон...

З цією назвою міг ще трохи змагатися хіба що "Калантаїв". Привезений тими ж самими мандрівниками, відривателями світів — стельмахами та решітниками, з невідомої, загадкової землі.

Господи! І хто ті назви повигадував!

Але Калантаїв — все-таки не те. Грайворон, о!.. Це слово жило в Максимовій душі, перетворюючися помалу в своєрідну химерну легенду. Вже в школярські роки це слово в його душі розгорталося в надзвичайний образ, асоціюючись одночасно з Шевченковим "За байраком байрак, а там степ і могила" та з Пушкинським полем із "Руслана й Людмили", — тим полем, де лежить одрубана голова велетня на мечі. Нашаровуючись, ці дві асоціяції творили незабутній образ, що лишився на все життя...

...Дике поле й червоне небо, буйна тирса й червоні маки... В тім полі могила козацька, висока-висока, роззяплена, як вулкан, а навколо могили — не одна голова велетня на мечі, а багато-багато їх, сивоусих, чубатих запорізьких голів стоять на мечах, і їх "не приймає земля"... "Нас тут триста, як скло, товариства лягло, і земля не приймає..." А вороння крутиться над ними, виграє на червоному тлі неба над тим полем Грайвороном! Ніби крикливий вороній смерч стоїть над тими сивоусими героями, велетнями землі української, що десь чекають чуда, раз земля не приймає й вороння не вклює...

Грайворон. Щось таке зворушливе звучало завжди в тім слові Максимові, і так воно звучало йому ще й тепер.

Може, тепер воно звучало йому так тому, що воно в'язалося в його пам'яті з річкою його дитинства, на яку, як на голубу нитку, була нанизана в його свідомості назва цього міста разом із іншими звучними й блискучими назвами міст і містечок, прив'язаних до самого його серця:

Білгород...

Грайворон...

Охтирка...

Скелька...

Опішня...

Диканька...

Полтава!.. Нанизані вони всі дорогим разком на голубу нитку з золотою прошвою, ім'я якій Ворскла, і мерехтять усі, плинуть у широкий Дніпро...

Ось у тім Грайвороні, в тім звучнім місті Грайвороні й мала ніби вирішуватися їхня доля. Там мав бути "трибунал", чи то "військовий польовий суд"... Процес... Позорище... Голгота... Там, де голови велетнів дитячої уяви лежать на мечах, заворожені. "Нас тут триста, як скло, товариства лягло..."

Ген-ген бовваніє він там он, на синявому тлі — якийсь чужий тепер, невідомий і загадковий. Там... Але до нього так тяжко йшлося, що, здавалось, до нього дійти взагалі було неможливо! Та то й добре, либонь. Але Грайворон вабив, як вабить усе смертельно небезпечне. І хоч усе, здавалось, тупцялося на місці, не здібне вирватися з пекла, все те, разом із пеклом, посувалось-таки до Грайворона.

І Максима ноги несли теж уперед — туди, де вже мав бути кінець усьому. Він, власне, не йшов, його гнав якийсь надлюдський інстинкт. Гнав його душу, а тіло несла стихія, в якій він плив, мов тріска на каламутній бистрині. Був він у тому стані, коли тіло його було вже немовби само собою, а воля — сама собою, коли воля, безсила перебороти інерцію байдужого, розчавленого, до краю виснаженого й агонізуючого тіла, горіла й шалено билась крилами об нього, об теє тіло,

як об гливку землю, не в силі піднести його своїм поривом угору. Для цього сила її мусила б бути подвоєна, потроєна, в двадцять разів збільшена. Ба, вона мусила б бути титанічною, щоб переступити межу можливого. Переступити межу можливого!

Зовнішній світ для нього погас, горів тільки вогонь усередині — його власний світ, переливаючись усіма кольорами веселкового спектру. Він набрякав, як хмара майбутніми блискавицями. Треба було тільки викресати першу іскру.

А навколо було темно й глухо.

В тій глушині, в тій напруженій тиші було чути, як серце доходило до грані. Ось-ось... і буде вже навіки темно. Але над ним стояла душа, стояла — вогневіла, дедалі грізніша, дедалі затятіша, не бажаючи здатися. Ще трохи — і буде великий бій: бій по той бік можливого, але по цей бік реального. Бій за того Янгола, що постав мов Фенікс із попелу... Бій, що має скінчитися...

Чим може скінчитися бій одинокої, скаліченої, розторощеної, малої людини проти всього світу — проти світу зла, проти чорної великої ночі безглуздя й смерти?..

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

В темряві їх загнали в льох.

Це був уже Грайворон. Власне, це був льох, а льох — це ніби й був Грайворон. Але для в'язнів те й друге було чимось більш теоретичним, ніж реальним. Реальною була тільки темрява, решта ж існувала лише в припущенні. Темрява була вогка, слизька, заплісняві́ла й якась потойбічна. Щільно збита й герметичне заткнута, вона була, проте, намацальна й вагома, як вода на самім дні океану, — така ж і сірчана в своєму хемічному складі й така ж безмежна в своїй чорноті. Лише коли

вартові присвічували запалюваними папірцями, натоптуючи людей у темряву глибокого й великого підземелля, — те, що було припущенням, на мить виривалося з темряви, являючи себе реальністю: льох! Із деталів, вирваних у темряви, можна було судити, що це був не звичайний, а якийсь особливий льох, середньовічний, — під склепіннями тяжких мурів, з гаками в мурованих стінах, з покрученими сходами вниз, із тяжкими виступами тощо. А на дні була пріла, вилежана людьми солома, валялись криваві бинти й тхнуло екскрементами й іншими підозрілими смородами... Десь там, либонь, мусили лежати й скелети, черепи...

"Такий, власне, і мусив бути льох у Грайвороні... Саме такий!.." — чомусь відзначила Максимова думка, коли тіло його спускалося вниз, зависнувши в людському товпищі. Ціле те товпище вливалося в чорну пащу дверей і сходів, як якась суцільна глевка маса. її згори запихали, натоптували вниз, вганяли в землю...

Ось так ними засипали льох, як засипають вугіллям чи глиною. Ще й потопталися зверху й придавили лядою. То, власне, була не ляда, а залізні, ковані двері на тяжких засовах, але уявлялась ляда.

Засипали, утрамбували й так лишили...

Оце й був Грайворон. Можливий кінець усіх початків.

Їх лишили чекати. Може, чекати довго, а може, лише мить, щоб переселитися в тісноту ще тіснішу й чорноту ще чорнішу, вже зовсім ідеальну. Але перед тим іще мало відбутися позорище "суда". Для чого, коли ж можна й так?.. Люди вже ані стогнали, ані ремствували, ані говорили взагалі. Вони поприлипали один до одного, збиті докупи, посхиляли голови один одному на плечі, на груди, переплелись руками й ногами й, так спресовані, не то висіли, не то лежали в темряві. Темрява їм усім заплющила очі.

Ніхто не мав вогню й ніхто не мав махорки. І ніхто не мав голосу, як ніхто вже тут не мав і свого власного обличчя. Ніхто й не ворушився. Лише серця... Боже! Якби хто їх — їхню енергію й їхню нудьгу — міг злучити докупи й увімкнути в алярмову сирену, вона, мабуть, так би вила, що дахи валились би людям на голови, як від землетрусу. А може, скавуліла б злобно й клекотала гураганом страшної, чорної, найтрагічнішої лайки. Чи кричала б криком остаточного й непоправного вже, вічного спустошення...

Так, це був саме такий льох, який, на думку Максима, й мусив бути в Грайвороні: глухий кут, у який мало нарешті все впертися. Це було безвихіддя, й саме так сприймала це вже унезалежнена від усього — від тіла й від душі — Максимова думка. Його тіло лежало розпластане й притиснуте іншими, нерухомо. А душа блукала в темряві, зосереджено шукаючи якоїсь щілинки, щоб глянути на зорі, зорієнтуватися й прийняти якесь рішення. Хоч і відчувалось, що вже пізно.

Пізно?.. Чи справді вже пізно?!.

Мабуть, таки вже пізно. Та й не видно ніде ніяких зір і ніяких щілин.

Ні, не може бути. Не може бути! Треба б тільки мати підойму, — зринуло в думці, — оту Архімедову підойму, що нею можна повернути й хід плянети...

Під склепінням повік текла вогненна ріка, і то, власне, під склепінням тих повік товклася й душа, не в силі їх розімкнути, зрушити, знайти з-під них щілину.

"Отак-от у Шевченка натоптано в ту могилу товариства..."

"Нас тут триста як, скло..."

"Так, скло. На жаль, цього разу таки скло. Не триста, а чотириста тут, але — скло, череп'я. Дрібне, побите, потовчене і — непотрібне. Купа піщинок із того велетенського самуму Соломонового — піщинок, уже звалених у дюну. І це вона ось присипала ноги й руки..."

Хтось, шукаючи зручнішого місця, щоб заснути, поклав голову Максимові на груди, притиснувся вухом до його ребер, мовби лікар, дослухаючися, чи ще б'ється серце-Максим тримав ту чиюсь голову на грудях і заколисував її своїм диханням. Нехай слухає!.. І плив разом із тією головою чиєюсь на грудях. Плив, лежачи горілиць на хвилях, намагаючись її вирятувати... вирватися з нею з самуму піщинок, — вирватися геть і піти собі...

І от він вирвався. Він іде по землі. І несе щось на грудях... Злива сліпучого-сліпучого сонця... А він іде собі й щось несе...

Що ж він несе?

Господи! Та це ж син! Це ж його синок!.. Синочок!! Несподівана й приголомшуюча знахідка. Загублений у руїнах, серед людських юрбищ, у повіні жаху й смерти, а тепер-от знайдений, синок! На чадних, жаских румовищах, серед червоної пустелі, захаращеної торосами руїн, у самумі людських істот знайдений, і от тепер він несе його!.. Дитячі руки обхопили батькову шию, маленькі долоні розгладжують чоло, розправляють глибокі зморшки. А очі зазирають у очі, й пломеніють, і мерехтять великими сльозинами дитячого безмежного щастя — щастя зустрічі... На хлопчикові тяжкі, великі чоловічі черевики, драні й позв'язувані дротом... Максим скидає ті черевики геть і голубить малі натруджені ноги, що так довго блукали по торосах рун., шукаючи батька, в тяжких чоловічих черевиках, позв'язуваних дротом... Вони тепер ідуть удвох... Ідуть крізь зливу сонця... Йдуть десь крізь дим... Крізь юрби...

Потім вони зустрічаються з цілим родом. Це немовбито на якімсь вокзалі. Вони всі мають десь вирушати, кудись їхати. Далебі, до рідної

хати, що десь там — за морями, за горами руїн, за проваллями бомбових кратерів, за пустелями згарищ... Вони з синком мають поспішати до матері, до тихої, гордої їхньої матері й дружини... Та тільки ж син не може бути так-от босий, і Максим іде по гостинець, по дитячі черевички, лишивши синка з родом... А коли повертається назад із черевичками — нікого вже немає. Нікого. І синка теж. Тільки він сам посеред руїн — один із маленькими черевичками в руках.

Тоді Максим кинувся навздогін. Хтось сказав, що вони вже всі на кораблі. Корабель уже відчалив, та Максим таки добіг до нього по вузенькій кладці з двох довгих дощок, покладених на воду. І скочив на палубу, в натовп:

— А де ж синок?!.

— Там...

— Боже мій! Де "там"?!.

— Таж там! На руїнах! Чекає десь там на батька з гостинцем...

"Сам-один, як палець, у розбомбленому місті, маленький і вірний..."

Максим кидається назад. Не в силі зупинити корабель, він кидається сторч головою, міцно тримаючи дитячі черевички в руках... І от він уже в місті... Нема... Він біжить по шляхах, він біжить по торосах руїн, він біжить по сизій, опалевій пустелі, — він усюди шукає його, одного, маленького й самотнього, як палець, і серце йому вивертається з грудей." Він носить маленькі черевички по всіх усюдах і не знає, куди ж іще їх понести тепер!..

Раптом — юрби... юрби,.. І гомін: "Знайшли!!." Всі пливуть потоком до берега моря. Там, на березі моря, ніби знайшли сліди його хлопчика... Очі

застилає туман, і стинаються груди від швидкої ходи, хтось — чийсь чоловічий голос — у саму Максимову душу розповідає:

— ...І біг він по березі моря, понад самою водою й кричав... Кликав батька... Дивився в море мерехтливими очима й кричав... А як добіг до того місця, звідки відчалив корабель, побіг просто в море... Спершу біг над водою, поки було мілко, і захлинаючись кричав... А потім біг під водою, по дну, і ще кричав... під водою... гукав батька:

— Батьку!.. Та батьку ж!!. Батьку!..

На березі стояли грубі, драні чоловічі черевики, позв'язувані дротом. Вони лишились самі. Це все, що Максим знайшов у руїнах. Він надів ті черевики та й біг у них, доганяючи...

Максим нагло прокинувся від власного жахливо-жалісного схлипу, все ще стискаючи в руках малесенькі нові дитячі черевички. Злива сліз затопила йому горло. Він відчував ті черевички під пальцями, ще не усвідомлюючи, де ж сон, а де дійсність... Він лише відчув, що якась могутня підойма раптом підважила ціле його єство, душу й тіло, видерла його з небуття й кинула ось тут пластом на землю, ніби щойно тільки народженого.

Над ним коливалася пітьма й стояв невиразний, глухий гул. Голова вже не лежала на його грудях, натомість хтось шарпав його за груди й припадав до них усім єством, дрібно-дрібно трясучись... Вгорі, в темряві, щось стугоніло. Потім там, угорі, відкрилась ляда — перед очима постав блідо-голубий чотирикутник. А тоді внизу хтось глухо промовив:

— І от в о н и зараз вкинуть сюди трохи гранат... За цим, наче спалах іскри, пронизав тишу чийсь гістеричний зойк. Але його враз погасили, — то комусь затисли жменею рота товариші, брутально лаючись.

Той, хто був близько біля Максимових грудей, зітхнув і завмер, притиснувся до них, шукаючи на тих грудях порятунку. Потім прошепотів:

— Та Максиме ж Петровичу!.. Прокинься ж хоч...

— Костику! — впізнав Максим того, хто так щільно примостився було головою на його грудях. — Костику!.. Це ти?.. — і, посміхнувшись, міцно обняв юнакову голову рукою. Хотів ще щось сказати, але не сказав. Натомість швидко звівся крізь тісноту разом із Костиком на рівні ноги.

Збоку відкрився другий, більший отвір, забрязчала зброя, заблимали ліхтарики й загриміло:

— Ану, давай виходь!!. Висипайся всі! Живо!!.

Темрява в льоху заворушилась і почала дійсно висипатися в блідо-голубий отвір. Максим тримав Костика за руку міцно, і так само Костик тримав Максима. Не пускаючись одне одного, вони попливли знизу вгору, з чорної пітьми підземелля, як із шахти, до блідої зірки, що безнадійно й боязко зазирала вниз, крізь голубий отвір. Максим тяг Костика, а з ним — наче тяг і всю юрбу за собою.

В ньому раптом прокинувся вовчий інстинкт, який підказував йому, що це відкрився вихід не тільки в смерть, але, можливо, і в життя. Лише треба його, те життя, брати з боєм...

І, завмираючи серцем, рішений уже на все, він прокладав дорогу попереду себе.

"Що, пак, сказав тоді той Кутузов?.. Ага, "на коліна!". Ні, чекай, ще подивимось!.."

— По четирє становісь!!.

На подвір'ї, в глупій темряві — метушня. Замлоєні зорі, ніби заплакані, ледь-ледь миготіли. При тому зоряному світлі, на пришерхлій землі спішно шикувалась колона. Бліді ліхтарики при землі видавалися теж зірками, але заблуканими, прибулими з пекла, мандрівними, покараними за гріхи на невдячну працю.

Люди не встигали вилізти з-під землі, як їх брали попід руки й ставили щільно по чотири. Хворих, безпомічних, ледве живих — усіх ставили по чотири, а четвірки збивали щільно — носом до потилиці того, що спереду, й ставили їх одну до одної в більші групи, густо обліплювали їх патрулями й відводили набік. До них підганяли нові групи й ставили так само "ніс у потилицю".

А люди все вилазили й вилазили з-під землі, очманілі, почаділі. Деякі тут же й падали, вийшовши з льоху не своїми ногами, а будучи винесені лавиною. Та їх усіх брали попід руки й ліпили швидко в четвірки й приставляли до щільно збитих гуртів, щоб не падали. Кожен такий гурт, підпертий автоматами й багнетами, вже не міг упасти, змушений триматися доти, доки його не зіб'ють відразу весь геть із ніг.

Десь за цією метушнею й брязкотом зброї, — десь там далеко, де жили ще якісь, може, люди, — кричали треті півні, не дорізані ще й не зжерті. Звідкілясь несло смалятиною, йодоформом, сіркою й селітрою — моторошним запахом війни й знищення.

Треті півні... І хтось, немовби передразнюючи їх, викрикував тут на подвір'ї, таким же півнячим охриплим, перестудженим фальцетом, невидимо перебігаючи з місця на місце:

— По четирє станові-і-ісь!!.

Викрикував лише він один. Решта мовчала, тільки сопла, сквапно роблячи свою роботу. Нарешті всі стали по чотири. І так стояли, їх перераховували. Довго, марудно. Потім настала тиша, дрімлива павза. В

тій тиші, в тій дрімоті вони стояли ще довго. В напруженому чеканні тремтіли від холоду чи, навпаки, — від нервової гарячки. Дехто навіть, так стоячи, поринав у чадний сон, як у нірвану.

Вартові теж тремтіли, порухуючи плечима. Деякі жадібно щось чавкали, може, сухарі або шкоринки хліба. Більшість же тільки спльовувала. Вони були голодні, мабуть, так само, як і ці всі смертники, з тією лише різницею, що смертники вже не думали про хліб, вартові ж, напевно, страшенно хотіли його мати. Та що з того. Все, що їм повсовували в руки тоді, в Силенковому перевалочкові, матері, жінки чи сестри, вони поїли давно й тепер жували язики — злобні, мовчазні, затаєні.

Максим стояв у четвірці разом із Костиком, тримаючи його за руку. Слухав, як жвакали вартові, й раптом відчув пекельний голод. Він згадав, аж тепер, що вже давно нічого не їв і що він уже цілком босий. Раніше він ні того, ні другого зовсім не відчував і про те й не думав. А тепер на біду відчув і усвідомив. Та тільки зціпив зуби й напружився — і все. І тримав Костика за руку. Вони були якраз посередині довжелезної колони, й це Максим уже вважав за щастя. Бач, доля вже дбала про нього! Хіба ж це не доказ? Вони вилізли з льоху перші, а опинилися не в голові колони, а посередині. А це сьогодні було страшенно важливо...

Костик тис Максимову руку розпачливо, щось питаючи тим потиском. Максим нагнув голову до юнакових уст.

— Господи... що ж робити... га?.. га?!. — затремтів у вухо, мов у гарячці, "сам не свій" Костик.

Максим нічого не сказав, лише з усієї сили стис хлопцеві холодні пальці, обірвавши тим його шепіт. А вже по довгій павзі промовив тихо:

— Тримайся за мене... міцно... Та не руками, дурний!.. В цей час північний голос десь у темряві прокричав картаво й зловісне:

— Карнач! До мене!.. (Павза). Помкарначі, стрілки, бійці СМЕРШ і гвардєйці — по місцях!.. Увага!..

Запанувала зловісна тиша. А серед неї чулись десь тільки окремі слова тихо віддаваного наказу старшинам. З того наказу до свідомости Максима дійшли тільки останні фрази:

— ... І рвати!.. До фінішу... Швидко. Безупинно. Нагальне!.. Хто відставатиме — пристрелювати зразу, не чекаючи... Темп!

Це саме потім підхопив і переказав гучно до всіх карнач, але не Заєць, а хтось інший. Самого Зайця чомусь не було.

— Ей, ви, там!.. Усі! — вигукнув карнач. — Хто відставатиме, буде пристрелений на місці, як собака. Ясно? Темп!!.

— Увага!! — покрив його фальцет. — Кроком...

— Кроком... — повторив карнач. Забрязчала зброя. Колихнулась у чорноті ще густіша чорнота людської маси.

— Руш-ш!!.

— Руш!.. — віддало, як луна.

І колона посунулась, щільно збита, мов отара овець. Десь попереду залізним кроком відбивали салдатські чоботи, — там ішов авангард. Їм намагались потрапити "в ногу" всі ті "стрілки, бійці СМЕРШ і гвардєйці", що зімкнутим ланцюгом ритмічно гойдалися навколо колони. Вони старанно товкли ногами мерзлу землю та побрязкували зброєю. А посередині плуталась, спотикалась і петляла ногами сіра хлипка маса. Люди хапались, наступали один одному на п'яти, на пальці, підбивали самі себе під коліна... Йшли... "До фінішу" десь...

— Темп!!.

Слабі спотикались і заточувалися з тихим стогоном крізь зціплені зуби. Але здоровші не давали їм упасти. Разом! Іти всім разом... до того "фінішу"... Разом!!. Згодом вони всі виб'ються з сил і збайдужніють, проблиск волі погасне й вони вже не будуть тримати один одного, не будуть підхоплювати тих, що падають. "Нехай падають!.. " Всі вони по одному відриватимуться й летітимуть у прірву. Але це згодом. Зразу ж зі старту вони інстинктивно хапалися один за одного, хотіли бути всі разом. Усі разом!.. Людська душа боялась лишитись самотньою в хвилини проблиску погасаючої волі.

Була та пора глупої ночі, коли, мовляв, "чорти навкулачки б'ються" й за якою завжди помалу починається світанок. Але світанок ще не починався. Та й чорти, мабуть, навкулачки ще не бились чи, може, вже скінчили. Було тихо. На диво тихо після скрипу, гуркоту й галасу минулого дня й вечора та після всіх попередніх днів, вечорів і ночей. Тихо так, що здавалось, ніби вже нікого й немає в світі, лише ця колона. Ось ще й її скреслять геть — і буде зовсім тихо. Але поки що...

Огорнена відчаєм, колона бігла вчвал. Власне, її гнала вчвал варта, теж, либонь, огорнена відчаєм. Бігли всі. Куди? Чого? Пощо?..

Бігли вперед по мерзлій землі, по пришерхлих калюжах темної площі, по склу тонюнької криги, що ламалась із дзвоном і брязкотом, по хлипкій смолі грязюки проламаних баюр, крізь таку саму темряву, проламуючи її нагло. Темрява починала вже сіріти, і хтось усе приспішував і приспішував ходу:

— Темп!.. Темп!..

З площі втяглися в вулицю. Та тут уже не можна було йти посеред дороги, й колона мусила розтягтись, приперта вартою до парканів, ставши безкраєю, загубивши в імлі початок і кінець. Середину-бо вулиці

зайняла інша колона: напівпотоплені в баюрах танки, тяжкі гармати, машини, порозпрягані вози — все те лежало боком чи руба, вже зовсім захололе або ще тільки трохи живе. Це, певно, десь тут билися недавно "чорти навкулачки". Де-не-де хлюпалися люди й хропли коні, безнадійно й розпачливо шарпаючи цугом тяжкі тонни заліза, витягаючи його з баюр і не можучи зрушити засмоктаний глеєм і тьмою тягар. І трохи не плакали коло них люди, шаленіючи з люті, вибиваючись із сил і бабраючись із жахливою матюкнею в калюжах. А деякі випрягали коней і зникали геть, як примари.

Повз усе це бігла безкрая сіра лавина, притиснена до парканів.

Максим тримав Костика за руку і, стиснувши щелепи, напружував рештки сил, зосередивши всі ті сили не в ногах, а в очах. Він видивлявся вправо й наперед, обмацуючи зором кожен зустрічний стовп, кожен отвір у паркані, кожні ворота, а вухо ловило кожен крок тяжких чобіт варти збоку і ззаду, визначаючи — котрий повернувся боком, котрий оглянувся назад, котрий відстав на коротку, але, може, якраз вирішальну дистанцію. Він полював за потрібною хвилиною. А серце дедалі билося тривожніше, бо вже відчувалося, що надходить світанок, темрява рідшає і з цим катастрофально падають шанси. Може, навіки…

Нарешті Максим уловив потрібний момент і… зі всієї сили штовхнув Костика вправо — й у ту ж саму мить стрибнув за ним сам. Попадали і враз завмерли. Прикипіли. Вони опинилися за розваленим і похиленим на дерева й кущі парканом і там причаїлись, — за парканом, об який черкали ноги безлічі людей і рушниці вартових… Колона йшла і йшла, а Максим із Костиком не ворушились і навіть не дихали, дивлячись усторч крізь проломини в паркані на рухливі тіні, що бігли так близько, аж долітало болото з під їхніх ніг… Вони лежали, закляклі, так довго, що це здавалось вічністю, і кожна мить була тягуча й болісна, як нестерпна мука…

Нарешті колона пройшла. Пройшла! Затихли останні кроки. Зникла остання тінь. Лишились тільки Максим із Костиком, одні на всю околицю

тут — за парканом. Максим слухав, як віддалявся глухий тупіт і брязкіт, покотившись десь у безвість, у чорну-чорну прірву, слухав і беззвучно... сміявся!

Благословлялось на світ. Уже рожевіло небо на сході, де все більше й більше роздималося пишне фіялково-червоно-золоте віяло... Ранок уставав мовчазний і насторожений. Він звівся над морем мертвої тиші і враз замерехтів привітно...

Йому назустріч підвелися й вийшли Максим і Костик, тримаючись за руки. Вони були, мабуть, одні тут на все це мертве місто.

Який чудесний світ! Казковий світ! Десь колись уже бачений таким і тепер повторений у всій своїй красі.

Фантастичні дерева, оправлені в блискучу кригу ожеледиці, як у кришталь, і такі ж опанцеровані кригою стовпи, обірвані спіралі дротів, рештки будівель, каркаси руїн, танки, гармати й вози в пришерхлих баюрах — все це стояло як зачароване і мерехтіло-мерехтіло, промінилось.

Так, десь це вже Максим раз бачив... Але по-справжньому, так гостро й рельєфно побачив і відчув це, мабуть, уперше, саме тепер ось тут.

Земля зненацька беззвучно здригнулась, ніби зі сну чи від глибокої пропасниці, і дерева з дзвоном обронили дощ блискучих крижинок — перлинок, що випромінювали сонечка. І знову запановувала тиша. Тиша. Ніде ані рипу, ані голосу...

Максим із Костиком постояли, послухали, подивились — і рушили.

Рушили назад.

Назад? Ні, вперед, до життя.

Вперед по білому світу — додому!

Здавалось, це так просто. От тільки перейти цю німу, блискучу кришталеву пустелю — і все. Прірва й пекло зникли, нема. Нічого нема. Лише вони самі...

Пройшли вулицю й вийшли на величезний майдан. Пустеля. Ніде не то що людини, а навіть собаки, чи ворони, чи бодай якоїсь іншої живої істоти. Тільки блиск ожеледиці й запах згарища та піроксиліну. Посеред майдану перехрестя шляхів, оздоблене рясно блискучими спіралями обледенілого дроту, пообриваного геть у всіх напрямках. Але ні, тут, на перехресті, таки був хтось. Серед обірваних дротів тут бовваніла також якась постать. Вона стояла в якімсь химернім шоломі, задерши руку високо, немовби когось переймаючи або благаючи, щоб і її забрали з собою. Але вона стояла не на землі, а на купі каміння. Це на постаменті стояв істукан Леніна, подовбаний немилосердно кулями й шрапнеллю з усіх боків і... з іржавою цеберкою, надітою на голову.

Максим з Костиком подивилися на цю велично-смішну постать, постояли на перехресті, не знаючи, куди ж їм іти, якою дорогою.

"Підеш ліворуч — голови збудешся. Підеш праворуч..."

Ніде було ані вичитати, ані в когось спитати про дорогу, а самі вони нічого не пам'ятали, бо прийшли вночі й вийшли вночі. Єдина "істота" — та, з піднесеною рукою, теж не могла нічого тут порадити, бо той напрямок, куди вона показувала, був непридатний: це був глухий кут, що впирався в купу руїн, над якими височіли решткі колишньої церкви з позпилюваними хрестами... Хоч плюй на руку й бий — куди полетить.

І тоді Максим згадав, що це ж Грайворон! Оце мертве місто, в центрі якого вони стояли, — Грайворон! Місто з загадковою, чарівною назвою, що зачаклувала його пам'ять з давніх-давен. Блискуча перлина, нанизана на голубу нитку його дитинства, — Грайворон. І без жодної

живої душі... Казкове поле дитячої уяви, де позгинані голови велетнів лежать на мечах, на полі великого бою... Нічого подібного!.. На цім полі бою валялись тільки брудні розкидані онучі, криваві бинти, консервні банки, різне смердюче дрантя. Та ще зяяли глибокі воронки, лежали обірвані дроти й чувся сморід піроксиліну. А над усім — мертвий блискучий панцер ожеледиці, заворожена скляна нерухомість, крижана мерехкотнява. Єдиний "велетень", що присутній на цім полі бою, — це той, що задер руку, але й він, заляпаний болотом і екскрементами, позбавлений величі надітою на голову іржавою цеберкою... Грайворон. Гаразд...

Максим упевнено повернувся на південь і пішов. Повз розбиті, розторощені будівлі, повз роззяплені пащі воронок — на південь. Назад — уперед!..

Так вони увійшли в широку вулицю, що нею йшов шлях, і шпарко попростували на південь, вибігаючи з мертвого міста на простір, на таку ж мертву снігову пустелю.

Костик був ще в черевиках, але Максим був уже цілком босий, хоч бурки ще покривали зверху ноги. Максим вабив Костика зі шляху, з цієї рівнини, геть туди до лісу, що ген-ген стояв сизою стіною праворуч за засніженим лугом, але Костик не йшов. І благав Максима теж не йти. Бо, мовляв, там снігу по пояс, там ані їсти, ані голову притулити, та ще, може, й "партизани". Там вони відразу загинуть. А тут більше шансів.

Максим знав, що то омана, що їм не вдасться заплатити за своє життя так собі дешево, здавшись на щастя. Ні, він знав, що рятунок лежав не на битих шляхах, а на вовчих стежках, на дуже-дуже тернистій путі, навіть на цілковитім бездоріжжі. Але дивився на Костика й бачив, що той не витерпить муки, не витримає надто тяжкого іспиту, а через те поступився. Хай буде, як буде.

Вони подалися рівниною, обминаючи тільки великий шлях і йдучи малими дорогами. Та ба! Вони йшли так не самі. Ще й, крім них, у степу то там, то там бовваніли чорні цятки на тлі снігової пустелі, втікаючи одна від одної й усі від когось. Може, й від тієї колони втікаючи? Може, то там бігли такі., як і вони? Може, та колона вже й уся розбіглася? Чи, може, то так звані "торбешники"?..

Йшли безперестанку аж до полудня, і не тільки не приставали, а все ще дужче летіли вперед, окрилені надією.

Десь спалахнула й усе більше розгойдувалась артилерійська канонада, але вони на те не зважали, навіть не звертаючи уваги на те, що вони перли їй просто назустріч.

В особливій пригоді їм став замерзлий рівчак, що крутився у вибалку, — по його кризі, вже добре вичовганій безліччю ніг, вони гнали легко, як по асфальтовій дорозі. В обідню пору той рівчак несподівано вивів їх просто до якогось села, що приліпилося на крутому березі Ворскли, над засніженим лугом.

Хлопці розгубилися. Постояли нерішуче. Але в селі було ніби тихо й спокійно, і навіть не помітно було ніяких особливих ознак життя. А тут напосідався голод. Хоч би чогось трохи пожувати або хоч покурити! Максим з Костиком вийшли з вибалку й пішли в село, заходячи городами. Скоро вони були вже в селі. Вибрали оком собі хату, в якій напевно можна було б щось роздобути, і попростували до неї садочками, перелазами.

Вони були вже майже біля ґанку, як з-за колодязя несподівано виступив зовсім маленький салдат з автоматом, у повстяниках і в шапці-ушанці й несподівано гримнув:

— Стій!!.

Хлопці стали.

— Руки вгору!

Підняли руки вгору.

— Документи?..

— Немає.

— Гаразд. Марш вперед!.. Прямо... Прямо...

І так, кермуючи ними, як кіньми, ззаду, в'їхав ними просто до хати, а в ній до просторої ясної світлиці. Там наказав їм стати. Посвердлив їх очима мовчки, стоячи сам на порозі, а потім почепив автомата на шию й вийшов геть, лишивши Максима й Костика самих стояти посеред хати.

Як тут було чудесно! Було тепло. Було чисто. Глиняна долівка була посипана піском і здавалася для Максимових босих ніг м'якою, як пух, ніжною, благословенною, як та долівка, по якій він бігав босоніж іще маленьким. Просто перед ними був стіл, застелений мапами й газетами, на яких стояли манірка, польовий телефон, чорнильниця, пара пляшок і лежали розсипані набої до автомата. Праворуч простягалась лава, а над нею було велике люстро з кривою поверхнею, в якій усе відбивалося викривлено. Так принаймні здалося Максимові, коли він глянув у те люстро на себе. Те, що він побачив, могло бути, без сумніву, тільки в жахливо кривому дзеркалі: звідти дивилась на нього безмежно змучена й волохата людиноподібна істота... Ліворуч була піч-полька, тобто — суцільна стіна з дверима-аркою до сумежної кімнатки, "хатини". І нікого з людей!..

Хлопці постояли. А потім сіли собі на лаві і обоє, мов по команді, заплющили очі. Мов кури на призьбі проти сонечка. Сиділи; мліючи від тепла й утоми, слухаючи, як та втома, мов пари алкоголю, розливалась

тяжкою хвилею по всьому тілу. Було вже ліньки розплющити очі, поворушити хоч одним м'язком. Вони чули, як хтось обережно виступив з хатини і зупинився, дивлячись на них. Нехай. І юний Костик, і бувалий у бувальцях Максим вирішили собі, що нічого, власне, особливого ще не сталося, оскільки вони потрапили, мабуть, до фронтовиків, до армійців. Принаймні кілька годин можна буде бути спокійними, аж поки їх не передадуть до "відповідних органів", тобто — до тих самих органів, від яких вони втікали, а втікавши, вскочили от у халепу. А що вони були таки перед фронтом, можна було виснувати з досить близької канонади...

— Кгм!.. Сержант зараз прийде, — прогудів апатично густий бас. — Закурюйте.

Довелося розплющити очі, та ще й швидко. Слово "сержант" ударило Максима, наче довбнею по голові. Він ураз ясно усвідомив собі, що їх чекає: при фронті, без документів — їм належиться розстріл, а як взнають правду — то тим більше.

Тим часом перед ними стояв типовий український дядько і, посміхаючись у вуса, слинив цигарку в одній руці, а другою рукою простягав кисета.

"Сержант — це ж титул, вживаний звичайно в спеціяльному роді військ! Га!.."

— Ви господар? — спитав Максим мляво, закурюючи.

— Ні, я мобілізований... За кухаря тут ось...

"Ага". Страшенно хотілося про все негайно випитати в цього простакуватого й симпатичного дядька, щоб зорієнтуватися, але замість того Максим позіхнув і приплющив очі. "Обережно! Все ясно. Хіба тобі мало одного слова "сержант" для орієнтації?" Вовчий інстинкт перебрав команду, і, замість говорити, Максим "задрімав" собі, лише нашорошив

вуха. "Якщо вискочимо з цієї халепи (давав Максим обітницю), зразу ж курс на ліс. А того Костика потягну силою, понесу на руках, як кошеня... Дитлах!.. Але це — якщо... Якщо ж ні... Гм, треба негайно прийняти рішення, негайно — що робити, якщо "ні"?.."

Але рішення ніякого Максим не встиг прийняти, як до хати знадвору ввійшов сержант. Він навіть не помітив їх, кинув з досадою шапку й шматок хліба на стіл і тяжко сів при столі. Затарабанив пальцями. Це був сірий, задимлений і флегматичний парубок, що в своїх заяложених і пошарпаних військових штанях та в такій же сорочці і в зачовганих чобітках "гармошкою" скорше нагадував сільського коваля чи шевця, аніж будь-якого сержанта чи щось подібне. Дядько, що був "за кухаря", сховався. А сержант сидів і тарабанив пальцями, чимось безмежно заклопотаний, і неспокій той якимись невидимими шляхами передався Максимові. Але... Ні, той неспокій походив не від сержанта. Він походив від шиб у вікні над сержантом, що, позолочені сонцем, деренчали й сопли (так, сопли!) від безугавної десь канонади та бомбових вибухів, від наглих відпливів та припливів повітря, породжених тими тяжкими вибухами. Ті бомби рвались довгими серіями десь там, на південній стороні. Там, на тій стороні південній, стояв безугавний, прогресивно наростаючий клекіт, що перетинав світ упоперек від обрію до обрію, з південного заходу на північний схід... І Максимові занудило під серцем, — це ж їм перетято шлях непрохідно й непролазно. Це ж там заліг фронт — море вогню й заліза, тотальна смерть, сіяна людьми двох армій супроти всього, що не з ними, — армій, які заглибились на кожній п'яді землі. Той фронт — то було своєрідне люте, безкомпромісове "або — або", без третього вибору, без середини. Але проти Максима ті дві крайності були об'єднані в єдину цілість, у суцільне заперечення, без дилеми "або — або", просто — тотальне заперечення. Фактично тут було лише дві крайності: "вони", що залягли фронтом упоперек світу, і "він", Максим, що має їх переступити, скреслити геть. Два світи, такі протилежні, такі неспівмірні, але однаково затяті, непримиренні. І сержант ось — уосіблення того протилежного світу, того суцільного й тотального Максимового заперечення.

А сержант сидів і розгублено тарабанив пальцями. Зовсім не цікавився затриманими, й навіть, здавалось, не помічав їх. Та ось по довгій павзі сержант підвів на них очі і навіть не здивувався їхній присутності. Подивився апатично, а потім:

— Ну, і як же ж воно діла, хлопці, га?

— Нічого, — зітхнув Максим. — Спасибі...

— Добре, — додав Костик. — Тільки от жерти хочеться, товаришу сержанте! — закінчив він несподівано з жалісною міною.

— Жерти?.. — Сержант узяв принесений шматок хліба, примруживши, покрутив його в руках, зітхнув і поклав назад на стіл. І почухав голову, мовби вибачаючись:

— Їрунда, братці!.. От дали пайку — на цілий день! Хоч жуй, хоч плюй, хоч дивись, хоч удавись, га!.. Але зачекайте лишень...

Він устав і пішов до хатини, щось довго там возився. Нарешті вийшов із хатини з повною пригоршнею сухарів, сірих і чорних, як земля.

— Ось хіба сухарів, якщо хочете... — І висипав їх, половину Костикові, а половину Максимові на коліна.

— Ге-ге, та в тебе ж і чоботи добрячі, браток! — здивувався він і аж став, розглядаючи Максимові "чоботи" — босі, репані, в кривавих пухирях ноги, що виглядали з-під верхньої частини бурок.

— Добрі чоботи...

І, зітхнувши, сплюнув — понуро й злісно. А тоді повернувся до столу, сів і почав крутити грубезну цигарку з газетного засмальцьованого

паперу. Задеренчав телефон. Сержант, замість узяти рурку й послухати, просто крутнув за ручку сюди й туди з досадою, даючи "отбой". Мовляв, "одчепись!". І закурив собі. А закуривши, надсипав з повної пачки махорки половину на стіл, а решту запакував і кинув Максимові:

— На... Кури на здоров'я... (Посміхнувсь іронично)... Не так, може, ноги мерзнутимуть... браток!..

Потім заходився розглядати мапу, чухаючи голову.

Максим з Костиком гризли сухарі — житні й яшні, трохи з піском і приплiснявілі, але то нічого, — і ніяковіли, почуваючи себе в явно фальшивій ситуації. Чим то все скінчиться? Костик дивився здивованими й розгубленими очима на Максима й запитував ними щось, а зубами тиснув на здоровенний сухар, аж в очах йому виступали сльози.

Максим мовчки дивився на сержанта, гриз сухарі й трохи хвилювався, але не від страху, ні, а навпаки — йому було незручно й було трохи цього сержанта шкода. А головне — ця фальшива ситуація, думав він, може закінчиться зовсім неприємно. Він думав зовсім спокійно над тим, щоб самому першому внести ясність, бо ж однак "викриття" було неминуче. Адже сержант, безперечно, не знає, з ким має справу. А це ж не гарно — зловживати добротою, для них не призначеною... Сержант, звичайно, буде кричати, взнавши правду. Але от треба взяти та й якось викласти йому, хто вони. Га?..

Максим обдумував, як саме внести у все це ясність. З чого б почати? Все одно ж їх уже заарештовано, значить, рано чи пізно все буде вияснено. І якщо вони ще мають якийсь шанс, то, може, саме в цім тактичнім ході — попередити події. А тоді, може, вже можна буде якось крутитись...

Але тут сержант несподівано перерішив усе по-своєму.

— Ну, от, — промовив він, скінчивши розглядати мапу... — Що, відпочили трохи?.. А тепер, братця, смаліть собі... — і він повів пальцем по мапі, — ось так! Оце село, де ми є, ось тут. А ось отут фронт, на південь. А ви смаліть, звичайно, на північ. Тримайтеся маршруту — Грайворон — Борисівка — Тамарівка... А втім, — зітхнув, — вибирайте маршрут, який знаєте...

І встав. І хлопці теж повставали, здивовані, не вірячи самі собі, що так раптом обертається справа. Він уже їх просто виганяє. Він безперечно мав їх за тих "мобілізованих", що їх безліч відступало по шляхах, діставши наказ Воєнкомату — "йти на формування в тил"; тих, що їх звуть "торбешниками", бо єдине, що вони мали на озброєнні, — це торбу з харчами.

Хлопці позапихали останні сухарики в кишені, закрутили по цигарці, подякували сержантові за все — за сухарі, за махорку, за теплу кімнату, за щире слово, й рушили до дверей. Та тут двері відчинилися назустріч і увійшов той самий салдатик, що їх заарештував:

— Товаришу сержант! А що з цими от робити?

— З ким?

— Та ось із цими ж... Я їх затримав без документів. Ішли до нємця, прямо на фронт смалили.

Сержант наставився очима на Максима й на Костика, але без особливої внутрішньої експресії, лише здивовано.

— Куди?

— Ні, ми не до німців, — заперечив Максим, посміхнувшись. — Ми до своїх.

— Ми колону свою доганяєм, — гаряче підхопив Костик і тут же поправився: — Ми часть... часть свою доганяєм!

— А де ваша колона? — спитав сержант, нахмурившись.

— Пішла на Грайворон і на Тамарівку...

— І?..

— І ми от доганяєм... Пристали...

— Ага... — сержант пильно подивився на Костика, потім на Максима, на його "чоботи", зітхнув, поторсав чуба і несподівано махнув рукою:

— Нехай ідуть. Пусти їх.

— А документи ж, товариш сержант?

Тут сержант визвірився несподівано:

— Які там тепер документи? Не бачиш — люди на той світ пруть! Нехай пруть! Е-е!.. — і махнув рукою, немовби хлопцям на прощання.

— Все одно війна, брат! Паняй, хлопці!..

І хлопці вийшли. Повз здивованого салдата!..

Вони опинилися на вулиці й стали, безмежно здивовані.

"Га! Яка ж помилка вийшла з тим сержантом! Таж сержант — це ж ані одне, ані друге "або", — це середина!.."

— Ну, Костику, тепер — на ліс!

І Костик уже не сперечався, — навпаки, зрадів такій команді. Приголомшений пригодою й несподіваним щастям визволення, він аж тремтів від бажання кинутися звідси чимдуж до лісу, боячись, що сержант може похопитися й завернути їх.

— Ні, Костику. Спокійно. Тепер якраз іди собі спокійно. Отак-от...

І вони йшли собі мляво вуличкою. Йшли просто. Потім звернули ліворуч. Озирнулись. І, переконавшись, що хата вже зникла за тинами та повітками, враз чкурнули, скільки духу, до лугу, задивляючись очима туди ген-ген, де за лугом чорніла смуга лісу.

Та добігти до того лісу їм не судилося. Навіть не судилося дістатися до лугу, що простягався між лісом і ними, вкритий рудими плямами сухих плавнів і щетиною очеретів. Тільки-но вони почали спускатися вузенькою вуличкою з урвища до лугової низини, як їм назустріч вигналася пара замилених коней, запряжених у рожнаті сани (один у корінь, другий у пристяжку), а на санях, на соломі сиділа купа озброєних людей у цивільному.

— Стій! Стій!!. — зарепетували всі, повистрибувавши з саней і наставивши на Максима й Костика автомати.

— Стій!

Це були "свої"... начальник міліції (той, бувший фінінспектор) , два міліціонери й "сам" старший карнач Заєць... "Так от чому його не було вночі біля того льоху в Грайвороні! Це ж вони, пак, відстали були від колони ще в Писарівці, "організовували" там коней і сани і тепер от доганяють колону. Колону, господарем якої, власне, й був ось цей Заєць.

"І понесла ж їх халєра саме по цій дорозі, лугом!"

— Куди ж це ви, га? — визвірився Заєць на Максима. — Га?!.

Та й, не витримавши Максимового вигляду й погляду, спустив свої очі в землю. Максим з безнадії вдався до шибеничного "гумору":

— Якщо я скажу тобі, що йдемо в ліс по квіти чи по ягоди, ти ж однак не повіриш.

— Ні... До нємців смалите?

— Чому ж? Ти ж знаєш, що ні... Ми просто блукаємо. Збились. Одбились. Пристали.

— Добре мені пристали, мов лошаки чешете! І це в який же ви бік так чешете?..

— Не бачиш? Колону ж доганяємо... Чи вже не тямиш?

— Та бачу. Тільки ж як ви в цей бік бігтимете, то ви її ніколи не доженете.

— Невідомо, земля кругла. Не доженемо, так перестрінемо.

— Ну, добре. Чого бігти кругом світу? Сідайте, ми її от зараз доженемо — і все вияснимо.

— Добре, тільки ти от пусти хоч оцю дитину. Вона ж ні при чім.

— Нічого. Там розберем...

— Чи далеко колона? — спитав, зібравшися з духом, підкреслено суворо начальник міліції, коли "бранці" всілися в сани до гурту й сиділи вже, оточені зброєю.

— Доженете, — позіхнув Максим зі зле прихованою досадою й додав іронично: — Якщо все буде гаразд.

— Що значить "якщо все буде гаразд"?

— Та так... А чи ви, мо, їдете до тітки на весілля?

— Поговори мені... (Це Заєць). А як далеко, де саме ви втекли з колони?

— Якщо сказати правду, то не ми від неї втекли, а вона від нас.

— Гм. Я бачу — це ти думаєш, що їдеш на весілля... Ну-ну, сумне, брат, буде твоє весілля.

— Сумне, — згодився іронично Максим.

На тому розмова їхня урвалась. Далі їхали вже весь час мовчки.

Максим обрахував, скільки треба часу, щоб доїхати до Грайворона, потім від Грайворона — до колони. Вона, напевно, не зайшла далі як 15 — 16 кілометрів за цей час, ну й ще зайде кілометрів з 10, поки ось ці коні до неї доскочать. Коні були добрі й бігли шпарко. Не бігли — летіли. Так що виходило, що за яких пару годин вони наздоженуть колону. Там буде все "вияснено". Власне, й виясняти нічого, — їх просто представлять перед ясні очі того гвардійського начальника з півнячим фальцетом, від якого вони втекли в Грайвороні, — і все. Суд триватиме хвилину-дві. Судитиме той півнячий фальцет разом із Зайцем, начальником міліції та з "ударниками" СМЕРШу.

Ні, незавидна виходила картина, зовсім незавидна. Але точна. І фінал — незаперечний. Біографія (його, Максимова) мала скінчитися за дуже короткий час. Що ж до Костика...

Впіймавши сумний Костиків погляд на собі, Максим посміхнувся.

— Закурімо, Костику! Щоб дома не журились. Вони скрутили по цигарці, а тоді, прикурюючи в Зайця, Максим, дивлячись просто йому в очі через прикурювану цигарку, промовив з притиском, звертаючись до Костика:

— Ти, Костику, тримайся сусіда... Сусід не видасть!..

Заєць-бо був Костиковим сусідом по вулиці, про що Максим добре знав.

У відповідь на сказане Заєць не пустив і пари з уст. Лише обличчя йому недобре посіріло й люто набрякли щелепи.

Дивлячись на ті щелепи й знаючи Зайцеву біографію та вбачаючи в усіх її фазах певну закономірність, Максим подумав:

"Ні, мабуть. Заєць завжди лишиться Зайцем, лише мінятиметься фірма мотузки! "

Чим далі їхали, тим тоскніше ставало на серці Максимові.

"По-дурному... Як це все по-дурному вийшло!"

Коні мчали до фінішу. Швидко. Ось уже замаячів і Грайворон. Ось вони вже їдуть вулицею. За пару хвилин перемахнуть місто і...

"Господи, — думав Максим. — Як не треба, то ті літаки хмарами в'ються й грядом сиплють бомби, а як треба — то хоч би ж тобі хоч один, для сміху!"

І ще не додумав Максим цієї думки як слід до кінця, як усі збентежено повернули голови праворуч, а в Максима серце закалатало від радости, — десь за весняними купчастими хмарами гули літаки.

Сани саме виїхали на площу. На ту площу, що рано-вранці була така порожня й мертва. Тепер на ній стояло кілька вкопаних зеніток і біля них комашилась обслуга, швидко повертаючи всі зенітки в один бік. Заєць погнав коней чимдуж через площу. Та не встигли вони доїхати до середини, як з-за білої гори-хмари, пробивши її в самій середині, пішли просто на них чорні літаки, зі скаженим виттям, пікіруючи.

Все, що було в санях, божевільно порскнуло в усі боки. Бабахнули зенітки, й одночасно вибухли перші бомби. Коні хватили з місця, як вихор, здається, несучи самого Зайця й начальника міліції, але потім і вони випали. Максим кулею чкурнув із саней під пам'ятник, до знайомої постаті з піднесеною рукою, і там упірнув у гущу салдат, що поховалися тут заздалегідь. Уже лежачи під пам'ятником, Максим мигцем побачив, як коні минули площу й мчали вже божевільно вздовж по вулиці, а за ними сани йшли льотом, перекидя, гублячи солому й ще якісь речі.

Навколо кипіло, клекотало.

Літаки кружляли над площею, а салдати кружляли навколо пам'ятника рачки і Максим разом з ними. Потім салдати не витримали й чкурнули всі геть до будівель — до ряду мурованих склепів та магазинів край площі, — вірніше, до решток мурованих склепів, а там, перебігаючи від рогу до рогу, від прикриття до прикриття, бігли все далі й хто куди. Під пам'ятником лишився один Максим. Він іще трохи полежав, подивився, як замовкали одна по одній зенітки і розбігалась обслуга, подивився на кам'яну постать над собою, в якої вже одлетіла голова, а тоді враз і собі чкурнув геть. Далі, далі, далі від цього місця! Не від бомб, ні. Від цього місця, де могли його шукати, де могли бути десь поблизу "свої".

Добігши до склепів, Максим поминув їх і увігнався геть аж у вулицю, а потім у перевалок, ще в перевалок, а потім у зовсім вузюсіньку, глуху, мовби сільську, криву вуличку... І там уже пішов собі спокійною ходою. Тут він був уже вільний! Хай гудуть собі літаки скільки хочуть. Це навіть добре, що вони гудуть, хай погудуть трохи. Хто-хто, а вже ті "свої", що його везли, то напевно так позабігають, що потім і самі себе не познаходять. Вони якщо й бувають часом хоробрі, то тільки в великому гурті, коли можуть власним криком заглушити жах.

Вийшовши вуличкою до урвища над замерзлою Ворсклою, Максим сів на призьбі під чиєюсь маленькою покинутою хатою, що стояла над тим урвищем, і в блаженному спокої радісно простяг натомлені ноги, підставляючи їх під тепле проміння сонця. Задер обличчя до того ж таки сонця й завмер, мов задрімав. По небу пливли ясні березневі хмари. Поміж ними небо синіло сліпуче. Було затишно, лагідно, навіть весело. То нічого, що просто над головою кружляли літаки, зате людей навколо нікого не було. На літаки ж Максим не реагував. Він не зареагував навіть тоді, коли просто перед ним унизу нагло рвонуло лід на Ворсклі, понісши той лід разом із водою, димом і мулом у синє небо, — то впали підряд три бомби, зробивши три велетенські чорні гейзери.

"Глушить рибу", — посміхнувся Максим про себе.

Коли осіли гейзери й на Ворсклі лишились тільки три великі чорні кола, Максим побачив, що то він, той небесний пірат, не "рибу глушив" і не здуру ляпнув туди, — бомби лягли якраз там, де проходив через лід широкий шлях.

"Бач, сучий син!.. Який видющий!.. "

Але відразу ж забув про це. Сидів блаженно, не рухаючись. Було млосно й ліньки навіть думати — що ж далі?

В голові приємно гуло, а під повіками, коли заплющити очі, пливла химерна кольорова веремія — червоні, зелені, жовті, сині кола. Ціла веселка. А. в ній оберталося мінливе, мерехтливе слово — "Грайворон"...

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Максим шарпнувся й розплючив очі, — йому виразно відчулось: ніжні, теплі дитячі рученята (синові!) пестили, голубили його обличчя, гладили чоло, повіки...

Ні, ніде нікого. Лише серце калатало шалено та мізок бив на сполох:

"Іди! Іди ж!!

Так. Треба йти. Максим зосередив усю свою волю на цій думці й почав пильно розглядатися навколо, вивчаючи ситуацію та розмірковуючи, як тепер йому слід поступати.

Просто, ген за Ворсклою, попіл, сизим лісом, роблячи величезну дугу навколо Грайворона, обходячи це химерне місто стороною, тягнувся великий шлях Суми — Білгород, захряслий потоком людей і війська. В цей великий шлях вливався менший — той, що йшов через Грайворон. Пробігши ген ліворуч повз низку кузень і ще якихось одиноких споруд; він вливався в великий шлях, як потік у велику ріку, на зламі сизої дуги. Було видно, як по меншому шляху мчали вскач комашини-вершники й, добігші до великого, зникали в рухливій лавині. Запрядені цугом коні тягли туди гармати також бігом. Бігли й цілі маси людей... А поза шляхом — ліворуч і праворуч, переходячи річку, луки й поля глухими стежечками й так навпростець, сунули поодинокі чорні цяточки — все в одному напрямку.

Вовчий інстинкт підказував Максимові, що йому теж треба йти в тому напрямку. Бо йти зараз так просто назад — це божевілля. Сидіти ж тут — теж божевілля. Треба йти на той шлях, у юрби, й посуватися з ними, з

юрбами, вперед, на північний схід. До ночі. Лише до ночі. А потім... Потім — кругом! — і назад. Назад — вперед! Ось це й буде тактика. Тільки не по-лєнінському ("крок уперед — два назад"), а по-своєму: крок назад — сто вперед! крок удень, сто вночі. Ніч — спільниця всіх відважних. Скільки за ніч можна пройти! Ого!..

А ще підказував йому інстинкт, що йому ні від кого не слід сподіватися допомоги й що не можна знайти спільників на той божевільний рейд, яким єдино можна в цій ситуації врятувати життя. Вовчий рейд. Невпинний і... без їжі, без вогню, без взуття, в гарячці... Цього рейду ніхто, ніхто, ніхто не витримає. Це — за межею можливого. Його не може витримати тіло, його може тільки витримати залізна душа, залізна воля, що здібна ступати навіть по власній крові, новіть поламаними вже й поторощеними кінцівками...

Паморочилась голова й холонуло серце перед явною неможливістю той іспит витримати, перед нездійснимістю мети, перед неймовірністю рятунку. Закрадався сумнів... Але він уперто зціпив зуби й відганяв геть усякі сумніви. Він найбільше боявся сумнівів — як зради, як ворога в собі. Мусить! Він мусить дійти! Мусить!.. Він умре, напевно вмре. Але тільки переступивши поріг свого дому. Тільки зазирнувши в очі синкові й своїй вірній дружині, тільки посміхнувшись до них востаннє. Хоч на три цалі, але переступить поріг і вмре вже по той бік порога...

Це було шалене, всеобіймаюче й всеохоплююче бажання. Воно його полонило, воно заволоділо душею й серцем, опанувало всю його істоту, як дикий голод, — ні, як гарячка. Так, це була гарячка піднятої на божевільний двобій, гордої, ще ніким і ніколи не упокореної волі, що на грані можливого за всяку ціну хотіла перемогти.

Перемогти!

І, може, саме тому розум при всій цій гарячці залишався тверезим, спокійним і ясним, — був, як сталева стиснена пружина, невблаганно рішений, холодний і точний.

Розміркувавши за всіма приписами логіки й діялектики над цілою ситуацією, над дислокацією всіх зовнішніх ворожих сил, над усіма непередбаченими можливостями, а також обчисливши, скільки приблизно вже могли забігти його "друзі", з якими він так оригінально розлучився недавно на площі, Максим устав і пішов.

Він не вибирав торованої дороги, а просто прицілився оком на село, що, немовби купи гною, товпилося ген над шляхом, приймаючи в себе живий потік, — прицілився — і пішов навпростець. Спустився з урвища на Ворсклу, пройшов повз роззяплені чорні діри в кризі, ще й зазирнув у них — там було тільки повно чорної води, сплутаних водоростей, і жодної тобі оглушеної рибини. Мисливець і рибалка, що сидів у Максимовій душі, просто-таки не витримав, щоб не поцікавитись і не відзначити спеціяльно цього факту, нікому, в тому числі й йому самому, зовсім не потрібного. Постояв трохи над тими дірами (все ж таки це на рідній Ворсклі, на річці його дитинства, що тече туди, додому, десь аж повз самісіньку його хату), зітхнув і пішов у зовсім протилежний (до напрямку течії Ворскли) бік. Потім перейшов на другий берег і, натрапивши на чийсь одинокий слід у снігу, пішов ним ступня в ступню. Слід був протоптаний парою великих чобіт, і ним було легко ступати. Цього Максим навчився давно, в диких краях у диких тварин, що, керовані стихійною мудрістю, користаються, як з Божого дару, з затрачених зусиль своїх попередників у боротьбі проти сліпої й часом надто тяжкої та без потреби жорстокої дійсности.

Слід вів через луки, через замерзлі саги, через засніжені пагорби й нарешті вивів на шлях перед селом. Тут Максим влився в юрбу й поповз далі разом з усіма. Так, саме поповз, а не пішов. І відзначив, що так само, як і він, повзли, а не йшли, тут і всі інші. Жінки з малими дітками й з вузликами, старі бабусі, змучені юнаки з торбами, бородаті чоловіки в лахмітті, юрби якихось селян. Серед цивільних було багато й військових.

Щойно тепер Максим помітив тут те, чого раніше не помічав: усі ці люди якось немовби йшли й не йшли, й не знати було, чи вони хотіли, чи не хотіли йти. Вони тупцялися в якомусь тупому фаталістичному стані, що паралізував їм і тіло, і волю. Це був якийсь стан духовної анабіози, отупіння, трагічного руху за інерцією, супроти власної волі, — руху від страху. Але страх був однаковий — що ззаду, що спереду, що зліва, що справа, — тому й рух той був мовби вислідом суми різнодіючих і часто дорівнювався нулю. Час від часу люди апатично сідали й сиділи або лягали й лежали, і тільки загроза бути роздавленими змушувала їх уставати й ворушити ногами й руками.

Тільки кіннотники та зрідка мотоциклісти пролітали іноді стрімливо, та ще галопом гримотіла часом артилерія, — власне, не артилерія, а лише окремі легкі гармати, бо тяжкі гармати тягнуто волами й коровами. Це була химерна, якась екстраоригінальна, зовсім ніби й не сучасна, артилерія. Та химерні були й ці юрби — теж ніби не сучасні юрби, а юрби бранців, бідних невольників часів татарських навал, часів Батия й Тімура. Хоч вони й не були пов'язані ланцюгами, але йшли так, наче волокли найтяжчі кайдани. Вони йшли по власній землі, але ніби зовсім того й не знали чи не хотіли знати. Якийсь жахливий парадокс був захований у цьому всьому, — невикричаний і невисловлений парадокс: жах внутрішнього розвалу, безнадії, нестерпної душевної кризи.

Так ішли цивільні, і так же йшло й багато військових. Вони волокли ноги, аби волокти: крок уперед, крок назад, крок праворуч, крок ліворуч. Іти страшно, лишатись страшно, вмерти страшно, жити теж страшно. Бо ж світ навколо — то суцільний жах, а серця вже вичерпались і воля вже висякла, висохла, як струмок у пустелі, де від усезнищуючої спеки горить ущент трава й репається земля. І в них уже порепалися серця й випарилася геть воля, — лишився лише тяжкий, тоскний чад і розпач там, де вона була чи мала б бути. І ось вони гойдалися — гнані вітром війни, як висохле перекотиполе. Крок уперед, крок назад... Ішли й не йшли. Коливалися, кручені тим вітром то сюди, то туди.

Вони, здавалось, уже не хотіли й жити, але вони ще не хотіли й умирати, чи, може, лише не в силі були остаточно вибрати способу й місця, як і де їм найкраще вмерти — на сході чи на заході; на півночі чи на півдні; від бомби чи від мотузки; від кулі чи від обуха; в льоху чи під синім небом... Вони тільки прийняли без вибору фатальне й неминуче — "однак умирати" й байдужо, безвольно здалися на долю, на призначення. І це навіть було вже для них немовби якоюсь заповіддю нової релігії, епотеозою їх філософії жаху.

"Однак умирати..." В ім'я ж чого вмирати? Більшість тут, на цьому шляху, не мала в ім'я чого вмирати, хіба що в ім'я самої смерти.

Чи не в цьому й крилася розгадка того парадоксу, ключ до того фаталізму, що так позначив своїм тавром усю цю масу?..

Ця маса, цей людський потік підхопив і Максима, як каламутна вода підхоплює лист.

Зрідка по юрбах чи понад юрбами цих людей пропливали, переганяючи їх, великі хури, навантажені кріслами, друкарськими машинками, валізами й іншими атрибутами штабних канцелярій та "особливих відділів" разом з манатками й жінками їхніх начальників. А часом і самі начальники сиділи зверху, разом з вартою, тримаючи зброю напоготові, неначе сподівалися нападу ворога кожної хвилини. Ці не мали нічого спільного ні з фаталізмом, ні з безвіллям маси. Вони знали, від чого й куди тікали, і зовсім не збиралися вмирати...

Село, через яке плинув потік, називалося Головлівка, чи щось у тому роді. Це, власне, була вже російська територія. Досі ще була рідна Максимові земля, батьківщина — Україна, за яку він спалив свою молодість. А далі вже починалася та частина світу, на якій йому спалили його молодість.

Це село було спустошене так само, як і всі попередні.

Скраю стояв покинутий тартак. Далі йшли понад шляхом два ряди напівзруйнованих хат, тинів та повіток — брудних і порожніх, лише сміттям і гноєм завалених садиб, зовсім зруйнованих або напівзруйнованих, і не тільки війною, але ще й довоєнним "щасливим життям".

Між ці два ряди хат і дворів вливався людський потік і плив, зачіпаючись колесами та лахміттям за стовпи, поламані тини й лати.

Тут Максим уже не йшов, а його несло потоком, що, стиснений рядами дворів, як берегами, "плив плавом". Максим тільки котився в ньому, як колода на воді. Бо він протистояв потокові. Часто сідав на лавках чи на колодках під дворами проти сонця, дрімав і в той же час спостерігав цей рух, пильно роздивлявся по юрбі — чи немає де-небудь Костика? Або кого-небудь із колони? Ні, не було нікого. Що з ними сталося? Чи живий той хлопчик? Що, нарешті, сталося з цілою колоною? Чи догнав її Заєць? І чи застав Її ще живою, чи наказ уже виконано... той, що про нього говорив Василь Легеза?..

... І знову ці жінки з малими дітками й немовлятами, закутаними в лахміття! Несучи немовлят на грудях і ведучи старшеньких за руку, вони йшли, як на страту. Ні, вони не йшли, їх г н а л и. Їх гнали під загрозою смерти — в смерть-таки ж. Гнали ті, що в своїй злобі приречених хотіли б стратити весь світ...

Максим раптом став помічати, що на нього всі звертають увагу. Він устав і пішов, не розглядаючись, але це не допомагало. "Чого вони дивляться? " Машинально Максим провів по устах і побачив на руці кров. Ага!.. У нього, бач, від гарячки порепались губи, попалені внутрішнім вогнем, часто облизувані й обвітрені. Порепались і кривавились. "І це тому вони дивляться?.. " Але тут же сам і заперечив цей здогад, бо враз побачив справжню причину. Вія побачив... Господи! Таж серед цих лодей було повно знайомих! Раз по раз траплялися люди з рідного міста чи з рідних околиць, що так чи так знали його, знали його рід, знали славу про нього та про його жаску епопею... Деякі навіть злегка кивали йому

головою, деякі тільки витріщали очі, вражені, але потім похнюплювалися, відверталися й швидко проходили. Деякі зупинялися на мить від несподіванки і — теж швидко його обминали... Всі проходили мимо, прискорюючи ходу, і ні пари з уст... Вони, либонь, здогадувалися, як це він опинився тут. Безперечно. Вони боялися за себе, але вони боялися й за нього, щоб не стягти уваги... уваги тих, що теж бігли в цій же юрбі, кожного пронизуючи лихим зором, повним помстивої зненависти до всього світу за свої поразки й клекітливої злоби до інших за нелюбов до себе. Сповнені жадоби чужої смерти, щоб усі вмерли раніше від них.

Максим відчув, що він мусив би десь зникнути з цієї вулиці, з цього шляху. Тепер же, негайно. Але куди? Розмірковуючи над цим, він все-таки посувався далі, як автомат, все тією ж вулицею. Його ноги вже ледве-ледве пересувалися від утоми. Сили його танули. Але він ішов. Так він ішов, аж поки не опинився перед застряглою в баюрі машиною. На тій машині сидів... Ого-го! На машині тій сидів майже весь персонал із Особливого відділу армії й Спецвідділу дивізії — ті самі, що були в селі Веселому й на вулиці Заозірній. Всі його "знайомі" — вартові, й сержанти, й старшини, й той майор-слідчий, і навіть його дівчина! Всі були тут... Максим тільки встиг помітити, що всі вони були заспані, сердиті, неголені, забрьохані і — п'яні. А до того ще й — так-так! — до краю розгублені. Тільки встиг помітити це, як наткнувся на самого... начальника спецвідділу!.. Машина йорзалась у баюрі, шарпалася то сюди, то туди, скажено ревучи. Всі, що були в машині, лаяли шофера на чім світ стояв, а начальник безпорадно дивився на це все збоку, стоячи біля баюри з закладеними за спину руками, насунувши шапку на очі й розстебнувши комір "гімнастьорки". Максим наткнувся просто на нього — лицем до лиця. Це був той самий начальник спецвідділу танкової дивізії, що приїздив його заарештовувати... Але тепер він був і без танків, і без дивізії, лише зі своїм спецвідділом.

У Максима серце похололо, й він трохи не кинувся з усієї сили навтікача від несподіванки. Але не кинувся. Начальник спецвідділу всторч подивився йому в лице і... далебі, не впізнав... Подивився байдужими, каламутними очима, довгим, нудним поглядом і...

одвернувся. Максим майже автоматично пройшов мимо нього, не моргнувши оком, і йшов далі, ледве стримуючись, щоб не побігти. Земля під ним горіла. "Тут же ж десь мусить бути й сам головний, отой "Кутузов". Той, що заповзявся тоді поставити мене на коліна..."

"Ти скажи! Яка єрунда!..."

Змобілізувавши всі свої нерви, щоб не шарахнутись, Максим ішов далі спокійно, — йшов і відчував, що... хтось дивиться йому в спину. Але йшов зумисне мляво. Це йому нагадало, як він колись, ще в школярські роки, вчився гартувати нерви й характер, ходячи по розпеченій блясі даху босоніж, і зумисне не квапився, не шарпався, хоч на ногах аж пухирі схоплювались.

Так вік ішов, здавалося, бозна й скільки, підкоряючись інтуїції, що підказувала йому — не шарпатись і не бігти, не дай Боже!.. Лише думка його бігла шалено, несамовито. Бачив, як дворами, городами й садочками йшли люди, і йому страшенно кортіло й самому кинутися туди. Але не кинувся. По якомусь часі машина заревла оглушливо і, вискочивши з баюри, рушила далі. Максим чув, як вона наближалася, доганяючи. Ось уже й догнала. А догнавши... пішла собі далі. Ніхто з тих, що сиділи в машині, не звернув на Максима жодної уваги. Тільки начальник, стоячи в правому кутку короба, шукав у кубі когось очима і... знайшов! Уп'явся тими очима в Максима, аж голову повернув назад.

"Впізнав чи не впізнав? Зупинить чи не зупинить машину?"

Але начальник машини не зупинив. Вона пішла собі далі, далі, гублячись у юрбі, а начальник усе стояв і дивився й тер рукою чоло. Либонь, пригадував. Раптом, як уже здавалося, що все минуло, машина десь там... стала! Чути було, як стала. "Пригадав?!."

І тут Максим, не змінюючи темпу ходи, звернув ліворуч у чийсь двір і пішов навскоси садочками, забираючи все лівіше й лівіше, далі від шляху.

Потім сів біля купи якогось хмизу і, ніби заклопотаний своїми босими ногами, нагнувся до них, а сам подивився пильно на шлях. Мимо проходили люди, а він дивився на шлях, туди, на вулицю, і бачив, як з машини геть усі позлазили і, розсипавшись, пішли вулицею навпроти течії...

Максим звівся й помалу пішов глибше в садки. Садки круто сходили на гору. Пройшовши якийсь час, Максим озирнувся, — нічого, крім густої сітки дерев, не було видно. Нагнувся — те саме. Густо посаджені й розрослі молоді яблуні й груші відгородили його від шляху. Тоді він повернув ще крутіше ліворуч і пішов швидше. Скоро він опинився на спеціяльно насипаному валу, що огороджував садки. За валом був глибокий рів, а потім ішла кінна доріжка, якою посувалося лише якихось двоє людей із торбами. Та доріжка крутилася до лісу, що був зовсім близько, бігла до нього повз вал, обрамлена обабіч тернами. Люди йшли від лісу, а Максимові треба було йти на ліс.

Завмираючи серцем, Максим пішов назустріч тим двом людям. Порівнявся з ними. Розминувся. Трохи згодом озирнувся. А переконавшись, що вони зовсім і не збиралися озиратись на нього, а спереду більше нікого не було, курнув доріжкою, скільки сили. До лісу!!. Господи! Таж ліс ось-де-ось — рукою дістати. Тільки б добігти. Тільки б ускочити в нього. Він не біг, бо не міг, але він ішов так, що аж суглоби тріщали йому в ногах. Він так давно вже не ходив. Він змобілізував усі рештки своїх сил і шмагав доріжкою так, як колись, у добрі часи, було, спішив до дівчини на побачення. Та ось уже й ліс...

Дорога звертала все лівіше й ішла понад лісом, але Максим пішов просто в ліс по цілині. Сніг був досить глибокий, але нічого. Ззаду в садках, чути було, стояв гомін, а нижче — там, на шосе, стояв клекіт. То гула й гула далі лавина, що тим шосе котилася. Здалеку можна було легко розрізняти окремі звуки, впізнаючи виразно, який від чого походив. Максим постояв, як вовк, послухав і, відсапнувшись, пішов далі по глибокому снігу. Скоро надибав чийсь слід, що тягся в протилежному напрямку, вступив у нього й так пішов у глиб лісу — туди, звідки хтось

недавно пройшов, лишивши такий добрий слід. Ним було куди легше йти, ніж цілиною.

Вже піт заливав Максимові спину й очі, вже вичерпувалися остаточно сили й усе пливло в очах, перевертаючись шкереберть, а він усе йшов і йшов. Зачіпав жменею сніг на ходу й клав його в уста — гасив спрагу і йшов, уже заточуючись. Точнісінько так, як загнаний мисливцями олень, що вже хропе від безсилля й широко розкритою пащею хапає сніг на бігу.

І раптом зупинився... Десь попереду чувся такий самий шум і гомін, як і позаду, і такий же самий шум і гомін був десь ліворуч. З правого боку було тихо, але там був степ, про це Максим добре знав, та й шлях його не туди стелився, а стелився він уперед і ліворуч, ось цим лісом. Але, судячи з гомону, той шлях було перерізано. Порскали й голосно іржали коні, лементували люди, гули й гриміли машини... Чи то, може, там розгалузились дороги й розгалузились колони?! Чи, може, там у лісі війська окопуються для бою? Чи?..

Максим постояв, послухав. А тоді ліг просто на сніг. Довго й пильно роздивлявся на всі боки — чи нікого немає ніде, чи ніхто не бачив його?..

Нікого.

Тоді Максим утоптав у снігу глибоке лігво і влігся міцно. М'який і липучий сніг утрамбувався добре, і лігво вийшло затишне, глибоке й зручне. І тепле... З півночі біля лігва стояла товстелезна береза, з півдня просто в лігво дивилося сонце й сипало в лице Максимові гарячим приском. Було таки справді тепло, навіть трохи й гаряче на сонці. Правда, трохи трясла пропасниця, але то нічого...

Заплющивши очі, Максим лежав і слухав, як гули десь шляхи з трьох сторін. Потім почало здаватись, що те все гуло тільки в його голові, у вухах. Він задрімав. А може, й не задрімав, а просто лежав і марив... Так,

бувало, колись він маленьким у гарячці, перестудившися, залізе на піч і лежить... І так було приємно-приємно: гаряча голова аж гула від дивних картин, що пропливали в ній, і чого-чого тільки не відбувалося з ним, — він жив тоді в іншому, казковому, химерному світі, що повставав у його збудженій уяві.

А сонце моргало довгими-довгими віями, торкаючись ними до його обличчя. Воно випромінювало тепло, стоячи на варті над людиною, закопаною в сніг, — над людиною, що ніяк не хотіла вмирати.

Максим прокинувся від несподіваного струсу і розплющив очі. Просто на нього згори сипалося гілляччя з розчахнутої набоєм берези, осторонь осідав на землю стовп тяжкого диму, землі й снігу від вибуху, що тільки що гримнув десь зовсім близько. За цим набоєм пролетів другий, третій... Ліс тріщав, кромсаний череп'ям гарматнів з усіх боків. Максим зіщулився і влип ще міцніше в своє лігво. То нічого, що сніг уже добре розтав під ним, утворивши калюжу, і він підпливав водою. Він тільки трохи посунувся вбік, втискаючись у свіжий сніг і не підводячись ані на цаль. Лісом-бо йшов, кружляв несамовито вогненний смерч.

Було ясно, що цей ліс опинився на лінії фронту, що встановився десь тут, поки Максим спав. Фронт був десь спереду від нього. З правого боку від Максима й від шосе, тобто — з протилежного до Грайворона боку, била артилерія, — її набої перелітали з виттям над головою, неслися десь туди, за Грайворон, і там розривалися. З-поміж клекоту звичайних гармат і мінометів виразно чувся такий знайомий Максимові, зловісний хуркіт "катюш", — батарея їх стояла десь, певно, зовсім близько. А десь із-за Грайворона, а може, вже й з Грайворона, намацуючи ті "катюші", била сюди тяжка артилерія німецька. Це її набої так немилосердно чухрали ліс. Спереду ж, десь там, де недавно чувся гомін людей і гуркіт машин, розливався морем клекіт скорострілів — станкових кулеметів і ручних автоматів. Цей клекіт то стихав, то спалахував дужче.

Перекочувався то ліворуч, то праворуч, то туди, звідки Максим прийшов, обходячи вже ліс півколом.

Це тривало досить довго. Потім артилерія перестала бити, але натомість клекіт скорострілів усе сильнішав. Максим лежав, підпливши водою, і помалу його огортав відчай, тупий відчай. Але потім його почала опановувати апатія. Нерви тупіли й переставали реагувати від надмірного напруження, піддаючись відчуттю явного безвихіддя й усвідомлюваної безвиглядности. Також давала себе знати пропасниця, витворюючи стан фізичної й душевної прострації.

Це був стан уже близький до тріюмфу зневіри й скепсису, породжених безсиллям. Той стан, коли серце й розум уже не далекі від того, щоб пристати на думку, що все марно, що вже однак усьому край. Лишилося тільки встати й піти назустріч неминучому, рокованому. Але в Максима й на те не було сил. Він лежав і, закривши очі, марив. Далебі, він уже дубів. Потроху навіть немовби глух, не чуючи вже ні стрілянини, ні вибухів, — вони не доходили до свідомости. Апатія. Не було сил навіть заплакати, хоч хотілося б заплакати по-дитячому й так зійти геть сльозами в цей сніг, у сиру мерзлу землю. Та під повіками було сухо й гаряче, як під розпеченими заслінками. Перед тим, як Максим закрив повіки, він бачив сонце, і те сонце ще й тепер стояло в очах, під тими повіками. Але не було сили перевірити, чи воно ще стояло й у небі. Максим лежав у забутті, а свідомість його відзначала, що він, хоч і не міг зійти в землю сльозами, проте зіходив туди снагою, зіходив по краплині; снага та просочувалася з серця крізь мокру одежу в сніг і глибше, глибше в землю. І з кожною втраченою краплиною все щільніше злипалися повіки. Кілька разів його ще ледве жевріюча воля мляво намагалася піднести тіло — "Вставай!" "Вставай!" — але марно. І почала та воля остаточно погасати...

І ось тоді хтось у ньому збунтувався й почав помалу підводитись. Хтось страшний і чужий у нім і ніби й не чужий. Упертий, затятий, зціпивши зуби, він помалу підвівся на весь зріст і став перед його розпластаним долі тілом. І стало вже ніби їх двоє, — Максим чітко відчув, як його душа роздвоїлася і стало їх двоє. Один лежав безсило й збайдужіло, а другий звівся й закипів гнівом:

"Вставай!"

Не встає.

І заклекотав сльозами й вибухнув вогнем страшної люті:

"Вставай! Вставай, кажу!.."

Не встає. Тоді він почав несамовито бити ногами лежачого й почав топтатись по його безвольному, нікчемному, розпластаному тілі:

"Роздавлю!.. Роздавлю!.. Ганчірка... Стерво... Вставай!.."

І кипів, і клекотав...

Це не було видіння, це був спогад про те, що вже раз було! Це було давно колись. Вони йшли з Петром Забродою з Полтави. Вони, два юнаки, що ходили в Полтаву шукати школи, щоб учитись, верталися шляхами, спустошеними руїною й голодом. І похворіли вдвох, бо з голоду наїлися в Опішні зелених слив. Хворі, голодні, виснажені, з набряклими й підбитими ногами, вони вже не могли йти. Але вони мусили йти, якщо хотіли жити. Мусили. І вже ж було й не далеко. Ось пройшли Більське, ще трохи — і вони будуть урятовані, бо дійдуть до того села й до того двору, де є люди, свої люди, що не дадуть їм загинути. Та Петро, друг його вірний, вже не мав сили йти. Цілком не міг іти. Завечоріло, і швидко надходила ніч, а він не міг іти. Ліг на землю, на сухий і твердий, як черепок, спалений шлях, розкидав руки й ноги й готовий був умирати. Зовсім уже був при смерті. А ніч, як чорний крук, кружляла над ними. А земля чужа, тверда, колюча. І безлюддя, безлюддя... Максим плакав, Максим благав друга, сам ледве тримаючись на ногах:

— Вставай... Вставай, Петрику... Петрусю... Ходімо...

Гай-гай.

І ще дужче благав і просив Максим.

— Петрику... Пе'грусику... Вже близько ж... Уставай... Ще лише трішки-трішки... Ходімо... Петрику-у!!.

Ні, де там. Немов і не чув Петро. Тоді Максим раптом закипів несамовитим гнівом відчаю. Він ухопив здоровенну сукувату ломаку й, викрикуючи шалено, налетів на невдасного друга. Він бив його ломакою по ногах, по чім попало й кричав дико:

— Уб'ю!.. Уб'ю!!. Йди, мерзотнику, йди!!. Ти мусиш!.. Іди-и!!.

І Петрусь справді схопився й побіг. Заточуючись, біг скільки духу, переляканий, а за ним гнався з ломакою Максим, набагато менший за друга, але такий от затятий, — він гнав нещасного друга, як барана, вздовж по шляху, гнав його туди, де їх обох чекав порятунок. Так вони вдвох утекли від загибелі, що вже була неминучою...

"Вставай!!."

Той, що на ногах, несамовито бив лежачого.

Напруживши всі сили, Максим шарпнувся й помалу звівся на ноги. Так, як часом зводиться впалий кінь, шарпнувшись рештками конячої снаги. Звівся на ноги й став на них, похитуючись. Роздвоєне його єство помалу почало входити в єдині береги...

В лісі вже темніло. Сонце давно вже зайшло. Навколо стояла тиша. В цілому світі стояла тиша. Лише десь чутне було якісь підозрілі звуки, — ніби хтось, ідучи, клацав погано підкованими чобітьми, на яких поодставали підкови. Але звідкіля ті звуки походили — годі було розібрати.

Голова Максимова наморочилася, його нудило.

"Аванті!" — проказав хтось у нім тихо, жалібно, зі сльозами, але вперто, затято.

Постоявши ще трохи, Максим нарешті прийшов остаточно до пам'яти й відчув, що він смертельно перемерз та що він зовсім мокрий. Його трясла пропасниця, аж зуб не потрапляв на зуб.

Тоді він надлюдським напруженням волі вирвав, витяг ноги зі снігу (дерев'яні, чужі, зовсім-зовсім чужі ноги) і пішов. Він ішов — гойдався на місці, м'яв сніг, тиняючись. І, либонь, схлипував від болючого корчу, що хапав за горло. Так... Найліпше б отак заплакати гірко-гірко й безнадійно і лягти б клубочком у сніг, отак плачучи... Але кому те потрібне?..

І він ішов...

Раптом по ньому пробігла гаряча хвиля, — він почув голоси! Тіло затерпло, а серце почало шалено битися. Воно гнало по тілу кров, аж у пальці заходили зашпори. Голоси!.. Але де? Звідкіля вони? Чи то, може, омана?..

Зупинившись, Максим прислухався, як вовк, аж у вухах дзвеніло від напруження. Але ніде ніяких голосів не буде чути. Він напружував зір, вдивляючись у морок, у легіони дерев, що обстукили його з усіх боків. Вони, здавалося, всі помаленьку й нечутно ворушились, тільки один Максим серед них стояв нерухомо, мов пень. Зосередивши всю свою волю, Максим нарешті почав розбиратися в ситуації. Навколо була вже завсім не вечорова сутінь, а ніч — місячна, холодна ніч. На небі, якраз на тім самім місці, де було недавно сонце, тепер стояв місяць уповні. До болю яскравий, він дивився в саму Максимову душу. А на ньому, на тому місяці, як на сліпучому екрані, виразно виступала розшифрована ще з дитинства таємниця його сірої плями — "Каїн підіймає брата Авеля на вилах". Так виразно, як ще Максим ніколи не бачив...

Навколо — тиша. Бій. далебі, давно вщух, бо ніде ніяких звуків, — ані пострілів, ані людського голосу. Аж дивно. Ніби нагло все вимерло. Чи, може, вже десь там усі один одного побили в велетенськім побоєвищі й тепер лежать трупом на тім полі, навколо того міста Грайворона? І під місячним сяйвом біліють їхні одірвані голови — не на мечах, а на автоматах, пістолях і гранатах. Лежать... А над ними Каїн підіймає брата Авеля на вилах. Як прапор, як девіз, як емблему!..

Тиша. Тиша була справді безмежна. Лиш десь далеко-далеко, ніби щось вистукуючи за абеткою Морзе, ледве чутно лопотів автомат:

— Та!.. Та-та-та!.. Та!

Максим слухав пильно. Було таке враження, ніби десь там хтось лишився один на цілий світ і, вже конаючи, ще продовжував битися. Бився до останку. Сам-один... Але проти кого? Ніхто ж йому не відповідав. А може, то він обстрілював з відчаю того Каїна на місяці, що наштрикнув на вила брата свого Авеля?.. "Без сумніву — фронт перекотився, перейшов десь далі". Зробивши цей висновок, Максим рушив уперед. Туди, де той хтось один далеко-далеко стріляв із автомата, стоячи Максимові на дорозі. Саме туди Максимові треба було йти.

Максим керувався не компасом і не мапою. Він мав те шосте чуття, що властиве не так людям, як тваринам, і що він його витренував у собі в час ув'язнення в Сибіру. Піднявши лице вгору, він подивився в ніч, послухав — і точно визначив, де його дім. "Там". Далеко, за сотню з гаком кілометрів, але "там". І пішов навпростець, рівно, мовби по струні, протягнутій від самого серця до того дому, туди, до сина. Ось так він і вирішив іти, навпростець, обминаючи села й міста, перетинаючи шляхи впоперек і навскіс.

Тіні від дерев пописали сніг чорним мереживом, і в ньому рухалась Максимова тінь, мов риба в ятерині.

Та не багато Максим зробив кроків. Те підозріле клацання, що він його чув раніше, зринуло несподівано просто перед ним, і Максим став. Причаївся біля дерева. Придивився... Господи! Так от звідки чулися ті підозрілі звуки клацання! Просто перед ним упоперек, перетинаючи йому шлях, рухалась обережно ціла череда тіней. І щось зрідка клацало. То клацали рушниці, що ними тіні підпиралися, як паліччям. Поставлена на кригу чи на щось тверде кольбою, рушниця видавала глухий металевий звук, клацала.

А тіні йшли і йшли. Це йшли стежкою один за одним якісь вояки. Йшли мовчки. Лише зрідка чувся стогін. То де-не-де несли ранених на ношах, теж, очевидно, зроблених із рушниць. Часом зринала приглушена лайка. Максим стояв довго й чекав. Нарешті тіні перейшли. Стало знову тихо. Тоді Максим швидко рушив і, перетявши широко протоптану стежку, пірнув у гущавину. Тепер уже, мабуть, шлях йому вільний, — думав він.

Але не судилося Максимові прорватися на вільний, не загрожений простір. Ідучи гущавиною, він нагло вигнався просто на дорогу, на якій стояло багато машин і гармат суцільною мовчазною лавою. Максим влип у сніг. Але його помітили. Почувсь окрик... окрик по-німецькому! — і Максим кинувся щосили назад. Шугав, перебігаючи від дерева до дерева. Навздогін йому звилась ракета й попливла над лісом, а по землі пливли тіні від дерев. Веремія тіней, серед яких губилась тінь Максима. Він засміявся й пішов спокійно серед тієї веремії. Пішов, прислухаючись та крадучись, як звір, забираючи тепер все лівіше й лівіше. Перетяв стежку, цього разу зовсім порожню, й подався якомога швидше. Йшов досить довго і — знову наткнувся на якесь мовчазне товпище машин і людей. Цього разу його окликнуто було вже по-російському з грядом несамовитих матюків. Максим кинувся геть; а навздогін йому знову звилась у небо ракета. Тепер до цієї ракети відгукнулась також ракета з того боку, звідки Максим щойно втік, а потім ще одна з півдня. Закрутилась віхола тіней, шаленій крутіж чорних, синіх, фіялкових, сизих плям, а в тій віхолі, посередині, металась людина, затято, вперто провокуючи смерть, граючи з тією смертю в піжмурки. Одні ракети

погасали, другі звивалися знову й знову. Так Максим борсався посеред спалахів ракет із трьох боків, мов у зачарованому колі, дедалі все затятіше намагаючись із нього вирватись, а при тому все тримаючи курс на південь. Але — гай-гай! Кожна спроба вирватися трохи не коштувала йому голови й забирала рештки сил. Кілька разів ліс було обстрілювано навмання навальним сліпим вогнем з трьох сторін. Але до середини лісу ніхто не йшов. А може, й ішов, може, десь і крався хтось поміж деревами, але не міг натрапити на Максима, що посувався дуже сторожко від дерева до дерева, мов тінь.

Він усе намагався прорватися на південь. Та, нарешті, втратив надію на це й, стиснувши з розпачу зуби, повернув на північ, назад — у той бік, звідки прийшов іще вдень. Туди пройти було легше, бо то була найширша й відкрита сторона того трикутника вогню, в якому він опинився. Хоч і як не хотілось йому повертати, але мусив. Він би й ще не пішов, та бачив, що загибає від холоду й від утоми. Єдина надія лишалася тепер на людське житло, а найближче житло, що його він бачив, було там. Іти було тяжко. Передусім він не був певен, що в лісі не крадеться, полюючи за ним, хтось із переслідувачів, і це змушувало його бути дуже обережним. А крім того, він не знав, як саме йому вийти на північ, до ближчого села, бо втратив зовсім орієнтацію. Ніби нічого й не змінилося в розташуванні лісу й частин світу, а замість сонця, що правило за орієнтир удень, тепер на тім самім місці стояв місяць, але нічого не можна було розпізнати. Все стало якесь інше, фантастичне, — і дерева, і кущі, і горби та ямки, і сліди на снігу. А надто замутили зір оті ракети, і невідомо було, чи то тіні весь час оберталися навколо нього, а чи то був повен ліс живих істот.

Проте Максим нарешті таки вибрався з лісу. Довго вибирався, але вибрався. Незабаром пізнав той вал за селом, із якого вийшов удень. Спустився з валу в садки, пройшов до села й вийшов на шосе, що проходило вулицею через село. Постукав у якусь хату — мертво. Постукав у другу — мертво. Ніяких ознак життя. Став посеред дороги й так стояв, майже дрімаючи на ногах. Ззаду на шосе почувся гомін і кроки. Якісь люди йшли з боку Грайворона. Максим і собі пішов помалу

дорогою "вперед" — у тому ж напрямку, куди йшли ті люди. Вони скоро його догнали. Це була група якихось дивних салдатів — без зброї, без нічого. Йшли безладною купою, чвакотіли по калюжах, зрідка й тихо перекидаючись словами й лаючись.

— Ей, слиш, товаришок, куди це ми в іродової мами йдемо? — спитав котрийсь у Максима.

— На Борисівку.

— А далеко?

— Поміряєш, — відповів за Максима злобно хтось інший із салдатів, чомусь вирішивши, що запитання було адресоване до нього.

— А це що? — спитав хтось із іншого боку й невідомо кого.

— А тобі не все одно?.. — відповів ще хтось із протилежного боку вулиці й тяжко, понуро вилаявся. — Завертай у першу-ліпшу хату!

І вони всі завернули праворуч, переходячи вулицю навскіс по баюрах і розбиваючи тоненький лід, що ним уже встигли баюри пришерхнути. Подалися до хаток, що тулились над урвищем. З ними подався й Максим.

Усі разом вони ввійшли до якоїсь хати, зірвавши двері з засува, і відразу ж попадали на солому, настелену попід стінами. О! Тут уже таких, видно, було-перебуло!..

— Чому засунула двері (трах-бабах-бах)?!. — спитав хтось у темряві люто й навмання, звертаючись уже з соломи до уявної господині, що теоретично мусила б десь у цій хаті існувати.

Десь у кутку (мабуть, на полу) щось жалібно захлипало.

— Брось... — сказав хтось із салдатів меланхолійно й уже крізь сон.

Той, що питав, сплюнув люто, проте навіть не договорив матюка — захріп, засинаючи.

І всі, хто тільки був тут на соломі, поснули відразу ж, мовби побиті.

І Максим серед них.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

"Що сказав Кант?.. Що сказав Сократ?.. Ніцше, Шопенгавер, Маркс, Малатеста, Спіноза, Конфуцій, Магомет і інші, й інші — всі добрі й злі генії?!.

Все, що вони сказали всі гуртом, не має ніякого значення!.. "

Могутній струс гойднув Максимом і змусив його не проснутись, ні, — змусив зринути з гарячки й опритомніти. Навколо було чорно й одночасно сизо. Ще дзвеніли, впавши на землю, видавлені повітрям шиби. В хаті на соломі було тихо — асі вже позникали й не було нікого. Лише в кутку на полу щось хлипало. На соломі ж лежав тільки він, розпластавшись. Руки йому було неначе прибито до землі, а хтось усередині в ньому говорив меланхолійно, гірк®, поміж словами відзначаючи автоматично, що десь там у темряві впала тяжка-претяжка бомба і ще йшли, рокотали по землі луни.

"...Так... Усе, що вони сказали, не мас ніякого, ніякісінького значення, бо не може — ні, не може... врятувати... людину!"

Руки й ноги Максимові — ніби хто прикрутив шрубами — ні звести, ні ворухнути, а голова — ніби налита свинцем. Він її звів трохи. У видавлене вікно видне була, як десь, ген там (це за Грайвороном!) снували безугавно й беззвучно ракети, роблячи тоненькі вогненні параболи в усіх

напрямках, одна одну перетинаючи, перехрещуючись, Мовби беззвучний вогненний водограй. Так, ніби десь там відбувалася велетенська урочистість із тисячами бенгальських вогнів.

Максим подивився й поклав тяжку голову назад. І лежав у забутті. Дрімав. Серед тиші чути було, як шелестіла солома, ворушилася. Сама ворушилася, неначе жива. Максим знав чого. Тож-бо ворушилися "вони" — супутники страждання й смерти, реальні й незчислимі! Супутники "найпередовішої" з філософських і соціяльних систем! Воші. Вони рухали ту солому, заволодівши нею, як переможці.

"Кант, Шопенгавер, Маркс, Сократ, Руссо, Ленін..." Безглуздий калейдоскоп імен крутився в сизій темряві і шелестів, як солома, і не міг нічого порадити Максимовій душі, поставленій над прірвою. "Ні, вони не можуть! Вони нічого, нічого не можуть..."

Хлипання з кутка дійшло до свідомости, і Максим раптом пізнає, що то хлипала дитина. Мала дитина!..

"...Кант, Шопенгавер, Маркс, Руссо..." Чорт! — Максим зробив зусилля, щоб відсунути геть усі ті імена, колись чуті, читані, обожнювані, що жили колись у ньому по черзі в ореолі великої слави. "Геть! Усі вони нічого, нічого тут не зможуть! Вони, носії тих імен, вигадали цілі філа-софські системи й концепції, але людину, маленьку людину, її м'ятежну душу ніякі з тих філософій врятувати не можуть".

Перед ним раптом встали інші імена, встали з самої глибини душі.

"Батько... "

А що сказав мій батько?!.

Він нічого не сказав. Він лише посміхнувся променистими очима. Як і син, його маленький син, синок. І як і той син сонячного Палермо, як і всі

їм подібні, оті з малими іменами й великою, як усесвіт, душею й пломеніючою любов'ю в ній. З душею мармурового янгола, повергнутого на землю... Всі вони дивилися йому в серце променистими, вогкими від сліз очима... Дивилися в самісіньку душу і не давали йому вмерти. Це вони не давали йому вмерти!..

"Аванті!" — бриніло десь здалеку, здалеку.

А калейдоскоп крутився в гарячковому мареві і десь хтось, ніби крупьє, відраховував на повен голос:

"Кант, Сократ, Шопенгавер, Ніцше, Маркс..."

— Стоп! — сказав сердито Максим, аж той круп'є замовк, а Максим по коротких зусиллях очуняв зовсім і закліпав притомно очима.

Світало.

— Аванті! — промовив Максим сам до себе і встав. Немов автомат, звівся на ноги.

В кутку на полу, скоцюрбившись під купою лахміття, спала стара жінка, люто чухмарилась уві сні й щось бурмотіла. І більше ніби нікого.

А в хаті... Господи! Така пустка, такий бруд і такі страшні злидні, що навіть Максимові, навіть такому, як він є, ридати хочеться.

Максим ступив тихенько крок до полу, — йому страшенно хотілося побачити, де ж те дитя, що перед тим хлипало. Ось воно! Розкидавши рученята й ноженята на брудній, аж чорній, подушці, серед бридкого лахміття спало хлоп'я. Заплакане личко рожевіло, посміхалось уві сні. Хлоп'я ніби зраділо Максимові й посміхалося йому назустріч, підклавши кулачок під замурзану сльозами щічку.

Максимові нагло ніби хтось наступив обцасом на саме серце... Він враз круто повернувся й вийшов. Вийшов тихо, щоб не розбудити. І пішов швидко.

Надворі стояв туман. Максим радів тій оказії й пірнув у туман, як у воду. Десь у тумані стояв гомін і рух, десь наче зовсім близько, але, де саме, годі було визначити. Наче кругом. Туман збільшував звукопровідність повітря і часом, як це Максим знав з досвіду, робив чудеса, переплутуючи відстані й напрямки звуку. Максим слухав ті звуки й думав, що, мабуть, вони доходять від шосе, але й без того він розумів, що на шосе йому не треба виходити, принаймні на цьому відтинку, де воно загиналось дугою навколо Грайворона. О, цей Грайворон!.. Там, на тій шосейній дузі і в тім Грайвороні, напевно зосередились частини як не тієї, то іншої армії.

Максим попрямував знову на ліс. Там напевно за ніч відбулися вдячні зміни, та вже й сам туман був чудесною зміною, що радикально змінялa ситуацію в Максимову користь. До того ж. сніг "зачиримів", як кажуть сибіряки, цебто — взявся твердою корою, й по ньому стало легко йти, як по білому асфальту.

Масим ішов у тумані по-вовчому. Зробить крок, послухає, послухає, зверне ліворуч, зверне праворуч. Так маневрував, боячись натрапити на якусь військову групу, чи засідку, а чи розвідку. За орієнтир правили йому звуки, яких він уникав відштовхуючися від них, як від стіни, й ішов туди, де звуків не було. Так, наче він мав зав'язані очі й посувався навпомацки, пізнаючи перешкоду за її власним звучанням або ж за тим, як вона відбивала чужі звуки. Довго він так петляв і вже почав пізнавати, що ходить по тих самих місцях, натрапляючи на ті самі речі знову. Знайомі дерева, кущі, горбки, старі сліди в снігу випливали з туману назустріч. Побачив, що закрутився безнадійно, і годі було вже визначити напрямок, куди ж йому бодай приблизно треба було йти, в який бік. Він не міг уже визначити точно, ані де схід, ані де захід, або північ, чи південь. На снігу не видно було власних слідів, а туман був однаковий із усіх сторін і рухливий у всіх напрямках та з усіх боків. Туман не рухався в певному

напрямку, ні — він стояв, і в той же час ворушився. Він ніби курився, виходячи десь із землі. Сніг і туман, і розрізнені речі виринали з туману й зникали знову в тумані поодинці.

Ішов-ішов Максим — і сам незчувся, як раптом опинився на шосе. Він скотився на нього з урвища, оступившись в тумані. Став. Послухав. Тихо, ні звуку ніде поблизу. Лише десь поодаль збоку чути якусь несамовиту лайку й рип полозків. Але на шосе нікого. Лише ворухливий туман. Максимові видно було тільки шматочок шосе, — трішки спереду, трішки ззаду. Зліва шосе круто обривалося своїм краєм у молочну каламуть. Здавалось — оступись і полетиш у безвість. Праворуч було круте, вкрите чагарником урвище, звідки він скотився. З цього Максим зробив висновок, що він стояв на шосе правильно — лицем саме туди, куди йому треба йти — назад, додому. Вірніше — вперед, додому.

І він пішов пустельним шосе. Йти було зручно, бо згори й по добре вкоченій дорозі. Лише трохи кололо в ноги — дрібні крижинки й мерзлі грудочки землі та камінці. Але що то було в порівнянні з мукою блукання в тумані, згубивши напрямок! А тут — хай хоч сто туманів, не зіб'єшся з дороги.

Та не зробив Максим і пари сот кроків, як спереду в тумані щось забовваніло, зарухалося. Те "щось" ішло йому назустріч. Максим нагнувся, ніби поправляючи щось на ногах. Придивився — йшло двоє. Тоді Максим повернувся й, випроставшись, поплентався назад. "Вперед на північ". За ним почулися кроки. Двоє людей доганяли його. Кроки були важкі, немовби в кутих німецьких салдатських чоботях. Максим плентався поволі, а кроки наближались швидко. Догнали.

Якийсь час ішли поруч. Один був офіцер совєтської армії, а другий — рядовий салдат, гвардієць. Офіцер був у рудому кожушку, в смушевій шапці, збитій зі спітнілого чола геть аж на потилицю і в... Максим помилився щодо німецьких чобіт, — офіцер був у дебелих англійських черевиках. Він тримав у руці револьвера, розмахуючи ним, і раз по раз озирався назад. Салдат ішов з фінкою напоготові, теж спітнілий, але в

шинелі та шапці-ушанці, й теж в англійських черевиках. Вони дуже поспішали. Але, догнавши Максима, стишили ходу й ішли якийсь час поруч, мовчки. А тоді враз офіцер зайшов наперед, скомандував Максимові:

— Стой!! — і вилаявся.

Максим став.

— Ти чого повзеш, як черепаха, сволоч?!. Га?! Максим знизав плечима й прохрипів іронично:

— Хіба не бачиш?

— То-то що бачу! — І наставивши револьвера в груди: — Ти куди йдеш?

— Хіба не бачиш?

— От ти зараз побачиш, гад, як я тобі зліплю всі кулі, що є в цьому ось розговорному апараті! Ти куди йдеш, питаю! До нємця?

— Уяви собі, що ні. Я йду до своїх, так як і ти... Офіцер зареготався, а за ним і салдат, тим часом озираючись.

— Іч ти! А перед цим ти куди йшов, га?

— Теж туди, куди й ти.

— Що?!. Ти ж ішов туди, а я ось сюди!

— То тобі так здається, браток, — зітхнув Максим.

— Що?!. Що ти мені говориш! Я, брат, бачу! І тебе наскрізь бачу!..

Максим сумно, глузливо:

— Можливо. Тільки, як же це ти — йдеш у тумані, а все бачиш? А я от скінчив академію, брат, і ні хріна не бачу.

Офіцер покліпав на Максима очима, а тоді сердито сплюнув і нічого не сказав. Помовчав, озираючись. А тоді:

— Ну добре. От ми "там" тебе спитаємо. Ану, лишень, ворушись швидко! Марш вперед!

І піддав під груди револьвером, аж Максим спалахнув, зупинився, закипів увесь... Але стримався, лише подивився в очі офіцерові довгим поглядом і спитав тихо:

— Ти й німців штовхав уже цим "розговорним апаратом"?..

Салдат засміявся, а офіцер зніяковів і замаскував ту ніяковість брутальним матюком.

— Йди-йди!.. Подивимось, що ти заспіваєш там...

Те "там" було для Максима цілком зрозуміле і не потребувало коментарів. Він ішов попереду й гарячкове ворушив мізком, шукаючи виходу з ситуації. Він збагнув свою трагічну помилку. А помилка була в тім, що він говорив із цими аргатами по-українському, і з його мови видно було, що він інтелігент. Цього цілком досить цим людям, щоб поставити кого завгодно під сумнів і злобно розстріляти. Адже ж за це йому все життя зломано. Ну, як дійдуть "туди", то там знайдуться проти нього й більш конкретні аргументи...

А офіцер і салдат підганяли Максима. Вони вже були певні, що впіймали якусь "велику рябу", саме виходячи з тих міркувань, що та "риба" говорила по-українському, але не по-простому, не по-селянському, а так, як говорять оті найзатятіші вороги системи, яку вони захищають... Офіцер, мабуть, дедалі більше те розшолопував. Щоб сконтролювати, офіцер зупинім ще раз Максима й запитав:

— Чи не якимсь начальником поліції був?! Га?!

— Я, брат, більшим начальником був, — відповів глумливо Максим. — Я орденоносцем був! У Сталіна.

— Гм... Блюхер он теж орденоносцем був у Сталіна, — буркнув офіцер. — А от — як ти говориш, га?! Ясно, все, брат, ясно. Ану, марш!!.

І вони його вели крізь туман, десь туди, де знаходилось оте "там". Та дедалі офіцер і салдат усе більше нервувалися. Вони поривалися йти швидко й могли йти швидко, але їхній бранець не міг. Видно було й їм, що не міг. І офіцер несамовитів, кипів, кусав губи, озираючись тривожно назад і по боках, дослухаючись у тумані. Максим бачив, що його охоронники проймалися все більше злістю, і думав:

"От набридне їм вести такий "трофей", і вони візьмуть та й пристрелять. І все. Що їм, цим героям? Хто з них спитає? А якщо спитає, то ще й похвалить..."

І ця ймовірність ставала все більш реальною. Та ось ліворуч у тумані з'явилась хата й двір і ще хата й двір.

— Стой! — скомандував офіцер.

Стали. Офіцер із салдатом підійшли до двору, а Максима лишили стояти посеред шосе. Вони почали спинатися на пальці, заглядаючи через паркан та роздивляючись, що там було в дворі. Потім салдат

зайшов у двір, а офіцер командував ним через паркан, щось показуючи та корегуючи... Максим зробив мляво крок уперед... Як добре, що він босий! Не чути ні тупання, ні човгання. Ще один крок... Ще один... Озирнувся — за туманом нічого не видно. Тоді він, скільки духу, чкурнув ліворуч! У чийсь двір! У садок... І канув у тумані, як шаг у воді.

"Ідіть собі, хлопці, самі з Богом! Ха-ха-ха!.. Але тепер, брат, дудки, щоб я так легко знову вскочив у пастку!! Ні, ні!"

Намагаючись не збитися, Максим садками піднявся нагору й пірнув знову в той ліс, де його двічі вже спіткала така невдача. Якийсь проклятий, зачарований ліс. Але він, Максим, однак не мав на вибір нічого ліпшого. Та й не вірив він ні в які "чари", ні в яку містику.

І знову почувся той гомін, що його він уже чув раніше попереду, — десь там, куди йому треба було йти. Що то за проклятий гомін? І де саме він? Добре, він піде на той гомін.

Посуваючись від дерева до дерева, Максим ішов на той гомін, ішов на південь, саме туди, куди йому треба було йти. Йшов просто на небезпеку, з відкритими очима, раз її уже не можна було обминути.

А як гомін був уже зовсім близько, Максим ліг на черево й поповз ще трохи. А тоді влігся під кущами й так лежав на снігу — під рясними й низькими кущами глоду, напружуючи зір. Але за туманом нічого не бачив. Та зате добре чув. Слух його, натренований, як у дикої істоти, й напружений до останнього ступеня, чітко вже розрізняв у тому звуковому хаосі окремі звуки. Виразно чув людський кашель і шмаркання, хропіння й фуркання коней, скрип полозків, матюки на різні голоси, окремі слова команди і навіть слова розмови. То були військові, якась частина, чи що. Вони не рухалися, а стояли, над чимось вовтузячися. Над чим вони там вовтузилися?

Максим проповз іще трохи й знову заліг під кущем. Туман теж уже зрушив і почав котитися під натиском ранкового вітерцю. Він клубочизся, йшов то густішими, то рідшими хмарами по землі, починаючи вже рожевіти від сонця. Ось у розриви того туману вдарило сонце снопами проміння, сліпуче освітивши площу перед Максимом, і Максим мало не скрикнув — просто перед ним, ось тут зразу, спочатку замерехтіли автомати й манерки, карабіни й рушниці "ПеТеЕр" та багато різної іншої зброї, а тоді вже зарябіли салдати й цивільні, що всю ту блискітливу зброю тримали на ременях за плечима чи носили в руках. Уся лісова дорога, що стелилася перед Максимом, захрясла тими солдатами й цивільними, підводами, хурами на санях і на возах, кіньми, коровами... Максим улип ще дужче в сніг під густими кущами й намагався не дихати вгору, щоб парою не видати себе.

"Міліція й війська НКВД", — відзначив Максим, розглядаючи салдатів і цивільних. Чого ж вони тут?.. Бач, вони вгналися сюди, мабуть, рятуючи награбовані манатки, і тепер ось застрягли тут на цій лісовій засніженій дорозі. Понад дорогою стояли розбиті машини, з чого видно було, що тут проходили недавно й інші війська. Виходило, що ця дорога, перетинаючи ліс упоперек, зв'язувала якісь дві великі шляхові магістралі, які йшли обабіч лісового пасма. З окремих чорних, поритих плям і розкиданих навколо них порожніх скринь із-під набоїв, як також із безлічі порожніх артилерійських гільз, видно було, що нещодавно на цій дорозі стояли батерії... Ну, а тепер стоять інші, теж "батерії": хури, наладовані геть, як скирти, якимись селянськими скринями, боднями з салом, лантухами з цукром, з борошном, стільцями, люстрами, кожухами й, напевно, самогоном, бо зі стилю мови було чути, що тут було чимало п'яних. На деяких хурах поверх лантухів із борошном звисали головами й ногами різані корови й свині, а живі стояли тут же, поприпинані ззаду.

"Нічого собі військо!"

Салдати й озброєні цивільні не жаліли ані пужалн, ані чужих коней, періщачи нещасні тварини по чім попало, витягаючи ті всі свої вози поодинці з глибокого, розмішаного з багном снігу під гору, випрягаючи

коней з одних хур і припрягаючи їх до інших, цугом. При тій роботі вони всі тривожно позирали назад і вгору. Вони боялись. Так, вони дуже боялись... І, мабуть би, давно всі вони кинулися було б урозтіч, та жадібність не пускала, тримаючи їх прип'ятими до тих мішків цукру , бодень із салом, різаних корів і свиней.

"Що ж робити?" Валка була дуже довга, й Максим не мав надії обійти її так просто ані зліва, ані справа (та зліва він взагалі не міг обходити, бо там було шосе, а за ним рівнина). Ба, він взагалі не мав права ворухнутися. Гаразд. Так лежати!

І він лежав і чекав, потерпаючи, що його хтось тут ось-ось надибає. "Це гірше, ніж фронт. Ба, та це ж і є фронт! Справжній фронт тих-таки самих рафінованих грабіжників і вбивць. Господи! Та це ж вони весь світ так переснували, різні лише за кольорами уніформ, і немає надії, що вдасться з ними колись розминутися остаточно!.."

Максим лежав, і його душу помалу огортав тупий відчай. Невже ж він не пройде до свого порога через захряслий убивцями й мародерами світ?! Та що там світ! Хоч би вибратися хоч із цього ось лісу! Невже ж він не вибереться з нього живий, із цього зачарованого кола?! Може ж, там далі просторіше...

Туман перекочувався хвилями, то густішаючи, то рідшаючи. Але ж настане хвилина, коли туман взагалі зникне, розтане, підійметься вгору. І він тоді опиниться з "ними" ось віч-на-віч, бо це ж ніяка схованка — це місце, де він лежить. Треба рухатися! Куди? Через дорогу! Її треба за всяку ціну перейти, й то негайно ж, тепер. Бо як розсіється туман, або налетять літаки й ця вся орда розпорошиться по лісу, або ж, іще гірше, як на неї нападе інша орда — та, що в голубих мундирах... Цього останнього, здається, й сподівалися всі ті, що бабралися на шляху з награбованим добром.

Вони виставили варту, поставили кулемети, а інші, навпаки, розклали вогнища й ставали табором, бо вирятування награбованого добра з такої ситуації — то довга пісня, далебі. Матюкня. Гармидер...

А зліва, там на шосе і в тому селі, звідки Максим ішов, уже гули машини й чути було, як пролітали мотоциклісти. "Ні, назад ходу вже немає. Треба переходити якнайшвидше".

На щастя, туман густішав. Дочекавшись нарешті, поки накотилась особливо густа хвиля туману, Максим устав і пішов, спочатку повільно трохи назад, а потім швидше — праворуч. Ішов довго, орієнтуючись вухом на звуки. А тоді круто звернув знову до дороги, ліг на черево й поповз. Підповз гущавиною аж до самісінької дороги. Якийсь час лежав і слухав, як дорогою проїжджали підводи вчвал, цугом, витягані поодинці знизу на пагорб. Нарешті терпець йому урвався. Треба було ризикувати, поки туман. Устав. Притулившись до дерева, дивився, як у тумані рухалась підвода, оточена салдатами. Ось вона порівнялась із ним... Минає... Минула!.. Максим відірвався від дерева і безшумно прослизнув, перетяв дорогу навскоси, поза спинами салдатів, пильнуючи йти так, щоб, якщо його помітять, була видимість, ніби він іде не впоперек шляху, а вповздовж, разом із усіма. Він пройшов, мов тінь, за спинами одних і перед самісіньким носом у других, що йшли з наступною підводою. Це вийшло досить зухвало! Але не дарма, мабуть, існує приповідка, що з сміливими завжди Бог. Серце йому застрибало: "Вже! Вже!!" Та він стримував радість, боячись сполохати щастя. А це було таки щастя! Він вирвався нарешті з зачарованого кола. Далі вже стелився ліс, де він буде вільний, як птах. Ішов дуже сторожко, поки не переконався, що нікого немає поблизу, а тоді пішов швидше — найшвидше, як тільки він міг. Він поспішав до такого місця, до такої точки, де він зміг би сісти й нарешті засміятися з радости, певний, що все найтяжче вже лишилося позаду. Та на всім ходу Максим раптом зупинився.

— Прокляття!!.

Спереду знову почувся шум. Скрип полозків, тюкання на коней... Десь зовсім близько і знову ж таки впоперек. З розпачу Максим ліг на сніг і, розкинувши руки, лежав на грудях, тяжко дихаючи. Потім підклав кулак під щоку й заплющив очі, вирішивши все те перележати. Та враз, кліпнувши очима від кінського іржання, Максим подивився і здивовано побачив перед собою таку картину: туман зник, і сонце било в очі сліпуче, а перед очима, замість страшної небезпеки, були тільки старенький дідусь із рудою кобильчиною й молодесенька дівчина. Це вони так рипіли, галасували й робили стільки шуму, тягнучи своєю конячиною колоду згори вниз по лощовині, поклавши товстий кінець тієї колоди на маленькі полозки.

Посміявшись, Максим устав, потягся навпроти сонця й пішов просто на південь, самою глибиною лісу, навпрямки. Він не мав про що в людей розпитувати, не мав чого просити, та вже й не довіряв він нікому. Ану ж запитає хтось у цих людей, чи не бачили вони "партизанів".

"Бачили!.. Будь ласка. Але лови вітра в полі..."

Він не йшов, він летів. Між ним і домівкою було всього яких 120 кілометрів "по прямій". Та якщо добре йти день і ніч і ще день, то він міг би переступити поріг ще до наступної ночі. І він гнав. Снігова кора, "чирим", розтавала й уже провалювалася, але то не біда. Провалюючись, він дряпав об краї кори ноги й шурхав часом вище колін, а часом і по пояс, але то теж не біда. Головне — він тепер був вільний. Вільний, як птах. У найбільшій гущавині лісу взагалі не було ніякої кори, тому Максим тримався гущавини, хоч і було тяжко йти глибоким снігом. Він шукав людського старосліду, щоб іти тим слідом. Але сліду довго не траплялося. Снігова пелена була чиста, гладенька, ніде й ніким не потоптана.

Нарешті він таки надибав на якийсь слід, до того ж іще й цілком свіжий. А поруч був ще один слід упоперек. І, ніби на додачу до тих слідів, десь раптом татакнула черга із скорострільа.

"Ого! — Максим нашорошився. — Та тут треба бути обережним! Хтось тут ходить!"

Вступивши в слід і йдучи ним, Максим пильно приглядався далеко наперед і по боках, дослухаючися до найменшого шереху. Нерви були весь час напняті...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Лапате дерево розкинулося широко над головою, заслонивши небо й сонце густою зеленою короною. Максим сидів на грубому пні й не міг вийти з дива:

"Звідкіля взимку таке зелене лапате дерево?" Мовби велетенський платан а чи дуб розлого розкинув своє гілля і шумів, шумів.

Та це був зовсім не платан і не дуб. Це була звичайна липа. Старезна, дуплиста й порохнява липа. І це вона заставила зеленою короною небо й шуміла. Але не листом вона шуміла, бо не листом вона була вкрита. Вона була рясно вкрита омелою. І зеленіла та омела, й шелестіла, а в тій омелі гудів горішній свавільний вітер.

Максим смоктав грудочку снігу й слухав той шум. "Отаке, — зелена омела взимку на чорній сухій липі". І дивився просто перед собою затуманеним зором.

Перед ним на узгір'я підіймався чагарник. Густа-густа осичина, ліщина, дуби, берізки, бур'янища. І все те вкрите інеєм. Так, то туман сів інеєм на ліщині й на низьких кущах. Бо ж це "сівера", як кажуть сибіряки, тобто — північний схил горбів і пагорбів. Максим пригадав, що подібне слово вживається й у них на Слобожанщині, а саме — "сіверко", тобто холодно від північного вітру. А "сівера" — дуже подібне. В "сіверах" стояв ніби морозець — це в той час, як на південних схилах пагорбів уже текла вода патьоками, збігаючи десь попід снігом у низини.

Максим сидів і міркував — як же ж це так сталося, що він згубив орієнтацію й збився? Він мав на увазі триматися краю лісу, понад лугом, понад Ворсклою, а тим часом заходив усе далі й далі в гущавину, в темний ліс, що стояв тут, ніби справжній праліс. Він уже пробував іти і правіше, і лівіше, та нарешті втратив зовсім певність. Тоді сів от під розкішним зеленим деревом і сидів. Якби це було в селі, спитав би, та й усе. А тут кого спитаєш? Ні, треба спершу відпочити, бо в голові і в очах усе стоїть якось не на місці. Може, відпочивши, на свіжу голову вдасться розплутати цю шараду — в чому тут річ? І Максим відпочивав, забиваючи спрагу снігом, але спрага від того ще лютішала. Йому починало вже здаватись, що він так іде бозна й відколи, від того й спрага така, і що він уже забув, які й люди на вигляд. Усе те лишилося десь там, де вранці клубочився такий густий-густий туман. Там десь гримить, там десь клекотить, там усі-всі ті, що так було замірилися поставити його на коліна. Ну й ну!..

Шерех по снігу вивів його з забуття. З гори щось спускалося, зриваючи сніг ногами, й шматочки того снігу котилися, як вістуни, попереджаючи, що хтось за ними йде. Ті шматочки побачив Максим, ще не бачачи, хто ж то їх зірвав і покотив. Звівся на ноги й став за липою, визираючи. Щось спускалося майже з того самого напрямку, з якого й він прийшов недавно. Ось! Зачорніло. Двоє. Обоє в цивільній одежі, з білими торбами. Мали страшенно переляканий, насторожений вигляд. Ішли крадучись, дивлячися більше назад, аніж наперед. Максимові стало смішно — це ж і він так!

А ті двоє посувалися просто на нього. Ясно — це були два "торбешники", цебто такий рід салдатів "доблесної армії", яких звали всі в народі "торбешниками" за те, що вони, замість амуніції й зброї, мали лише торби з сухарями, взяті з дому перед "добровільним" героїчним виходом на війну. Такі "торбешники" вже два роки бігали отак по всіх шляхах і стежках, кожен "шукаючи свою часть", але тримаючи при тому курс додому, якщо пощастить. Це ті, що "голосували ногами" за ту систему, яку вони так оце захищали.

Торбешники підійшли аж до липи. Тоді з-за неї назустріч їм виступив Максим. Вглядівши його нагло перед собою, торбешники до того перелякалися, що Максимові стало їх шкода.

— Ми... ми... — пролепетав жалібно один із них, молодший, — ми часть свою доганяєм...

— Так-так!.. — додав другий, старший, кваплячись.

— Знаю, — сказав Максим важко. — Хоч ви й не в той бік, але нічого. Знаю. Скажіть ліпше, чи не знаєте ви, куди можна вийти, як отак піти? Га?

— Хтозна... — сказав молодший. А старший тремтячими руками скинув торбу, швидко розв'язав її й вийняв звідти білу паляницю. Й простяг її Максимові. Максим узявся за другий край паляниці, і тут... очі їхні зустрілися!

Господи, Боже мій, грім з ясного неба!

К у т у з о в!!!

Так, Кутузов!..

А Кутузов (це таки був дійсно він, хоч і добре переодягнений та заросли́й до невпізнання), ніби його вдарив параліч, — тримався за край паляниці, не в стані пустити руки, і не міг відвести очей від Максима. Губи йому скривилися жалібно й побіліли-побіліли.

Так вони стояли якусь мять, тримаючись удвох за одну паляницю, — один давав, другий брав, а вона, немовби намагнетизована чи зачарована, тримала їхні руки при собі.

— Гм, — скззав нарешті Максим, оговтавшись. А потім додав глузливо: — На кого ж ви покинули ОСО армії, товаришу? Га?..

Тут Кутузов шарпнувся, стрибнув убік і панічно побіг, подався стрімголов, вистрибом, як козел. І торбу забув. Торбу підхопив його супутник і подався слідом.

— Ха-ха-ха!.. — сміявся Максим, тримаючи паляницю й навіть не бачачи її. Він не в силі був стримати реготу, що душив його. — Ха-ха-ха!..

Як він сміявся! Але як він, одначе, сам виглядав при тому! Обірваний, з порепаними губами, з божевільне запаленими очима, босий!.. Голос його був хрипкий, навіть не подібний до людського. Коли б хто побачив його в цей час, почув його той сміх, він би кинувся з жаху тікати геть, ламаючи кущі головою й викручуючи власні ноги

" — Та на кого ж ви покинули ОСО армії, га?!.Га-га!!."

Максим поривався кричати це навздогін, але нічого з того не виходило, лише хрипкий регіт. Він сміявся й дивився, як ген-ген мелькали дві сірі плями, віддаляючись. Вони подались не в тому напрямку, куди йшов Максим, але однак у протилежному до того, куди пішли всі "часті" й усі "ОСО" дивізій, корпусів, армій. Здорово! Господи, а який у нього, у того Кутузова, був змучений і переляканий вигляд ще до того, як він побачив і впізнав Максима. Урвавши сміх, Максим провів рукою по чолі, пригадуючи обличчя Кутузова перед втечею.

"Гнаний жахом. Так, він біжить, гнаний тваринячим жахом! Він біжить десь світ за очі, в смертельній нудьзі і... голий. Так, сам перед собою в думках він голий, і йому здається, що всі його таким бачать, хоч і добре вбрався він у чужий одяг."

Постоявши, Максим махнув рукою й здивувався:

"Паляниця!!? Ще й свіжа зовсім!"

І вчепився в ту паляницю зубами. Відкусив шматяку і жував, жував, жадібно, як дикий вепр. Але проковтнути так і не зміг, — за шлунок і за горло хапали корчі. Ні, не сила було проковтнути цю таку пишну, таку білу й гарну паляницю. Не тому, що вона від Кутузова (о, Максим зовсім не з таких забобонних чи дурних, щоб метатися на хлібові), а тому, що його все нутро підіймалося бунтом проти самої думки про їжу.

Так і не з'ївши ні крихти, Максим зітхнув і засунув паляницю за бовт пальта.

"Гаразд. Якщо "він" побіг отак, то мені треба лівіше".

І, виломивши палицю, пішов лівіше.

Від зустрічі з Кутузовим Максим мав щонайменше дві користі. Перша — це паляниця. Хоч він і не годен був з'їсти її зараз, але, може ж, він її таки з'їсть потім. А друга користь — це та, ще, "відв'язуючись від ворога" й прямуючи все лівіше й лівіше, він, виявилося, випадково натрапив на вірний курс. Уже за годину ходу він побачив, що ліс кінчався, а за ним простягався луг, за яким ген-ген-ген уже виднілися села й хутори понад великим трактом. Не виходячи зовсім на край лісу, Максим пішов рівнобіжне йому, приблизно метрів зі 100 — 200 галявиною лісу. Йому аж полегшало, — так, неначе на душі розвиднілось. Головним чином — від певности, що він ішов правильно, не роблячи зайвих петель.

Як і в глибині лісу, тут теж не було ані доріг, ані стежок, — сам рівний, цілинний сніг. Але він помилився щодо стежок. Дійшовши до околиці, він раптом натрапив на стежку, — невелику й не добре стоптану, але все ж таки стежку. Вона була давно ходжена, завалена снігом, а потім по ній пройшлося на свіжо, видно вчора або вночі, кілька собак. А може, навіть то пройшла вовча тічка. Можливо. Це ж був уже березень, отже — час вовчого тічкування. Але з останньої можливости Максим не зробив

аніякісінького висновку, — для нього-бо всі вовчі тічки в цьому світі не мали тепер ніякісінького значення. Хіба що от він з того мав уже користь — стежку. Хоч вона була й поганенька, але нею йти було все ж таки легше, ніж по цілині.

Так тією стежкою Максим і йшов.

Він ішов не зупиняючись, бо після зупинок йому було тяжко, дуже тяжко вставати. До того ж він мусив квапитись, бо йти було ще так далеко, що аж острах брав, чи він таку відстань у такому стані зможе подолати. При думці про це він затинався. Якщо він хоче таки дійти — він мусить іти, мусить! І він дійде!.. Навіть тоді, коли б він мав уже останній ступінь гарячки, він однак мусить іти, — тим більше мусить іти! Без зупинок... Звичайно, воно можна було б і сісти, а потім якось і звестись, але це, по-перше, коштувало б йому величезних зусиль волі, а по-друге — що, як тієї волі раптом не вистачить? Що тоді?..

І він ішов. Найбільше, на що він міг ще собі дозволити, — це постояти на ногах, спершись на костур.

...Як привабливо! Як добре б оце лягти й задерти ноги догори...

І тяжко було втриматися від цієї спокуси. Але він тримався, бо знав, що в його стані це було смертельно небезпечно, — можна лягти й уже ніколи не встати. От би він зараз ліг і — і, напевно, загойданий втомою та пропасницею, заснув би — ну й усе!.. Коли він про це думав, його огортав страх: а що, як у нього ослабне воля і він піддасться на спокусу?

І він гнав думки про сон і спочинок від себе геть.

Кинув малий костур і виламав собі більший. І, підпираючись ним, ішов, мов патріярх чи який біблійний пророк, поважно, величаво і — ледве втримуючись, щоб не завалитися набік у сніг. Хитався не тільки від утоми, а ще й тому, що намагався ступати по вузенькій стежці, а це вже

для нього було так трудно, як п'яному пройти по вузькій рівній дошці. І він був мовби п'яний. І, мовби в п'яному марінні, Максим, ідучи й спотикаючися, думав:

"То не штука йти отак, а штука йти ось так... То не штука вмерти, а от штука не вмерти, хоч би й під натиском усього пекла! Встояти проти нього!.. Гм, брешуть ті гомункулюси, коли кажуть, що в смерті є героїзм. Ні, в самій смерті героїзму нема так само, як нема його й у здачі без бою! Бо що легше, а що тяжче: чи, скажімо, лягти отут і, заплющивши очі, пірнути в нірвану, здатись, а чи, очей не заплющуючи, дивитися смерті в вічі й не здаватися, не лягати, а йти?.. Закривавленими ногами, але йти!.. У гарячці, а таки йти! Йти! Наперекір усьому світові, такому злому й такому ворожому, йти!"

— Йти! — проговорив він уголос.

"І наперекір усьому світові жити".

"Жити!" — додала думка.

"Брешуть ті гомункулюси!.."

Він пригадував перечитані книги й бачені твори мистецтва... Великі бібліотеки, архітектурні шедеври, й пам'ятки, й картинні галереї... Лувр, де він був з великої ласки "уряду країни соціялізму", й Ермітаж, де він був без ніякої ласки — просто був. Знав безліч тем і проблем, у тих книгах і творах мистецтва порушуваних... Упивався колись хвилюючою красою й величчю справжнього мистецтва, вічного, величного, божественного...

Але все те тепер перед ним поблідло. В усьому тому, здавалось йому тепер, десь була якась фальш, і все те в його уяві тепер мізерніло, як фікція, як щось штучне, бо душа, агонізуючи, марила зовсім не тим, навіть не найбільшими шедеврами мистецтва... Волошкою синьою вона

марила! Чистою, простою, скромною, але божественною, бо прекрасною й живою волошкою! Життям!..

Він знав, що, коли він умиратиме, інші скажуть байдуже й іронично: ну й що ж — умирай. Яке ти, піщинка у всесвіті, маєш для нас значення? Але він знав, що він так про людину не скаже... Якщо мова про справжню людину!

В уяві встав Соломон.

" — Слухай, Соломоне! — сказав до нього Максим. — А що, як піщинка не хоче були в самумі, га? Якщо вона має свою волю, га? Якщо вона має свою душу, Соломоне?! Ти мовчиш... Бо ти є гомункулюс, нікчемний гомункулюс, Соломоне, докторе бездушної філософії! Та якби я був послідовником твоєї філософії немочі, пророком твоєї хробачиної моралі й релігії, отаким-от філософуючим хробаком, як ти, — я був би послідовним і не триндикав би, як ти, на філософській балабайці, а вмер би, з радістю перетворюючись у мразь. Щоб бути послідовним! Чого ж ти не вмираєш?

"Чого я не вмираю — я знаю, але чого ти не вмираєш?!. Але все-таки ти вмреш, лише перед тим іще роз'їси пару людських душ, як іржа залізо. В тім твоя роля — підла роля філософуючого гомункулюса, циніка й словоблуда, закоханого в мистецтво брехати. Таж ти, як щур, відгризеш власного хвоста, якщо дійдеться до реалізації твоєї власної тези. Відгризеш — від підлого страху, уникаючи послідовности, і від безмежної чорної зненависти. І такі ви всі, ті, що напоказ ви "мудреці" Соломони, а на звороті — підлі деспоти, як он той "Кутузов".

Коли доходить до іспиту, ви всі тоді каляєте свою людську подобу.

Що?.."

Але Соломон не відповідав, і через те "дискусія" зав'яла. Максим лише зітхнув і — ніби прокинувся. Поки він у думках отак "дискутував", ноги тим часом винесли його на величезну прогалину. То була вже не галявина, а гола долина, через яку проходило широке шосе, перетинаючи ліс. Максим зупинився на горбі по цей бік долини, глянув — і... на ньому все потерпло.

"А тепер от цікаво, що буде з твоєю подобою? — стьобнула розпачлива думка. — Повилазило тобі! Треба ж було звернути в глиб лісу!!"

Але було пізно. По той бік долини стояло двоє військових — один кінний, а один піший. Кінний показував рукою в цей бік, на Максима.

"Побачили!"

Максим постояв, а тоді помалу трохи відійшов зі стежки, помалу опустився й ліг у сніг. Втиснувся в той сніг і лежав не ворушачись. І лаяв себе. І пильно-пильно слухав. "Може ж, вони ще не побачили та й підуть собі геть тим шосе". Минали хвилини — тихо. "Значить, поїхали". Але ні — де там! Чути було — рипів сніг! Все ближче й ближче. Йшли просто на нього. А тут — хоч би тобі якась зброя! Раптом зовсім близько чоловічий голос вигукнув здивовано:

— О!.. Тут хтось є?!.

"Не бачили! Вони зовсім не бачили! А ти, йолопе, ліг посеред дороги! Чи ж не йолоп?!."

— Гей, агов! Товаришу чи пане?!

Спересердя Максим аж застогнав.

— В чім справа? — запитав той самий голос уже зовсім близько. Але запитав зовсім лагідно, навіть стурбовано.

Максим виглянув одним оком. Перед ним було двоє військових у совєтській уніформі. Один кінний, а другий піший. 0боє назовні без зброї. Кінний сидів на коні боком, по-жіночому, бо одна нога в нього була по коліно забинтована. Сидів без сідла, на стомленій конячині. Піший тримав коня за вуздечку. Кінний був з відзнаками лейтенанта артилерії, а піший — рядовий піхотинець. Усе це Максим розглядів в одну мить. А розглядівши, підвівся й сів.

Військові аж відсахнулися, так вжахнулися його вигляду.

— Що з тобою, чоловіче?!. — гукнув кінний, а піший поцмокав язиком і покрутив головою.

— Отак чоловіка образувало! Га! — проказав піший про себе.

— Нічого особливого, — промовив Максим. — А що?

— А те, що ти, чоловіче, мабуть, не йначе як з гілляки обірвався, на якій висів уже з тиждень!..

— Та майже так, — сказав Максим, а тим часом подумав: "Безперечно, це така ж сама пара, як і та, вранішня, від якої я утік. Зараз лізтимуть мені в душу, чіплятимуться — що і як. Але — що вони зі мною зроблять?! Вони ж, здається, без зброї! Проте брак зброї назовні ще не значить, що вони справді без зброї. А крім того — їх все-таки двоє і вони зовсім не такі, що "зірвались з гілляки, на якій висіли вже з тиждень", хоч лейтенант і ранений. Ясно, що цей здоровенний піхотинець підпорядкований тому кінному начальникові, а цей останній, напевно, видресуваний, дисциплінований "слуга царю і отєчеству", безперечно, вірний член партії, а може, ще й орденоносець".

Такі думки майнули Максимові в голові.

Лейтенант був справді орденоносець. Але це виявилося щойно згодом. А тим часом він звернувся до пішого:

— А зсади мене лишень, друже мій!..

Піший розстелив на снігу біля Максима шинелю, зсадив обережно товариша, всадовив його на тій шинелі, припнув коня до дубка, а тоді й сам сів. Якийсь час вони сиділи мовчки. Відсапувались, Максим ніби байдуже, але пильно розглядав обох. Лейтенант був, без сумніву, сибіряк, — це було чути з акценту в його мові. Щодо цього Максим не міг помилитися. Піший же був вайлуватий селюк-парубок, безперечно — українець. І щодо цього теж не можна було помилитися. Лейтенант був високий і худий, а салдат — низенький і опецькуватий.

"Ну зовсім Дон Кіхот і Санчо Панса! " — посміхнувся в думці Максим. І ледве стримував посмішку від дальшого ходу думки щодо цієї аналогії:

"І головне, вони дібрані національно знаменито до такої двійки — Дон Кіхота та його антипода й зброєносця. Перший — росіянин, імпульсивний фанатик і, мабуть, лицар "світової революції", носій ордена і партквитка. Другий — українець, тяжкий і вайлуватий, мабуть, скептик і реаліст, але й служака — "що накажете! " — без орденів і без партквитка".

— Чого ви посміхаєтеся? — спитав лейтенант, усе-таки якось, мабуть, вловивши Максимову внутрішню посмішку.

— А хіба то погано?

— Ні, але все-таки?

— Аби не плакати.

— Ну, плакати, положим, нема чого. Більше смерти й так нічого не буде.

І враз подивився пильно на Максима та:

— Скажи, друг, як нам пройти на Борисівку? Розумієш, така, брат, єрунда, — вириваємось із оточення, йдемо отак аж із-під самого міста О. і все не можемо вискочити. Так от, як же на Борисівку тут? Га?

Максим теж подивився на лейтенанта пильно й завагався — сказати чи не сказати? Сказати про Борисівку — значить ствердити, що він іде звідти, тобто втікав від тих, до яких належить лейтенант. Така правда й щирість може йому дорого коштувати. Це значить — видати себе з головою і, рятуючи його, "вгробити себе". Він же, замість подяки, візьме та й пристрелить, мовляв: "Ага, зрадник вітчизни! Шпіон, фашист і т. д." А з другого боку — шкода й хлопців. Ні, Максим вирішив трохи зі щирістю почекати й відповів ухильно:

— Не знаю... Сам туди йду...

— Шкода, — зітхнув лейтенант. — Ти понімаєш, нам би треба так пройти, щоб ні німців не зустріти, ні своїх... Понімаєш — до німців потрапиш — у полоні здохнеш, заморять, як щура, падлєци. До своїх же потрапиш — знову воювати треба. А тут, брат, осточортіла ця волинка! Тут би...

Та, не доказавши, лейтенант махнув рукою, зітхнув і сердито сплюнув.

"Цікаво, щиро це він чи "Ваньку валяє", — подумав, посміхаючись про себе, Максим. А лейтенант поліз тим часом до кишені й витяг жменю махорки.

— Куриш? — спитав у Максима.

— Курю.

— А папір маєш?

Максим з жалем розвів руками, — паперу в нього не було.

— І в нас, брат, немає, — сказав лейтенант. — Два дні вже не курили. Просто чортзна-що. Ані тобі крихти хліба (на цьому місці піхотинець, що сидів мовчки, смачно сплюнув), ані тобі паперу, щоб хоч з горя закурити. — І, вийнявши щось пучкою з махорки, подивився меланхолійно та:

— Даю орден за шматок газети! Хто хоче? Не віриш? Ось...

Справді, то був орден, і не абиякий, а Червоного Прапора! Максим узяв його в пальці, потер, а лейтенант серйозно, але з явною ноткою знущання над самим собою, промовив:

— Оце, браток, стільки коштують моїх троє ребер, а тепер ось ще й нога... Ну, — звернувся він до піхотинця, — чого носа повісив?! Як дійдеш до своїх, доложиш комісарові! Ви, хахли, на це мастєра... — і гірко зітхнув.

Салдат якось безглуздо засміявся, а тоді сердито сплюнув і вилаявся просто в білий світ. В знак протесту, чи що? А лейтенант закінчив уже до Максима:

— А я сибіряк, брат... Сибіряк!..

І з якою гордістю це було сказано!

— Бачу, — сказав Максим.

— Звідки ж ти бачиш? — жваво зареагував лейтенант.

— Та так...

Лейтенант подивився на Максима якусь мить пильно, мовчки, водячи по ньому всьому очима, покрутив головою, а тоді підкинув орден у лівій руці та:

— Ну, добре. Якщо ти бачиш, то — міняємо, значить? За шматок паперу! Добре?

— Сховай, — сказав Максим. — Недобре. Хоч я й не сибіряк, але якби я мав папір, то й так би дав. Бо, я бачу, ти тяжко "його" заробив.

— Правда, — сказав лейтенант іронично й пригнічено. — Але як би ж його закурити? Душа, брат, уже вилазить із тіла геть, як воша з мокрого кожуха. Понімаєш? Два дні й ріски в роті не було."

Тоді Максим згадав, що в нього ж є паляниця. Ціла паляниця! Вона вже геть розплескалась, як перепічка, але то нічого. Він витяг її з-за пазухи й простяг лейтенантові.

Враження від тієї паляниці було таке велике, мовби від якогось найбільшого чуда чи від наглого вибуху бомби. Перед тією паляницею поблідло все інше.

Салдат не витримав і радісно засміявся.

— Паляниця!

Але лейтенант узяв паляницю й дивився на неї, не вірячи своїм очам. Переводив погляд з паляниці на Максима, а потім знову на паляницю.

— Їжте, — сказав Максим.

— А ти? — спитав лейтенант.

— Я не хочу.

Лейтенант миттю розламав паляницю. Він розламав її все-таки на три рівні пайки — собі, товаришеві й Максимові — й роздав. І відразу їхні щелепи запрацювали. Максим дивився з цікавістю, як вони мололи ту нещасну паляницю, і в ньому прокидалася заздрість — заздрість до їхнього хижого, вовчого апетиту. Власне, це була заздрість до самого того факту, що вони-от можуть їсти, а він уже їсти не може... А як хлопці скінчили, Максим розломив свою пайку надвоє й віддав і її на млин. Хлопці миттю змололи й її. Позбирали крихти й їх теж повкидали в рот. Для таких двох молотників цього було мало, але все ж таки...

— Знамените! — сказав лейтенант. — Знамените, брат!

— От здорово, спасибі вам! — сказав салдат і закліпав очима на Максима. — Я тільки не пойму, як же це так, що ви самі її раніше не з'їли, га?

— Буває, брат... — прошепотів Максим своїми репаними й смаглими, вже посмаглими від гарячки, губами й узяв грудочку снігу. Смокчучи її, зачепився поглядом за лейтенантів кашкет — і згадав тюрму й винахідливість в'язнів.

— Ви шукаєте паперу, хлопці, а папір при вас! — звернувся він до своїх нових друзів.

— Де?! — аж скинувся лейтенант.

— Ось тут, — постукав Максим пальцем по його козиркові.

— Та тут картон! Е-е, я вже дивився.

— Ану, давай його сюди.

Лейтенант миттю відірвав геть козирок "з м'ясом" і подав Максимові.

Максим обдер геть матерію — всередині був шматок білого дебелого картону. Але це якраз і було те, що треба. Обережно й пильно, настирливо взявшись до цієї кропіткої роботи, Максим розслоїв помалу картон на тоненькі, зовсім тоненькі листочки... Лейтенант і салдат аж. заржали, зайшлися веселим, щасливим реготом.

— Ну, ти, я бачу, й сукин син! — ляпнув лейтенант Максима по плечі. — Якби я був Сталіном, я б тобі дав не тільки орден за це, а й звання "героя СССР". Де ти навчився такої премудрости? Га?

Максим промовчав. Навіщо йому знати, що такої премудрости можна навчитися тільки в сталінській же таки каторзі тієї "країни соціялізму", де видають ордени, що не варті навіть і шматка газетного паперу. Замість відповіді Максим скрутив козячу ніжку й наставив її по махорку.

Вони всі зробили по козячій ніжці. Але тут постала нова проблема — проблема вогню. У них не було вогню. Вояки обшарили геть усі свої кишені, бідкаючись — "були ж, ось тут були сірники", але нічого не знайшли. Нема! Тоді Максим витяг своє кресало й кремінь і попросив пошукати якоїсь вати з одежі. Вата знайшлася — на лейтенантові були ватяні штани...

І от вони заходилися кресати. Кресали всі за чергою. Дедалі все з більшим оскаженінням. Вони геть позбивали пальці й розтерзали, розскубли лейтенантові штани, але вогню не могли здобути. Бились, може, з півгодини. Нарешті лейтенант люто вилаявся й запропонував покинути. "Не буде діла". Він уже кинув кресати. Салдат теж уже випрягся. "То дурна, безнадійна робота". Лише Максим не здавався. Він з олімпійським спокоєм бив і бив у кремінь крицею, висікаючи снопи іскор, і не втрачав надії. Ба, він абсолютно був певен, що вата рано чи пізно, а

таки загориться. Фокус полягає лише в тому, щоб вибрати хоч трішки сухої, не пропотілої вати. Він завзявся кресати доти, доки викреше, хоч би йому довелося кресати тут і до кінця свого життя.

— Покиньте, — сказав лейтенант. — Це безнадійна справа.

— Ні, — зітхнув Максим. — Якщо це безнадійна справа, то вибратися нам з вами живцем до хати — ще безнадійніша. Але те й друге в наших руках...

І кресав, і кресав.

І ось — вата нарешті задиміла. Викресав! Задиміли цигарки... Попливли хмарки тютюнового диму над "табором" трьох мандрівників.

— Е-е... — сказав роздумливо лейтенант, захлинаючись махорковим димом. — Ти, я бачу, зух!.. — і крутнув головою значуще. Допаливши одну козячу ніжку, він звернув другу та все дивився на Максима.

— Скажи, звідки ти є? — спитав нарешті.

Максим назвав своє місто.

— Он як? А ми ж звідти йдемо! А жінка є?

— Є.

— І діти?

— Синок... І дочка...

— Гм. А як звуть синочка?

— Борис.

Лейтенант про щось задумався. По хвилі:

— Гарне ім'я... Мого батька теж Борисом звали... І куди ж ти йдеш?

— Та... доганяю ж часть...

— Маладєц... — сказав лейтенант глузливо й зітхнув, насупився.

— Як і ви... — додав Максим.

— Авжеж, — згодився лейтенант тим же тоном.

— А хто ж це, хлопці, є там у вас у Борисівці?

— Є... Моя наречена... Пошти жінка. Я біля неї б як у бога за пазухою!..

Зайшла мовчанка.

"Чи він справді, чи "Ваньку валяє"?" — знову вела тієї ж самої Максимова нашорошена думка.

А салдат і собі зітхнув:

— Ех, молодці хлопці, которі там, у Рябині...

Максим спитав, що ж то за "хлопці в Рябині".

— Дві сотні... Встромили на фронті гвинтовки штихами в землю й пішли додому... Чернігівські, сумські, лубенські...

Лейтенант промовчав. А салдат подивився на Максимове пальто та:

— Ех і пальто ж на вас добре!

— Та де!.. От на вас шинеля — то одежина! А це вже онуча.

— Справді? Ну, то давайте мінька, га? Не хочете? Я вам ще й валянки дам у придачу! Гаразд?..

— Бачите, — сказав Максим, — шинеля то добра, але мені обіцяли видати нову, як дожену свою "часть".

— Ви вже її ніколи не доженете. А я б у цьому пальті завтра й дома був би...

— Ну-ну, — сказав лейтенант. — Ми ж в одному пальті вдвох не втічем?..

— Та отож... — зітхнув салдат. — А жаль...

Вони сиділи далі мовчки. Курили.

Сонце вже хилилось на захід. Накурилися вони всі до одуріння.

Нарешті лейтенант і салдат стали збиратися в дорогу. Салдат перебинтував лейтенантові ногу. Потім підсадив його на коня. Підняв зі снігу й подав йому свою шинелю, щоб накрився ще й нею, бо йому було йти гаряче, а сидіти, мабуть, холодно. Ось так вони й зібралися.

Максим теж устав і почав лаштуватися в дорогу.

— А ви куди? — спитав лейтенант ураз Максима й уже на "ви".

— Та на Борисівку ж... — посміхнувся.

— Дурний! — раптом скипів лейтенант. Розгнівався, аж повернувся на коні й почервонів увесь. — Дивись ось сюди! Бачиш, ось тут слід — один кінний, а один піший? Бачиш? Так отак іди, йди, йди — і в самісіньке своє місто прийдеш, нікого не стрінеш... До сина прийдеш!.. Пойняв? Марш!..

— "Пойняв", — захвилювався Максим. На нього війнуло чимсь знайомим. Пригадався Васька-танкіст...

— "Пойняв", — повторив Максим, а тоді: — Ну, так от слухайте ж і ви: оце бачите ось один піший слід? Бачите? Так отак ідіть, ідіть, ідіть і під самісіньку Борисівку прийдете... Ясно?!

— Ну от, тепер ясно! Дай п'ять!!. Привіт дружині й дітям!

Вони всі потисли один одному руки. І розійшлись.

— Хвилинку! — гукнув голосно лейтенант, як Максим уже відійшов.

Від несподіванки Максим аж здригнув: "Може, роздумав?!" Обернувся.

— Слухай ! — сказав лейтенант. — Будь обережний! Ото бачиш — соша? То соша із Сумів на Білгород. Так дивись обома, переходячи. Там німаки їздять.

— Щоб не шльопнули... — тихо пояснив салдат.

— Добре. Дякую. Дивитимусь.

— А ще, — сказав лейтенант, — як перейдеш шлях та вийдеш на той бік у ліс, то там побачиш хатину... Наш слід до неї виведе. Зайди до неї. Може, щось собі там і вибереш...

— Правда, — посміхнувся салдат. — Воно здасться, доки додому дійдеш.

— Зайди ж! — повторив лейтенант.

Максим пообіцяв. Ще раз подякував. І після того вони вже розійшлися зовсім. Кінний і піший сквапно пішли Максимовим слідом. Максим проводжав їх очима, доки вони не зникли за деревами, й думав:

"Ні, це не Дон Кіхот і не Санчо Панса! Зовсім ні! Як легко, але й як приємно можна іноді помилитися!.."

А тоді повернувся й пішов у вказаному йому напрямку.

Вийшовши на самісінький край лісу, довго придивлявся й прислухався до шляху. Десь гуло. Ближче. Потім прошуміла, прослизнула, як скажена, особова автомашина. І стало тихо. Максим швидко перейшов шлях і пірнув у густий ліс по той бік. Лише помітив, що по шляху текли згори струмки...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

"Зоре моя вечірняя!.. Зоре моя вечірняя!.."

Максимову душу завжди зворушували слова цього рядка вірша до самої глибини. Вони викликали в його уяві чарівний образ тихої, мерехтливої, елегійно задуманої й далекої-далекої вечірньої зорі, що, як очі закоханої й заплаканої дівчини, дивилась із безмежної космічної далини, з царства інших світів та інших, невідомих і недосяжних, загадкових країв.

Ці слова й цей образ глибоко запали в Максимову душу ще з дитячих, школярських літ. І відтоді завжди, — в роки юнацькі, парубоцькі й у роки змужіння; тихими, ясними вечорами осінніми, зимовими, весняними й літніми; чи то вдома в затишній кімнаті, чи в мандрах по бездоріжжях, на земних розпуттях; у степах, у лісах, у луках; на роботі, на полюванні, в поневірянні самотою чи з другом вірним, — скрізь і завжди ці слова й цей образ змушували його серце тремтливо завмирати в солодкій елегійній задумі, в тузі за нездійсненним й недосяжним, скороминучим і невловним; у передчутті скорботних втрат і вічної розлуки; в пориві до прекрасного, божественного, героїчного, чистого й у жалі по загубленій вірі в трагічно-примарний ідеал боголюдини...

І тепер от вона, звабливо-мерехтлива вечірня зоря, знову зійшла на холодному синьо-зеленому небі, над погасаючою загравою — там, де щойно зайшло сонце. Максим ішов по синьому снігу між деревами, дивився на неї й думав про те, про що й завжди, бувало, думав при такій нагоді:

"От у цей час, коли зійшла зоря ця вечорова, хтось найрідніший, хтось любий і дорогий, хто думає про нього й тужить за ним, теж дивиться на цю саму зорю, в цю саму хвилину... І там десь їхні погляди сходяться й летять разом просторами, синіми пустелями, космічними далями...

"Так, — казав тривожно розум, уриваючи жаль елегійний і мрію серця. — Так, але за зорею цією вечірньою іде ніч. Ось іще мить, і вона прийде — чорна, холодна, безмежна ніч у лісі, засипаному снігом. Ніч твоєї жахливої самотности в глухому лісі, де тебе й буде поховано, як у чорній ямі, якщо ти не виберешся з лісу тепер".

І Максим поспішав, одчайдушно налягаючи на ноги. Він ішов слідом, що його лишили "кінний і піший".

Ще завидна тим слідом Максим прийшов до хатини. Дійсно, так як і казав той лейтенант — на їхньому сліду стояла хатина. Це була лісничівка — типова, давно колись вимурована, казенна будівелька з червоної цегли, на взірець залізничних будок на роз'їздах. Вона стояла й роззявленими порожніми очицями вікон, повириваних геть із рямами, та такими ж дверима й пострілянними стінами вищирилася на білий світ, на ліс, на Максима, мов череп мерця. Дах на ній теж був знесений геть. Колись тут навколо був парканчик і ще якісь будівлі. Тепер того нічого не було — все зникло геть, лише де-не-де стирчали ожуги з-під снігу. Навколо хатини, вірніше — навколо кістяка її, валялись закривавлені бинти, побиті миски, гільзи. Максим подивився на цю досить неприємну картину й зайшов досередини. "Що ж тут вибирати?" — думав над словами лейтенанта. Всередині все також було зруйноване. Піч розвалена. Підлога повиламувана. Меблів аніякісіньких. Стіни пострілянні всередині так само, як і зовні. Максим оглянув це все, а тоді спинився очами на купі якогось мотлоху посеред хати.

"Ого! Та це ж зовсім не мотлох. Чи мотлох, та не той". Посеред хати було звалено в велику купу багато різної зброї: рушниць і кулеметів, автоматів — "фінок", а також гранат різних систем, безліч набоїв, дисків і ріжків до "фінок", кулеметних стрічок тощо. Придивившись пильніше, Максим зауважив, що в тій купі найбільше було автоматичної ручної зброї. А навколо — знову ж ті самі, що й надворі, закривавлені бинти, брудні онучі й різний інший людський послід.

"Цікаво. Якщо сюди натаскано стільки зброї в той час, як армія не має чим стріляти, то, значить, навіщось її сюди натаскано. Двох думок не може бути: якщо цю зброю залишено тут, то по неї напевно, й то скоро, хтось прийде!"

Максим з дитинства любив зброю. Він любив мисливську зброю, але нею може бути всяка ручна вогнепальна зброя. І був він стрільцем першокласним, з усіх родів тієї зброї. І от з тієї любови, чи й справді виконуючи наказ лейтенанта, Максим почав перебирати й виважувати в руках "фінки". Вибирав. Але всі вони видавалися йому неймовірно

тяжкими. Нарешті вибрав ніби найлегшу, ще й з ременем. Потім вибрав до неї диск із набоями, вставив його як слід, а тоді перекинув "фінку" через плече й пішов.

Так він ішов із "фінкою", ніби справді який вояк. Але в дійсності він її зовсім не для війни взяв (що ж він міг би зробити з "фінкою", хоч би навіть і з такою гарною, проти всього світу!?) — ні, він узяв її просто тому, що спокусився зброєю. Але "фінка" з кожним кроком ставала все важчою, а безглуздість її наявности в нього за спиною — все очевиднішою. "Для чого і проти кого? І що ж ти нею в своїй ситуації зробиш?.."

Так Максим ішов і кепкував із себе. Аж поки не став ураз, мов укопаний. Навколо було синьо-чорно, і в однотонності цього кольору стежка на снігу десь раптом загубилася, розтанула. Нема.

"Господи! Таж заходить ніч! Іще година — й у лісі буде темно, хоч око виштрикни. Куди ж ти йдеш? І куди ти ще йтимеш? І як ти йтимеш?!"

На душі стало тривожно й тужно. Надходила чорна, глуха ніч. А магістральна його лінія — слід "кінного й пішого" — вже зникла в чорноті, що розливалась океаном назустріч. Іти ж по-сибірському, як ходив колись у тайзі, він тут і в такому стані не зможе. Та й найвідважніші сибіряки вночі по нетрях не ходять.

Думка запрацювала шалено. "Як і куди?" А чи не міг би він заночувати в тій халупі, га?.. Ні, ні, в тій халупі йому ночувати не можна. Ні — ні! Як же ж і куди?..

"Та, Господи! Тут же ж десь тече Ворскла! Її вночі не буде видно, але все ж її можна буде знайти. Це, власне, й є та магістраля, яка виведе куди слід. Аби лише її знайти. Так, або вдасться її знайти, або ж доведеться загинути. Вона замерзла, вона заметена снігом, але то нічого. Це якраз і добре. Якщо її вдасться знайти, то по ній уночі можна буде йти як по паркету. Скоріше ж геть із цього лісу!"

А ніч насувалася нестримно, множачи навколо гущавину, — чорна, тривожна, захланна ніч. Вона наповзала з усіх боків, як ті видива-чудовиська, потвори з давно забутих наївних дитячих казок. Максим на мить перенісся уявою в той казковий дитячий світ, уявивши себе тим крихітним хлопчиком, усіма покинутим, заблуканим, відданим на поталу відьмам, зміям, вовкулакам та лісовикам.

Стало на хвилинку справді моторошно.

Тоді враз, підкинувши "фінку" з-за плеча на руку, Максим натиснув на гашетку й випустив геть усю серію, цілий диск, у нікуди, просто в синє небо. Випустив і стояв якусь мить, засліплений миготінням вогню й оглушений, слухаючи, як по лісу шалено стрибали, рокотали, віддаляючись, луни. Далі... Далі... А тоді подивився на "фінку", що лишилася зовсім без набоїв, узяв її за люфу ("без набоїв ти мені й зовсім не потрібна!") й попер її геть від себе — туди, слідом за лунами. Повернувся й пішов ліворуч. Залишив слід "кінного і пішого" й пішов своєю власною дорогою — без ніякого сліду.

Скоро він опинився на краю лісу. За лісом починався луг, і там було ще досить видно. Той луг простилався перед Максимом, покритий де-не-де рудими плямами очеретів, що тяглися ген-ген на кілометри. А за тими кілометрами, за тим лугом засніженим бовваніло якесь селище. За ним далі були ще якісь селища... То там проходив той самий шлях, яким його, Максима, було ведено в колоні смертників на Білгород — Тамарівку й по якому котилися великі орди всіх тих опогонених і неопогонених, озброєних і неозброєних, "вільних" і невільних істот. Тепер уже ті орди й усі ті, що його гнали, пройшли, але тим шляхом йому посуватися назад однак не можна було, бо той шлях тепер захряс іншими ордами, ще гіршими.

Шлях поміж спаленими й зруйнованими селищами тягся десь там ген понад лугом, по той бік. Отже, по цей бік був ліс, опанований ніччю, а по той бік — селища й шлях, опанований ворогом, чужинцями, що не знають, не розуміють, не хочуть розуміти нічого й не мають пощади.

Посередині ж — Ворскла й луки, мабуть, не опановані ще ніким. Ба, ні! Хтось там є також. Глянь!..

Придивившись, Максим побачив, як ген посеред лугу по білій пелені снігу посувались якісь чорні цятки. Одна... ще одна... Потім дві... А ген-ген попереду знову одна... Вони посувалися в тім же напрямку, що й Максим. "Напевно, такі ж самі бурлаки-втікачі. І, напевно, вони йдуть по льоду Ворскли, бо чешуть шпарко, рухаються швидко". Максим хотів уже викочуватися з лісу й доганяти їх, як раптом ті чорні рухливі цятки... попадали! Майже всі разом. Потім схопилися, побігли й знову попадали... Тут до Максима докотилось рокотіння важких кулеметів. Вони били звідти, від великого селища, що бовваніло за лугом — ген там, дідько його знає й де. Кулемети строчили навальне, й кулі з в'юканням копирсали сніг аж попід лісом або йшли рикошетом угору. Максим став за деревом і виглядав із-за нього, помалу здогадуючись, що то перед його очима відбувалося. За кулеметами кілька разів гримнув міномет. Міни збурили сніг посеред лугу, а одна залетіла аж у ліс.

"Еге-ге... Ні, не випадково вони сюди так гатять! Це, напевно, стоїть у якомусь зв'язку з тією лісовою халупою, повною зброї! А тяжкі кулемети ті, мабуть, спеціяльно й пристріляно на цей луг і ліс. І міномети також. Тепер вони обстрілюють тих кілька цяток. А хто ж то — ті цятки? Такі самі шукачі щастя, як і Максим? Шукачі щастя свободи?.."

Чорні цятки надовго позападали в сніг. Потім знову почали схоплюватися й бігти. Бігли до лісу навскоси, лише одна бігла вздовж лугу.

Після такого попередження Максим вирішив не квапитися з лугом, а пішов краєчком лісу. Йшов, провалюючись глибоко в сніг, а тим часом вивчав ситуацію.

Стрілянина так же нагло замовкла, як і спалахнула. У всьому цьому одно було цілком ясне для Максима — це те, що ті, проти кого насправді

були спрямовані ці постріли, напевно, вже так далеко забігли за ці дні, що їх ніякі кулі вже не доженуть. То вони покидали й стільки зброї там у лісовій халупі. Якщо ж хто й лишився біля тієї зброї, то хіба лише одиниці, що десь глибоко зарилися в норах сховищ, п'ють для хоробрости самогонку й нікуди зовсім не ходять. Принаймні вдень. От хіба часом уночі десь вилазять. І то, мабуть, тільки для того, щоб потрошити беззбройних і безборонних людей. Кожен злочинець-убивця вже є останній боягуз, як і ті он, що десь там із того боку стріляють по кількох цятках із мінометів та тяжких кулеметів.

"Ні, даремно ти викинув "фінку". Треба було почекати до ранку. Вночі вона ще могла б пригодитись. Бо ще десь, може, доведеться дорого продавати своє життя".

Максим аж хотів було вже вертатися. Та тільки ж вертатися довелося б дуже далеко, бо ж не досить було взяти саму викинену "фінку", а треба було ще дійти до складу зброї в лісовій хатці й набрати набоїв. Думаючи це, він тим часом ішов собі далі, не затримуючись, уперед, попід лісом. Це була каторжна хідня. Потемки, прикований зором до лугу збоку й до темряви спереду, він не добачав ні ям, ні ровів, ні пеньків. Збивав і без того вже побиті ноги та, провалюючись у рови чи ями, розтягав і так уже порозтягувані жили. Але для нього важливим було побачити небезпеку заздалегідь — небезпеку не від ям, а від більш поважних речей.

Нарешті поночіло зовсім. Сизі сутінки стали чорними. Але тепер тій чорноті ночі, що навалювалась уже зовсім на голову, Максим зрадів. Цього разу він їй зрадів, як визволенню. Він круто звернув із лісу й вийшов на луг.

Уже ніяких селищ по той бік та й ніякого взагалі "того боку" не було видно. Все облягла густа мла, що з'єднувала небо й землю, лише ледь-ледь білів той сніг, що був найближче. Ступнувши з сотню кроків, Максим оглянувся — лісу вже теж не було видно.

Максим ішов навскоси, брів по досить глибокому снігу, Сніг був мокрий, а під ним чавкотіла вода. Місцями, в очеретах та комишах, снігу було набито більше, а місцями навпаки — був голий лід, — це по сагах, розливах та допливах Ворскли. Максим усе те перетинав і перетинав навскіс, добираючись до Ворскли. Нарешті він спустився трохи вниз і відчув під собою лід. Пройшовши трохи ще в тім самім напрямку, наткнувся на високий берег, порослий лозою й вільшняком.

"Ага! Це ж і є Ворскла!"

Тоді повернувся за течією трохи правіше й пішов по льоду. Місцями лід був покритий водою, але то не біда. Він вирішив іти Ворсклою всю ніч, без зупинок, аж до того місця, де, як він пам'ятав це з мапи, Ворскла мала круто загнутися праворуч, роблячи величезну дугу біля села Р. А тоді перетяти луг ліворуч навпростець і вийти в степ та так само, без зупинок, і смалити далі, аж до кінця: геть по прямій, по прямій, переступаючи через шляхи й дороги, через усе, що трапиться, — навпростець, скільки вистачить сил. А сил у нього, він був певний, вистачить до самого дому! Бо ж іншого виходу в нього нема, як нема й вибору. Він або мусить іти без перерви й дійти, або ж, спасувавши й шукаючи хвилевих вигод чи уявного рятунку, — загинути, напевно й остаточно. Звичайно, в першому випадку теж можна загинути, але тут усе-таки був шанс, шанс — перемогти. Поставивши все на карту й не шкодуючи сил, перемогти! Максим без вагання вибрав цей шанс. Для нього це вже не було змагання тіла (тіло його, він відчував, уже нічого не варте й не витримає само по собі навіть і дужого подиху вітру), — це було змагання духа, змагання його волі й пекельної жаги жити. Від тіла тут вимагалося лише одного: якщо й умерти, то не лежачи, а в боротьбі, у змаганні — живучи й пломеніючи до останку. Вмерти так, як умирають комети, — згоріти до краплі, до решти, лишивши по собі ще вогненний слід, — вогневіти бодай якийсь час. А згоряючи, може на якійсь останній стадії свого згоряння ще й перемогти.

І він так горів... Скільки він уже так горів!.. Він уже, здавалось, наполовину згорів. Але душа від того все ж не бралася попелом.

Навпаки. Вона все яскравіла й яскравіла. Вона все ще жива й живе, сягаючи в майбутнє, хоча й переживаючи ще раз минуле. В ній з'єднувалось тепер вчорашнє й завтрішнє сталевою ланкою сьогоднішнього. І ця сталева ланка, вкинута тепер в страшне горнило випробування, мала довести гарт найвищої проби. Витримає чи не витримає?..

Максим ішов льодом. Як порівняти з його ходою вдень, він ішов божевільним темпом. Це було далеко не швидко для нормального хідця, але це було аж надто швидко для нього. Він летів. Щораз то більше його окрилювала надія й віра в перемогу — надія й віра від однієї думки про те, що він же пройшов уже такий тяжкий іспит і ще живий, і навіть вийшов на рівну й певну лінію, яка вже так реально наближала його до мети. Душа горіла й нестримно поривалася вперед, наказуючи бідним ногам і тягнучи їх уперед, аж вони ледве встигали за нею, спотикаючись. Та де там вони встигали?! Але все ж таки вони йшли і йшли, поки що не відмовляючись...

За кілька годин відтоді як смеркло Максим багато пройшов, усе вигадуючи, як би скоротити шлях, як би заощадити енергію, не роблячи зайвих гаків і петель. Річка дуже петляла, що Максим помітив дуже швидко, хоч і було темно. При засніженій землі й найбільша темнота — відносна, і коли маєш добрий зір, то можна багато бачити. Максим мав очі дуже гострі, а головне — він мав величезний досвід нічних мандрів, набутий у постійних мисливських, рибальських, а потім і каторжанських сибірських походеньках, через те орієнтувався й тепер досить добре.

Встановивши, що річка петляє, він вирішив лінію свого руху випростати — цебто йти дослівно навпростець. Оглянувши, скільки міг сягнути зором, рельєф пагорбів та лінію берега понад ними, він брав напрямок на якусь точку, — кущ лози чи очерету, — й ішов до неї по чому попало, — по льоду, по горбах, по снігових заметах, між комишами, — і виходив знову на лід річки. Йшов річкою, поки вона йшла прямо, а як річка завертала ліворуч чи праворуч, Максим вилазив на берег і йшов навпростець, поки знову не зустрічав ту саму річку. Так він набагато

скорочував шлях. Відчував, як назад відбігали кілометри за кілометрами...

По кількох годинах такого ходу Максим несподівано вперся в досить високе плато, що врізалося глибоко в луг і відтиснуло Ворсклу кудись круто й далеко вліво. Це плато не було вкрите лісом. Ліс було відтиснуто геть аж на самий верх горбів, і він там ледь-ледь чорнів праворуч. Максим пішов через плато навпростець, певний, що, як він його перейде, здибає по тім боці знову Ворсклу. Та плато розтяглося на кілометри. Воно було вкрите чорними ріллями, розкислими від води, з торішніми стернями й проростю озимини. Сніг тут майже зійшов, і вода, збігаючи по рівчаках, дзюрчала струмками. Подекуди вода стояла озерами, в які Максим потрапляв зненацька з розгону. Він здивувався, виявивши тут раптом такий весняний стан. Але дивуватися було нічого: це ж був південний схил, та ще й геть укритий розораними полями; досить сонцеві допастися до чорної плямки, як сніг із рілль відразу задзюрчить. Як Максим переконався потім, навколо плато в цьому місці високий гористий берег річки робив велетенську підкову, створюючи чудовий затишок від північних вітрів. Оскільки тут прямішої лінії не можна було вибрати, то Максим теж робив підкову, йдучи по схилах берегового пасма й повертаючи разом із тим пасмом на південний захід. Почали траплятися кущі, гайки, переліски... Ось якісь глиці... Ось бур'янища й, мабуть, сад. А ось...

Будь ласка: цілісінький хутір! Кілька хат і ще якісь будівлі. Максим увігнався в самісіньку середину й від несподіванки аж став. Хутір! А може, й ціле сільце. І наче вимерло: ні вогника, ні собачого бреху, ні голосу людського, — анічогісінько, ніяких натяків на існування тут живих істот. Максим підійшов до однієї хати, до другої... Двері навстіж, вікна без шиб, речі порозкидані. А ось чорна пляма — це пожарище. Ще стояв запах гару й сажі в повітрі. Всюди пориті ями, — то воронки... від гарматних набоїв чи від бомб?

Враз Максим почув десь тихі чоловічі голоси... Він став, завмерши, посеред вулиці. Стояв, прислухаючись, і дивився в імлу поперед себе,

чекаючи великої й прикрої несподіванки. Зненацька помітив, як десь далеко-далеко — там, звідки він прийшов, щось тричі поспіль блиснуло. Та він у цей час думав не про те. Він думав про таємничі голоси й про небезпеку... Раптом завило, засвистіло вгорі — із гуркотом і клекотом пролетіли й хряпнули гарматні набої тут же, за першими хатами. І тоді там, де було тихо, відразу зчинився галас.

Максим побіг уздовж вулиці, а хтось десь несамовито матюкався й кричав:

— Уставай!!. Швидко-о!!. Марш, марш!!.

І назустріч Максимові звідкілясь вискочила якась людина, застібаючись на ходу, а за нею друга, третя, а потім ще й ще... Їх повискакувало багато, панічно брязкаючи зброєю. Зіткнулися з Максимом.

— Стой!! — закричав перший, що натрапив на Максима. — Хто такий?!.

— А тобі що, вилізло?! — визвірився Максим.

— А-а!.. Ага!!. Давай, спасайся, брат!!. За мною... Бігом!!!

— Біжу! — відповів Максим. І вони швидко побігли, всі, але в різні боки. Десь там в імлі знову замиготіло... Всі озброєні припустили чимдуж, залопотіли вгору, а Максим навпаки — вниз. Він чув, як десь тупотіли ті озброєні люди, гукаючи один одного, віддаляючись. Знову завили гарматні стрільна й знову вибухнули в селі... Але Максим був уже далеко. Він відбіг ген аж у луг, а тоді вже тихцем поплентався собі далі. Зійшовши знову на лід річки, зупинився й обернувся назад. У селі горіла пожежа. А десь із-за горба за селом, із-під лісу зататакав скорострільний.

"І куди й чого він, дурень, стріляє?"

І раптом почув, як десь там на горбах хтось несамовито матюкався. І здогадався, що то ж і лайка, і скорострiл — на його адресу. Десь там, видно, похопилися, що серед них був хтось не їхній, і тепер намагалися його влучити в темряві. Не могли ж вони лаятися й стріляти з автомата по тих, що поливали їх із гармат з віддалі пари десятків кілометрів! Чи, може, геть поідіотіли люди?..

А з імли замиготіло знову. Тепер набої лягали навколо полум'я пожежі, метаючи блискавки вгору.

"То ж стріляють із того самого селища, що й перед тим по тих чорних рухливих цятках у лузі", — ствердив у думці Максим і поробив з того для себе всі належні висновки. По-перше — те селище, звідки стріляли гармати, без сумніву, було десь поблизу Великої Писарівки. Цей факт Максим відзначив з радістю, бо це ж свідчило, що він уже далеко пройшов. А по-друге — це село, по якому стріляли, напевно, стягло на себе немилість німців просто тим, що воно було під лісом, а може, ще й тим, що якийсь дурень і стрельнув у ньому з "люшні". Німці обстрілювали його з гармат удень (може, вчора, а може, й сьогодні, бо ж чути було, як десь гуло!), а тоді, пристрілявшись уже, вирішили помацати й уночі. А ті люди, ті вояки, що так панічно повтікали, то, напевно, якісь утікачі з фронту, які було отаборилися на нічліг у невідомому селі, покинутому людьми й списаному самим Богом із реєстру підлеглих його охороні.

При світлі пожежі Максим пішов собі далі пустельною рікою, по мокрому льоду. Десь на заграву пожежі завалували собаки й пролунало кілька рушничних пострілів. А десь далі, ген-ген там над степом, у чорній безодні нічного неба загорілись "панікадила". І кілька разів там щось глухо й важко бухнуло, як далекий-далекий грім. Потім "панікадила" погасли, пожежа згасла теж і стало ще темніше, ніж було. Й моторошніше, ніж було. Самотній, загубленій у безкраїй чорноті, як у справді чорному-чорному морі, безмежно вимученій людині було моторошно. Хоч та людина в своєму житті й пройшла вже "вогні, й води, й мідяні труби".

Може, тому було моторошно, що людина відчувала досить виразно, як за нею назирці, шльопаючи по мокрому снігу й чигаючи на відповідну нагоду, йшла невідступне смерть. Не уявно-поетична, а сама справжнісінька, прозаїчна й гидка смерть. А нагод тих було аж надто багато. І смерть не тільки чигала на найзручнішу, але й намагалась підставити "ніжку", щоб людина впала, а потім спробувати — встане вона чи не встане? Бо ж для смерти це був зухвалий виклик: людина, що за всіма правилами й законами давно вже мала б умерти, — не хоче вмирати. Ніяк не хоче вмирати! Затялася, зціпила зуби, звинулась, як сталева пружина й от котиться. Неначе той автомат, що спершу йшов силою заведеного механізму, а тепер уже гойдався самою силою набутої інерції. Штовхни — він упаде і вже ніколи не встане. І смерть штовхала. Але людина-автомат не падала. Вірніше, навіть падала, але вперто, помалу-малу зводилася і знову йшла. Бо, при всьому своєму автоматизмі, це була людина, в смертному механізмі якої була душа, а в тій душі — іскра великої божеської безсмертної волі...

Чорна мла тепер, здавалося, вже пливла й шуміла, наче чорне море — вічним шумом прибою. Це й був, думав Максим, шум прибою часу, прибою вічності, що їй немає ні кінця, ні початку. І ця ніч, ця чорнота, теж не має ні кінця, ні початку. І його шлях теж, здається, без кінця й без початку. Власне, він і не йде. Йому справді здається, що це не він іде. Йому мерещиться, що він стоїть, а йде все інше, все рухається мимо нього і навколо нього, — і на землі, і на небі, разом із зорями і з кометами — рухається десь у холодній, неосяжній для розуму, космічній прірві... Максим був уже на тій межі, за якою губиться почуття власного руху і людина може лежати, як колода, а їй здаватиметься, що вона летить зі швидкістю комети. Максим напружував усю силу волі, щоб опам'ятатися від того дурману й упевнитися — чи він же таки ще йде, чи вже лише маячить?..

Іде!.. Іде!..

Ось він перетинає якісь пагорби. Ось проходить понад очеретами навпростець. Он спереду вирізняється якийсь темніший масив у темряві і

там миготять якісь смужки. Ага, то щілини в погано завішених вікнах а чи в віконницях хати, де світиться світло. Це ж тудою йде Ворскла і це на її крутому березі стоїть якесь сонне село. Світиться лише в одній хаті. Але чого ж у ній світиться, коли така глупа ніч?

"Може б, зайти в село, га?.. Га?.." — питається тихо й нерішуче думка, мов мала дитина, що намуляла ноги й уже не може йти, але боїться про те сказати, бо страшно.

"Може б, і справді зайти?" — майже згоджується Максим, намагаючись нишком обдурити себе й своє рішення — йти до кінця, — продиктоване інстинктом смертельно загроженої істоти. "Може б..."

Ось уже близько. Між селом і ним — тільки кущі очерету. Максим минув ті кущі й зійшов на лід річки. Лишилося ще перейти цей лід попри самісіньких хатах і садибах, розташованих на крутому березі.

Тільки встиг Максим дійти до середини річки, як раптом:

— Гальт!!. — і клац-клац зброєю.

Максим прикипів на місці. Крик був з берега, десь із темряви, від купи дерев, що стояли спереду. В блискавично коротку мить свідомість відзначила, що перед тим хтось ішов берегом на ті дерева. "До кого ж стосується той несамовитий крик по-німецькому?"

Ще мить.

— Гальт!!! — розітнулося ще дужче й переляканіше. Клацання. А за тим — шамотня спереду, в темряві. "Ага, це десь там, напевно, зупинено тих..."

Максим крутнув і як тінь зіслизнув з річки.

— Гальт, гальт!! — лунало з берега, але Максим зник за очеретом, як мара. Зайшовши беззвучно за очерет, він так само беззвучно, але якомога швидше пішов убік, уже майже певний, що те "гальт" стосувалося таки до нього. Мовби на підтвердження цього, на березі затупотіли ковані чоботи, залунала несамовита лайка по-німецькому, потім почулись кроки на льоду й знову крик: "Гальт! Гальт!!"

"Завтра!" — прошепотів сам собі Максим.

Шкваркнула черга з автомата, але й тільки, — слідом ніхто далі не йшов, боявся. Лише випустив чергу з автомата в кущі очерету — навмання.

"Завтра", — повторив Максим у думці іронично й пішов усе далі й далі, петляючи поміж очеретів. А далі перемахнув через чисту площину, пройшов ще трохи й став під густим кущем. Довго прислухався, напружуючи весь слух і зір, — чи не шелестить де сніг, чи не рухається де яка постать, — чи немає погоні? Чи не йде там хто по льоду навперейми?

Ні. Тихо. Лиш десь дуже здалеку долинув якийсь свист, але то було десь там з іншого боку. Село з несподіваною німецькою пасткою кануло в темряві. Лише ледь-ледь мерехтіла з тієї темряви манюсінька світляна цятка, мов свічка, на яку мають летіти нічні метелики.

Зробивши велику петлю, Максим знову виповз на річку й пішов льодом. Його тягло до тієї річки, мов магнетом. То був інстинкт, що дбав за збереження енергії, — річкою ж бо хоч і кручено йти, але незрівняно легше. Щодалі Максимові було тяжче змушувати себе звертати з річки набік. Він з острахом помітив, що його воля слабла. Навіть і їй було понад силу таке неймовірне й безкрає напруження. А настане мить... Та Максим гнав геть саму думку про те, що може настати мить, коли сила його волі вичерпається остаточно чи коли її сталева пружина лусне геть від перенапруги й тоді він ляже лицем у сніг, спаралізований... І тоді буде вже все...

Але він навіть сам не знав ще всіх своїх можливостей, не знав свого другого "я", що сиділо в нім. А в нім сиділа друга істота, дика й несамовита, озброєна надзвичайним, сліпим, але неймовірно тонким і могутнім волевим інстинктом. Коли його свідомість опинялась у вирі маячіння, майже вибуваючи з ладу, тоді його вела та друга істота, що має такий дивний інстинкт. Максим виразно відчув, як та друга істота коригує всі його кроки й рухи, як вона порядкує. Це вже було роздвоєння. Своєрідне психічне роздвоєння. І в стані цього роздвоєння він перебував уже довший час. Йому навіть здається, що так, власне, й було все його життя. Коли б не те друге "я", він би вже давно, дуже давно, загинув би. Лише цього він так раніше не помічав. Це просто щось неймовірне...

Ось ним опановує тривога. Невідомо чого й що. Він стає, й стоїть на льоду, й нашорошує вуха, й напружує зір і нюх. Що таке? В чому річ?.. Він стоїть, як вовк. Ніби нічого. Тихо. Але звідки й чому така тривога? Підкоряючись внутрішньому імпульсові, він зіходить з річки, з труднощами видирається на берег і стає між кущами лози. Ось вухо його вловлює якийсь звук. Ні, то майже ніякий звук, то лише тихий "черк", мовби хтось палицею торкнув по снігу. Далеко десь. Свідомістю своєю Максим не надає тому значення й хоче виходити, але щось його не пускає.

По хвилі — душа в Максимові холоне..

Просто перед ним на льоду йде черідка постатей. Майже беззвучно. І... Коли б Максим був забобонний, він би закричав від містичного жаху. В черідці, поміж цілком окресленими людськими тінями, є інтервали, і от у тих інтервалах ідуть... самі ноги або самі голови. Максим напружує волю, стримуючи нерви, які своєю реакцією випереджують розум, що мав би дати пояснення. Бо ж він не вірить "ні в чих, ні в дих".

Опанувавши себе, Максим стоїть і дивиться, не ворушачись і не дихаючи голосно. Завмерши, спостерігає, як перед самісінькими його очима проходить химерна парада. То йдуть тяжко озброєні німецькі

салдати, серед яких деякі в білих захисних балахонах або в білих накидках. Вони йдуть десь, мабуть, із якоїсь бойової операції чи, може, на операцію. Ноги в них, напевно, пообмотувані ганчір'ям, щоб не тупотіли. Вони не видають ні звуку. Безперечно, вони всі охоплені страхом, бо ж вони йдуть — зі смертю бавляться.

Парада зникла, а Максим усе ще дивився на річку, — в очах його мерехтіло, й він уже не був певен, чи там не йде ще хтось, хто не має вже видимих ані ніг, ні голови, — зовсім невидимка.

Цей реальний випадок видався йому ще фантастичнішим, аніж усі його гарячкові візії й маячіння. Власне, на цім випадку він відчув, що почав уже губити межу між дійсним і недійсним.

Досі він, ішовши, все-таки диференціював цілий навколишній світ і досить чітко. А тепер починалася смуга, за якою все переплутувалось, зміщалось плянами, сходило з осі й з власного місця, обертаючись у хаос, в анархію. А в тім хаосі відчайдушне борсалася воля, змагаючись, як іскра, загрожена холодною й чорною повінню. І в найкритичніші хвилини вона все-таки брала гору, не погасала — і вела.

А час тягнувся без кінця, з мукою, як зубний біль, і не було нічого, тільки безкрая, безнадійно безкрая дорога.

Зринаючи на гору з хаосу, думка Максимова спокійно відзначала, що він уже на краю загибелі. І в той же час та сама думка відчайдушне намагалася стати на варті, виконуючи підсвідомий наказ волі, щоб не проґавити — де ж звертати? Де покидати річку й виходити геть із лугу та й переходити на степ? Намагалась пригадати мапу, розташування сіл і містечок, лінію річки.

"Мабуть, ось тут..."

Річка повертала круто праворуч. Спереду маячіло ніби якесь селище, може, навіть велике. Максимові здавалося, що тут ось і треба звертати. Він покинув річку й пішов ліворуч. Натрапив на дорогу... Чорна, розчавучена колесами возів і машин, вона простилалася через пагорбок. Тільки-но Максим вийшов на дорогу й пройшов пару кроків, як праворуч заблищали фари, мов двоє фантастичних очей. Виринувши десь із-за повороту чи з-за кущів, просто на нього йшла машина, гойдаючи пасмами світла то вгору, то вниз.

Відступати було ніколи, й Максим, уловивши мить, коли пасма гойднулись убік, ліг, де стояв, просто в грязюку, в болото, встигнувши зробити лише один крок убік. Лежав лицем униз і думав — "наїде чи не наїде?".

Машина пройшла повз самісінькі ноги, але не зачепила.

Максим устав, перейшов дорогу й потягся в морок навмання.

На мить йому здалося, що ген-ген спереду навпроти нього в темряві посуваються впоперек якісь вогняні цятки. Він вирішив, що то там лежить великий шлях і то по ньому йдуть машини. Значить, він іде вірно. Значить, він узяв правильний курс. Саме туди йому й треба йти. Треба пересікти той шлях, а там, за тим шляхом, почнеться вже степ.

Максим пішов на ті вогненні цятки. І почалась хідня, як агонія...

Ті цятки!.. Вона то погасали, то загорялися знову. І все ніби віддалялись, немовби летіли десь. Він ішов до них — до тієї лінії, на якій вони горіли, пролітаючи, а та лінія все втікала далі й далі... Вогники мінилися, гасли, з'являлися знову, обертались... Немов ті іванівські світлячки в темну-темну, задушливу ніч на Івана Купала... Або як мандрівні вогні в болотах... Або як очі хижих диких істот, що перебігають з місця на місце й прядуть очима, як люстерками...

Максимові здавалося то перше, то друге, то третє... То він ішов з одчайдушними друзями-школярами шукати папороті купальської ночі, наслухавшись легенд про чудесну квітку та неймовірні скарби... То він читав і бачив навіч казку про душі померлих, що блукають мандрівними вогнями... То він сам блукав у середньоазійській пустелі вночі, а перед ним все відбігають і відбігають шакали, блискаючи люстерками очей... То він у темному-темному, відвічному пралісі, а поперед нього летять вогненні комахи...

Потім усі вогники десь позникали, а Максим раптом відчув, що він борсається... по коліна в воді. Вода сягала все вище й вище, проймаючи холодом ноги, холодячи нерви, холодячи серце...

Він не знає, як довго він ішов, лише відчув, ніби нараз він прокинуся від сну.

Вода! Кругом вода!!.

Боліла голова. Боліли ноги. Й боліли очі — від темряви, в яку він так вперто вдивлявся, й від вогню всередині, що, здавалося, вже випікав йому очі. Максим брів по воді, мов рибалка, брьохався в ній і спочатку йому було навіть трохи приємно. Приємно було від того, що гарячкуюче тіло занурювалося в крижану воду, хоч усього його вже й починали стрясати дрижаки до самого мізку кісток. Тим більше що спочатку йому здавалося, ніби він потрапив лише в калюжу, з якої можна зовсім просто вийти, аби лише бажання. От треба тільки піти лівіше... І він ішов лівіше. Але там було ще глибше й вода поступово сягала все вище. Тоді, значить, треба йти правіше. І він ішов правіше, але там було те саме. Ішов назад. Так само — вода глибшала. Ішов уперед. Але кругом була вода, і куди не підеш — усе глибше! І вона, тая вода, ще й шумить десь, шумить і все прибуває.

Спочатку Максим бродив спокійно. Потім почав шарпатись. Нарешті заметався. Тоне!.. Та це ж він, далебі, тоне! Його заливає водою, як

мишу!.. Він метався, плутався в темряві між деревами й кущами, що стояли в воді, кидався наосліп, відчайдушне, мов пташка, що потрапила в кімнату й б'ється в усі боки крилами, в надії натрапити випадково на дірку, що вирятує. Навколо замість снігу, яким брів Максим перед тим, тепер була сама чорна вода, й від того темрява ночі була ще чорніша.

Виходу не було. Максим вибивався з сил, але не міг вибрести ні в який бік. Шурхав по пояс та й ще провалювався на льоду, який був під водою, й падав. Нарешті вибився з сил остаточно. Став і стояв біля якогось дерева, широко розкривши рота, з викоченими в темряву очима, що випирали йому з орбіт від перевтоми, і тільки тяжко дихав.

Його огортав відчай.

Потім відчай поволі почала заступати апатія...

Хилило на сон... Сон! Благословенний сон!..

Тоді, як у сні, помітив поблизу дерево, що підіймалося з води й розходилося трьома стовбурами з одного вузла, мовби пальці з одного п'ястука. Той вузол був низько над самою водою. Максим безтямно виліз на нього — на той вузол, вмостився на ньому, між трьома стовбурами, що творили собою досить зручне сідало, глибоко-глибоко зітхнув і схилив голову на груди.

Під закритими повіками все попливло-попливло в чорну безвість.

Шумить і прибуває, гойдається вода... Шумить і прибуває, гойдається темрява... І все геть пливе, та й пливе, та й пливе — немовби навколо вирує всесвітній потоп...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

"Іллі, Іллі, лама савахтанії?"

Єн. в. Мат., г. 27, в. 46

Боже, Боже, чому ж ти мене покинув?!

"Іллі, Іллі, лама савахтані?!."

Хто ж це так звомпив? Чия ж то душа закричала так перед жахом смерти, поставлена на грані над чорною безоднею, якою кінчалися всі попередні нелюдські муки й починалася мука найбільша, бо вічна й уже непоправна, — мука небуття? Хто ж це?..

Христос. Це Христос. Це ж Він — бідолашна людина тілом і Бог душею. Боголюдина! Це він так закричав тоді:

"Боже, Боже! Чому ж ти мене покинув?!!"

Закричав безнадійно в відчаї і — вмер. Ніхто й не почув його зойку...

Плющить вода, підіймаючись, немовби під час всесвітнього потопу. Максим сидить між трьома деревами, як між трьома велетенськими пальцями фантастичної долоні, немовби між трьома пальцями своєї немилосердної фортуни, — схилив голову на груди й догоряє в гарячці. Душа нудиться вже передсмертною нудьгою. Перед ним пливуть дивовижні видива... Потім усе охоплює задушливо-липка темрява й тиша... Це переддвер'я в "ніщо". Максим шарпає сорочку на собі, але не в силі її розстебнути, а тим більше розірвати. Млость і згага...

"Іллі, Іллі, лама савахтані!?"

Це Христос так звомпив. Але ж у Христа було принаймні до кого гукати. В нього був сподіваний заступник, в якого він вірив безмежно, як у свого батька, й сподівався, що той його все-таки не видасть на муки. Вірив. А коли ж його все-таки муки не минули й прийшла смерть; коли він відчув, що всі, всі, всі його відцуралися, — тоді він звомпив. Зданий на

безглузді диявольські муки, перед загибеллю він уздрів свою самотність. І звідси той страшний крик передсмертний. Крик людини, яка безмежно вірила та й зірвалась перед смертю в безмежний розпач, втративши відразу все, покинута на розтерзання, на глум і муки. Але Він мав усе, таки до кого гукати...

А от він, Максим, не має. Щодо заступництва, то в нього не було нікого. Нікого! Нікому було за нього заступатися. Він був сам. Він був сам, самісінький, як палець. Сіра людина, здана сама на себе, зовсім-зовсім покинута напризволяще. І душа його — самотня, здана також сама на себе, одинока душа. Але горда, безмежно й незламно горда. Та душа трималася досі лише за усмішку — за людську усмішку, викрадену в богів і заронену в неї. Досі вона її не покидала й вела Максима через усе життя аж дотепер. Та от...

Глибоко-глибоко десь у ньому зринає жаль на всіх і на все, — жаль на людей, у яких досі вірив, і, нарешті, жаль на самого себе — на власну силу, в яку теж досі вірив, а яка його зрадила тепер, перестаючи бути силою й перетворюючись у ганебне безсилля.

Ще трішки, ось-ось, і має статись найстрашніше — втрата остаточно віри в людей. Тоді прийде катастрофа.

І через те він звомпив, як і той Богочоловік на Голготі, в безмежному розпачі:

"Боже, Боже! Чому ж ти мене покинув!?"

Але марно. Ніхто його не почує.

Навколо чорно й глухо. Замкнена з усіх боків герметично, первісна, безмежна ніч. Лише плющить вода, підіймаючись. Потоп таки...

А десь далеко-далеко кричать півні в чорній ночі.

Півні... А біля нього немає навіть Петра... щоб хоч подивитись на нього й почути його голос напослідок, — голос вірної, хоч і слабодухої, хисткої в своїй вірі, людини. Людини!

"Аванті!" — каже раптом гнівний, з сльозами в горлі, знайомий голос.

— Ах, це ж ти!!. — каже Максим і безсило качає головою по грудях. — Гм. Кришка, брат! Ти йди... а я, брат, уже...

... Бульвар, парапет, син Палермо і смужка крови на пересохлих устах...

"А в а н т і!" — повторює голос уперто й бринить, віддаляючись. І вже здалеку-здалеку кличе, благає, велить:

"Іди... Ходім... Я тебе виведу..."

Далеко, далеко. Й канув у темряві. Лише зостався якийсь один тоненький звук.

Максим хапається за той тонюнький-тонюнькйй звук, пориваючися за ним усім єством, жадібно, з жалем — злякавшись, що втратить його, а з ним уже втратить усе й остаточно.

Похитнувшись, мало не звалюється в воду вниз головою. Розплющує очі.

Дзюрчить вода. Вона вже досягла ніг... А перед ним наче хтось стоїть, — якась людська велика постать. Але вона помалу безшумно віддаляється...

— Фу-у!!. Яка чортівня!!.

Максим проводить рукою по очах і стирає з них галюцінацію. І тоді бачить: зовсім близько, спереду, в тім самім напрямку, що й раніше, біжать-пролітають вогненні цятки попарно, впоперек. Зовсім близько! Максим ще раз проводить рукою по очах, але цятки не зникають. Більше того — стає чути рокіт моторів.

Максим опускає ноги в холодну воду й злазить зі свого сідла. Бреде. Бреде просто туди, де пробігають вогники. Вода все вище, а він бреде. По пояс уже... Скоро попід руки... Байдуже. Зціпивши зуби, він посувається все вперед і вперед, сковзається під водою по крижаному дну, натикається на пеньки, оступається в ямки. Він вирішив: або він захлинеться, або перейде цей потоп і вийде геть. Вийде на той шлях, що по ньому проходять машини. Той шлях лежить за зоною низин. Там починається степ.

Вода досягла попід руки. Глибше... Максим зринув і поплив. По якомусь часі він дістав ногами дно й пішов далі. Починало мільшати. Нарешті Максим вийшов на "сухе" — на гливку, хлипку ріллю. Тією ріллею він посувався далі в напрямку шляху. Машини перестали йти, й Максим у темряві знову згубив орієнтацію. Та по довгій хідні вія усе-таки вийшов на шлях. Він намацав його ногами. Шлях! Розчавучений, вкритий грязюкою, але все-таки відмінний, твердіший від іншого грунту.

Повернувшись праворуч, Максим пішов шляхом. Та ось раптом спереду знову з'явились вогні, — то йшли машини. Коли вони наблизились, Максим зійшов убік, ліг ниць просто в грязюку й лежав, чекаючи. Машини пройшли. Тоді Максим устав і пішов далі. Та знову з'явилась машини й знову Максим ліг на землю. І, мовби на зло, ті машини все йшли й ішли, партіями по чотири, по п'ять, з короткими інтервалами. Але Максим тримався шляху в надії дійти до людського житла й там обсушитися, обігрітися. В ньому ще жила невгасима іскра віри в людську доброту й надія на неї та на своє щастя.

Але житла людського не видно було ніде й не чути. А машини, ніби десь прорвало, — йшли й ішли шляхом без кінця. І світили на повні фари, щоразу створюючи Максимові дуже небезпечну ситуацію.

Помалу надія на людське житло зсікла. Вона розвіялася від знаного й усвідомленого тепер особливо чітко факту, що ні в якому житлі над шляхами, що стали ворожими артеріями, його не приймуть і не пригріють. Адже всі ті житла обсаджені ворогом та його посіпаками. Там його розстріляють, згідно з існуючими законами ворога, та й не самого, а ще й низку неповинних людей разом з ним.

Отже, хоч би вій і надибав житло над цим шляхом, то що з того? ... Ні, там, звідки йдуть ці машини, не могло бути для нього щастя.

Він ішов ще якийсь час шляхом за інерцією, раз по раз припадаючи до сирої, мокрої, холодної землі.

Нарешті інерція висякла. Тоді Максим звернув геть і пішов просто в степ.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

"Милосердя!"

Над ранок дмухнув і почав розгулюватися холодний північний вітер. Земля взялася корою, дубіючи. І такою ж корою почав братись одяг на Максимові. Мокрий, він крижанів, дубів, робився цупким, як дерев'яний. Дедалі — більше.

Ставало тяжко рухатись, так немовби він був закутий у залізний, суцільно литий панцер. Засунувши руки в рукави, він тепер уже не міг їх розвести, — рукави задубіли та ще й попримерзали один до одного, і не було сил ті руки розвести. Ще живі, але вже скуті руки!

Максима почав огортати жах. Замерзає!!. Живий, живісінький, на ходу — і замерзає. Ще трохи — і він обернеться в задубілу мумію, що зупиниться та так і стоятиме посеред степу на ногах, примерзнувши ними до землі.

Нагнувши голову, він ступав з усієї сили, але бачив, що туго посувається наперед.

... І ось скоро станеться як у казці — злий дух його оберне в крижжву...

Хоч би ж хоч вітер перестав!.. Але вітер дме і дме. Як зумисне!

І розбирає його розпач. І розбирає його лють на вітер, немов на живу, зловорожу істоту. Він лає його шалено, лає останніми словами. Лає... І бачить... Таж то він зумисне, той вітер! І то не просто вітер. То воля злого демона. То злий всесвітній дух жорстокости, злоби й наруги. Ненависницький і мстивий. І тут Максим пригадує, що з ним уже раз щось подібне було... Це було там, на холодній півночі, в таборах знущання, наруги й загибелі. Там "карали" в'язнів за непослух тим способом, що роздягали й ставили їх голих на морозі, обливаючи водою. А він, лютий вітер, студив їх поволі, обертаючи в крижані стовпи. Він, вітер, служив тоді в штаті "Севлагу", як ретельний і дисциплінований виконавець... Тоді він, Максим, вирятувався. Але той вітер догнав його тепер ось тут...

Лють розбирає Максима така, що він вибухає дикою лайкою на весь голос, клене вітер і цілий світ, мов божевільний. Вітер йому затуляє рота, не дає йому слова. І Максим скаженіє ще більше.

Господи! Куди ж ти дивишся!?. Якщо ти взагалі дивишся... Хіба ж це вітер? Вітер — це той пестливий і ніжний, що, як усмішка матері, голубив його колись, у дні його дитинства, на цій же таки самій землі. Він цілував

і пустотливо гортав волосся. То був вітер. Вітерець... А цей... А будь же ти Богом і людьми трижди розстопро-про-про-проклятий!!!

І кляв, і кляв.

Максим відчував, що йому ставало все тяжче й тяжче рухатись. Якась злобна сила його не пускала, приковувала, хотіла покласти на землю. І те, що він ніби кричав, кленучи, — то йому тільки так здавалось. Він зовсім і не кричав... Коли б він зміг послухати сам себе збоку, то переконався б раптом, що він не кричав, а тільки бурмотів — хрипко й божевільне.

Потім лють минула й лишився жаль. Жаль видавлював сльози, що відразу ж. замерзали на очах. Максим уже ладен був опуститися навколішки й благати той вітер, щоб він перестав, або щоб хоч почекав, якщо вже не може стати знову таким, як був давно-давно колись. Та відчував, що якби опустився тепер, то більше б уже ніколи-ніколи не встав. А вітер однак собі дмухатиме. І ні тобі скирти, ні тобі хати, ні тобі нічогісінько ніде. Степ...

По якомусь часі спереду щось забовваніло в сірій мряці. Ближче. Щось фантастичне посувалося назустріч.

Хат а!!?

Людська хата!.. Ось вона! Стоїть над дорогою. Над самісінькою цією степовою дорогою, по якій ішов Максим, уже наполовину обернений у крижину. Обставлена чимсь, забарикадована від вітру, обтикана стовпцями й глицями, замість тину, — хата! Одна-однісінька, без ніяких інших будівель, але то нічого. Для того, щоб урятувати людину, цієї хати було цілком досить. Максим зрадів їй, як рідній матері. Хата!.. І люди в ній. Люд й!.. Підходячи, Максим чув, як у хаті щось гомоніло, хоч і було темно — ніде не було видно й натяку на світло.

Максим обійшов хату навколо і здивувався. Далебі, це була хата "без вікон, без дверей" — як у казці. Ні, вона була просто товсто обставлена очеретом, скошеним улітку надзелень і так висушеним. Очерет той був буйний, листатий і височенний. За ним, як за муром, не видно було ні вікон, ні дверей.

Нарешті Максим таки знайшов у заглибині між очеретом двері ("Така товста очеретяна кожушина! Тепло, мабуть, там у цій хаті!!."). Знайшов двері й постукав.

Мовчанка. Бурмотіння всередині раптом урвалось, затихло. Мертва тиша. Тільки вітер шумів в очереті, мов у лузі, гойдаючи буйний лист та "лисиці" вгорі.

Максим постукав дужче.

Мовчання. Мертво. Глухо. Ніби пустка. Тоді Максим знайшов віконечко — теж у заглибині. Постояв якусь мить, вагаючись (може, там справді нікого немає?). Але по деякому часі вухо знову виразно вловило гомін усередині. Є!.. Там є люди!!.

Максим постукав у віконечко, всунувши голову в заглибину, як у пащу. Гомін затих. Мовчанка.

Ще постукав.

Мовчанка.

Настирливо постукав з усієї сили.

— Чаво тібє?!. — озвався нарешті злий жіночий голос. Озвався тією мовою, якою говорять усі чужі колоністи на пограниччі Слобожанщини, по всіх отих Люджах, Верхолюджах, Пожнях, Верхопожнях...

— Чаво тібє?..

— Люди добрі... — прохрипів Максим, зворушений до глибини душі людським голосом. — Люди добрі!.. Пустіть... погрітися...

— Ну-ну!.. Пррахаді сябє!!.

— Трішечки... Люди добрі...

Мовчанка.

— Перевзутися... Тільки перевзутися ж...

І переступив з ноги на ногу, спіймавши себе на такій брехні. "Перевзутися!" Господи! Він же цілком босий. Так він у житті ще ніколи не брехав. "Перевзутися".

— Люди... А?..

В хаті раптом закричало злобно, люто й глузливо, на два голоси — чоловічий і жіночий:

— їді — іді!!! Чаво там!!. Наші пашлі, і ти, сволоч, іді!!. Іді к... матері!!.

Максим відзначив, що той погрозливий чоловічий голос був зовсім молодий і такий же молодий був голос жіночий.

А як перекричали, настала тиша, а в ній — чоловіче хтиве бурмотіння й жіночий лоскітливий смішок. Зливу ж люті закінчив уже якийсь інший старечий жіночий голос понуро:

— Іді, іді, Бог с табой...

Максим зціпив зуби. Його ніби хто нагло вдарив чоботом в обличчя, в самісінькі зуби, вибивши геть оте, витисне-не з самісінького серця, "люди добрі". Соломинка надії й віри, за яку так цупко вхопився Максим (люди ж, люди!), непоправно урвалась.

І він відчув, що рятунок утікає геть. Ба, втікає навіть щось більше, ніж саме життя, після отого — "Бог с табой!.."

Серце йому божевільне закипіло, заклекотіло. До корчів.

До гістерії.

"Бог с табой..."

Господи! Не заперечуй же сам себе!.. Сірника! Одного лише сірника!!. Спалити! Геть спалити всю цю погань, цих щурів, разом із їхніми іконами й великодніми страстними хрестиками на сволоці, напаленими ще дідами й прадідами цієї мерзоти... Малесенький, чудесний, божественний, справедливий сірник! В ньому більше добра й мудрости, ніж у всьому цьому!..

Його вже била пропасниця, хапали корчі, зводило коліна й щелепи. Так, тремтячи, Максим постояв іще якийсь час. А тоді зайшов з підвітряного, затишного боку й почав помалу оберемками стягати очеретяний лист із стіни... Вони, ті щури, хоч і чують, то не вийдуть. Горітимуть, але не вискочать! Ні... Але Максим не мав сірника і очеретяний лист він стягав не для того. Він настягав його купу на землю, хоч на землі й так було його товсто вже навколо хати, пооббиваного й настеленого вітрами. Але той був з льодом. А Максим же настягав сухого, нагорнув велику купу. А тоді вмостився в тій купі, як у пуховій перині, втиснувся спиною в очеретяну стіну й, скільки міг, підкорчив ноги, згорнув руки. В міру того, як одяг розтавав, Максим збигався все більше й більше в клубочок. Нарешті зіщулився зовсім і закрив очі. Задрімав. Під закритими повіками зацвіли веселки, — все ті ж гарячкові вогні, спектр

веселки, й інший, тим спектром обарвлений, світ. Той другий Максимів світ, що буяв і цвів ось уже стільки — весь час відтоді, як він опинився й жив уже за межею можливого.

Холодний вітер, і колюча земля під порепаними, побитими ногами, і тривога, і все геть лишилося десь там... Одійшло... Нема. І люди теж... Нема.

Тіло огорнулось приємним-приємним теплом від самого ж таки тіла. Розливалась приємна втома, від якої паморочилась голова. Так хотілося покласти її комусь на груди чи на плече. Товаришеві... Другові... Братові... Але нікого. Лише пустеля й вогненні віхоли в ній. "Вогненні віхоли? Це все з одного манюнького сірничка! Це добре!.."

Віхоли. А серед них хтось, тріюмфуючи, саркастично проказував знову те саме, що колись уже говорив, і тим самим голосом:

"Що ж сказав Сократ, Кант, Маркс, Ніцше... й інші, й інші — добрі й злі генії?!. Ти їх читав, ти їх вивчав. Ха!.. Все, що вони сказали, таки абсолютно не має ніякого значення і нічого не варте. Ні! Не варте! Бо не може... ні не може — і не може — таки не може врятувати одну маленьку людину... Людину... А згубити?.. Згубити може!.."

"То чи ти ж віриш у людину?!" — питає здалеку-здалеку той змученим, у шинелі наопашки і з розчахнутим навпіл серцем, майор, кутаючи те серце в свою сіру шинелю.

— Вірю... — шепоче Максим уперто, затято, крізь сльози відчаю, боячись ту віру розгубити.

— Вірю!!.

Помалу віхоли втихли. Втихли. Світла погасли. Лишився темний, млосний морок — так, як, мабуть, у дитячій колисці в перші дні після

появи на цей світ. Морок і гойдалка — Сон. Це навалився волохатим, глибокий-глибокий сон. Лагідний і хороший. Сон...

— Н-ні!!.

Максим через силу зринає з тієї волохатої пітьми. Н-ні!!. Не тепер і не тут! Він умре. Так, умре, але не тут. Не біля щурів. Не тут і не тепер. Вдома! Він умре вдома, переступивши поріг. Хоч на три сантиметри, але переступивши поріг…

Максим розплющив очі.

Навколо було сіро. Либонь, розвиднялося. Спереду бовваніли ще якісь хати. Там, мабуть, теж були люди. Але швидше від ось оцих і від тих людей! І від цього, такого брачкого, нахабного, волохатого, страшного сну. Швидше!

Вітер віяв так само, але вже трусив і кружляв сніжок. Потепліло.

Максим виліз із барлога і тільки тепер раптом усвідомив собі, що той лютий вітер, якого він так лаяв у степу, насправді тоді дбав за нього, за Максима! Таж це він його рятував, атож! Заморозивши йому одяг, він обернув його в панцер і тим панцером захищав Максимове тіло, зберігаючи під ним крихітку власного тепла й затишок. А тепер от, коли той панцер розтав, Максим раптом відчув, ставши на вітрі, справжній холод, що пробирав до самих кісток. Так пробирав, аж мізок у тих кістках судомило. Але нічого не вдієш. Він мусить іти. Мусить! Вій не виспався, але все ж таки трішки перепочив і тепер мусить іти. А виспатись — він уже потім за одним заходом виспиться, як переступить поріг свій. Ой, і виспиться ж!.. Лише не тут.

За коротку мить вітер знову зробив Максимові ту саму прислугу — обернув йому одяг на панцер. Благословенний вітер! Такий же

благословенний і чудесний, як і ті весняні голубливі вітерці його дитинства.

Це було невеличке село, з кількох хат, що всі стояли ось тут купкою понад дорогою. Підійшовши до тієї купки, Максим зупинився. Чи не спробувати йому щастя ще раз? Повагавшись, Максим підійшов до однієї хати з високим ґанком, зійшов на той ґанок і постукав. Мовчанка. Постукав ще раз... І, зітхнувши, зійшов униз, вийшов насеред дороги. Ба! Не тільки люди, навіть собаки до нього ні звідки не озвалися. Нікого ніде не було чути. Худоби теж. Ну, худобу люди зжерли, це ясно! А решта, де ж решта?.. Решта, мабуть, поховалась, прищулила вуха, прикинулась, що її нема. Таж, Боже! Все це так ясно...

І в Максима вже не було жалю до людей, — жалю на те, що вони такі нікчемні, здрібнілі й немилосердні, злобно ощирені... Таж вони перелякані! Смертельно й навіки перелякані. Занадто великий жах обступив їх, щоб вони пам'ятали ще про когось, крім самих себе. Жах від усього. Жах від чужих і жах від своїх. Жах від червоних і жах від брунатних, чи яких там. Жах від "героїв" і жах від звичайних злодіїв, душогубів. І... жах від "добрих людей". Перші всі карають. Другі ж лише "визволяють", але за ними слідом приходить теж кара. Всі приносять лише біду. Люди бояться всіх і самі себе. І все чекають... Від чужих — кари, від своїх — зради, від лихих — помсти, від "добрих" — не знати чого, від ще "добріших" — доносу й мотузки. А від самих себе — підлого страху, батька всіх мерзот...

І через те вони черстві, холодні, жорстокі, без віри й довіри, загнані в шпарини, де вони нашорошено огризаються проти всіх, повернуті хвостом до стіни й ощирені зубами наперед. Максим посміхнувся від такого образу, що зринув чітко перед очима, — образу людини в такій-от "божественній" позі.

"А ви кажете — гуманізм, християнство, братолюбство... Ще й "комуністичні ідеали"..." — гірко промовив Максим у думці, невідомо до кого, та й пішов у мряку.

Шлях за сільцем ішов у степ — у рябий степ, укритий мерзлою чорною ріллею й латками снігу. Максим не пішов туди. Він звернув на бічну доріжку, що вела в чисту снігову пустелю лугу, за яким маячіла темним обрисом стіна лісу, .й пішов тією доріжкою.

"Попід гаєм шлях-доріженька,

Широкая та й убитая.

Широкая та й убитая,

Слізоньками перелитая..."

Це так у пісні співається. А в дійсності це була така-от собі звичайна доріжка. І тільки тому, що вона крутилася попід гаєм, пісня зринула та й снувалася в Максимовій голові. Снувалася журно й зовсім недоречно. Але зовсім-ніби й правильно. Щодо "слізоньок", то це якраз і було недоречно, бо саме це відганяв від себе геть Максим. Йому пригадалися тюремна камера й друг Микола — на Холодній Горі. Там вони сиділи й співали багато пісень. А серед тих пісень була одна, ще ліпша, ніж ця, Миколина улюблена — "Забіліли сніжки, забіліли білі"... Це чи не найтрагічніша з усіх пісень. Вона, мабуть, найбільше підходяща була б от тепер. Але тільки тому, що вона така безмежно трагічна, від якої ридати хочеться, Максим гнав і її з думки геть. Геть! Усі ці тужливі пісні добре співати за чаркою горілки, в рідному колі, щоб було з ким разом сумувати й мріяти розчулено, а то й поплакати та пожаліти себе взаємно. Або ж співати з товариством у такому стані, коли ще докладно не відомо, як з тими "сніжками" буде. Але коли от перед тобою вже справді, та ще так-от, забіліли сніжки і вже тобі побіліло в очах і на губах, а біля тебе нікого нема — не то, щоб слухати, а бодай щоб хоч колись посвідчити, де ж ти дівся, — то тоді таку добру й правдиву пісню може співати тільки якийсь безнадійний скиглій, що навіки вже втратив почуття гумору.

Тому Максим із усього їхнього з Миколою тюремного репертуару вибрав іншу пісню — саме ось оцю, про доріжку, що йде попід гаєм. Власне, він і не вибрав її, вона сама вибралася — зринула та й бриніла собі. Максим тільки не заперечував, бо вона була до серця.

Доріженька петляла, а пісня линула рівно — сувора пісня рішених на все.

"Підем, братця, у вишневий садок,

Та й наріжем черешневих гілок,

Та й будемо вимірятися,

Котрому в салдати вибиратися".

Це мужня пісня. Не весела, але й не слізна. Сувора. І могутня в своєму ритмі. Це тобі не "забіліли сніжки...". От поміряємось на тих палицях із черешневих гілок, і тоді вже не нарікай, брате. Зціплюй зуби й смали просто в салдати. "Бачили очі, що купували". Отож — чеши навпростець. Переможеш — житимеш. Не переможеш — трупом ляжеш...

Так, це пісня тих, що ходять тяжкою ходою вперед і ніколи вже не вертаються назад.

Це, може, пісня й про нього...

Але Максим не співав її. Навіть і не мугикав. Він собі йшов, а пісня теж ішла поруч. Пісня сама собою, а він сам собою. То, либонь, співав пісню Микола, друг його вірний, відважний і завжди до кінця рішений. Під цю пісню Миколину Максим і йшов собі далі, як вела його "доріженька попід гаєм".

Але йшов він зовсім не попід гаєм, а лише дивився на гай, що сизів ген там за лугом. Тим часом навколо були самі верболози, очерети, попрострілювані одинокі берези, порозкидувані й поламані рибальські верші біля старих ополонок... Ось натрапив на забутий і подертий невід, розвішаний на латах та стовпах... Потім — якесь череп'я... Далі — недогризений собаками дохлий кінь... Ще далі — свіжа ополонка... Раптом — тин. І нарешті раптом — хата! Максим аж здригнув, — хата виступила несподівано з-за густого очерету та кущів верб і переступила дорогу.

З якої речі хата? Ага. Лівий берег тут нагло висунувся далеко в луг мисом і перетяв дорогу Максимові. А скраєчку того мису приліпилось село, і крайня хата з того села, відбігши від усіх, зійшла от униз і стала аж біля ополонки.

Двері в хаті були відчинені навстіж у сіни, а з димаря йшов димок.

Максим пильно озирнувся навколо, по всіх сумежних городах і на луг — чи немає ніде нікого? А переконавшись, що ніде не було жадної живої душі, швидко попростував у сіни. З сіней відчинив двері в хату.

— Добридень...

— Добридень.

І більше ні слова у відповідь. І Максим ні слова. Сів собі на лаві, блаженно простяг ноги і, нічого більше не бажаючи, тільки отак сидіти, дивився просто себе, в розтоплену піч...

Помалу пошукав очима, хто ж то сказав йому "добридень". Посеред хати сидів чоловік і крутив однією рукою жорна. Друга рука була на перев'язі. Він був молодий, нахмурений, у військових штанях. Крім нього, в хаті не було більше ніякої живої істоти. Чоловік крутив собі жорна — і ні пари з уст. Потім зупинився й подивився запитливо на гостя.

— Трішечки б води... — попросив хрипко Максим, аби подати бодай якусь "причину", чого ж це він забрів сюди. Тим часом очима блукав по хаті. Безсмертна українська хата! Зворушливо-трагічна "національна святиня", гордощі всіх "пророків" і "апостолів" його бідолашної нації!.. Чорна й перекошена, з манюсінькими запотілими віконечками, з мокрою слизькою глиняною долівкою, з купами сміття й лахміття в закутках, холодна, вогка, ще й з смердючою помийницею біля дверей... Апотеоза злиднів!

Але все ж таки як у ній гарно. І сумно, і гарно.

Господар подав води. Поки Максим пив, він пильно-пильно дивився на нього, на його репані закривавлені губи, на босі й теж репані ноги, чорні від синців, закипілої крови й бруду, дивився на його вогке лахміття... Потім зітхнув тяжко і проговорив з тривогою й безмежним співчуттям:

— Я теж учора тільки прийшов. Отак... — І враз із притиском і з щирим попередженням:

— Слухай, чоловіче добрий!.. (Озирнувся). Вчора німці в цьому селі ось наловили чоловіка з сорок нетутешніх ...отаких от... нашого брата все... І всіх розстріляли!.. Як партизан... Чи ясно?

— Ясно... — прохрипів Максим. Помовчав. — Яке ж це село? — спитав, щоб коч зорієнтуватися, де ж саме він. Щодо події, про яку почув, то він вірив цьому чоловікові і відразу зробив належні для себе висновки. А господар чисто по-вояцькому, по-товариському дивився Максимові в очі діловито й ніби питав: "Що ж тут робити, га?"

— Нічого, — сказав Максим. — Дякую, брате. Я вже піду... Скажіть тільки, чи лугом є дорога?

— А навіщо вам дорога? Ви смаліть навпростець. Хоч дорога теж є... Ворсклою, льодом...

Та, глянувши на Максимові ноги, аж скрутнув головою. І кинувся по хаті. Понишпорив під полом, а тоді облишив і зашарудів по столі.

— А підождіть трішки...

Він щось шукав на столі, в миснику й аж захвилювався:

— Ти скажи!.. Ані шматочка. Оце мелю, бачиш... Почухавши розгублено потилицю, облишив стіл з мисником і кинувся знову шукати під полом, під припічком та

по всіх кутках. Бурмотів:

— Господи! Хоч би ж хоч якісь старі шкарбани!.. От ти біда!..

Шукав, шукав, але й тут даремно — нічого не знайшлося, крім самих дитячих шкарбанців та якогось дрантя. Нарешті випростався й, витерши піт із чола, ніяково розвів своєю єдиною рукою:

— От, брат, яка єрунда...

— Нічого, — сказав Максим. — Не турбуйтеся... Прощавайте...

— Прощавайте...

Максим вийшов з хати й пішов.

Та не встиг Максим зайти й за очерет, як його догнав господар з якимсь лантухом і з мотузкою в руці.

— Нате потримайте, — подав він мотузочок Максимові. А тоді наступив на лантух ногою й одним махом роздер його надвоє.

— Ось, на хоч онучі, чоловіче!.. Обмотаєш ноги. Це замість чобіт. І мотузочком оцим обв'яжеш...

З тими словами подав роздертий лантух Максимові, додавши з судною посмішкою:

— Чим багатий, брат, тим... — і, не договоривши, махнув рукою.

Максим узяв онучі й не знав, що йому й сказати... А як підвів голову — господаря вже не було: зник за очеретами.

Та й хіба можна те, що хотів висловити Максим, сказати словами, пустими й зітертими, як мідні шаги, словами?

Максим узяв онучі й мотузок під пахву й швидко пішов через луг. Пішов швидко головне тому, що боявся, щоб, бува, не заплатити господареві за добро злом. А це могло статися, коли б його тут ось із оцими онучами схопили німці чи інші "добрі люди".

За короткий час Максим вийшов на річку. Тут льодом вилась напіврозтала дорога. І от тією річкою, тією півроталою дорогою він прийшов до гаю. Це, власне, був зовсім не гай, а справжній ліс, що вкривав правий гористий берег Ворскли. Він був нещадно понищений, поторощений гарматними набоями та бомбами, але все ж був ще досить густий і буйний. Річка підходила крутим берегом під самісінький ліс і далі вже так і йшла, петляючи близько попід лісом. А по ній петляла дорога. Та Максим покинув цю дорогу тут, йому більше припадала до серця та доріжка, що вилась по березі, через пеньки й через пагорбки рудого вапняку та піщанику. Вона була затишна й майже схована від стороннього людського ока, хоч у той же час ішла все понад Ворсклою, близько при березі.

Опинившись у лісі, Максим із полегкістю й радісно зітхнув, неначе виграв приз, поставивши рекорд бігу до призначеної точки одним духом. Тут він сів на пеньочку, блаженно простяг ноги й довго відсапувався. Сидів, відтягаючи момент насолоди, яка його тут ось чекала. Точнісінько так, як то часто з ним бувало, коли він, одержавши листа, не квапився навмисне його розпечатувати, відволікаючи ту приємну й хвилюючу мить. Нарешті він розпечатав його, чи то пак — розгорнув його, той подарунок, той лантух, роздертий надвоє. Спершу розгорнув одну половину... Розчепірив її й довго тримав перед собою, все розглядаючи її, неначе бозна й що. Потім поклав її на коліна й узяв другу... Потім знову першу...

"На ж тобі, чоловіче, хоч оці онучі!"

Як божественний вірш! Як прекрасна пісня!

"На ж тобі, чоловіче... чоловіче!.."

Лантух здавався особливо теплим і м'яким, навіть ніжним. Такою теплою, такою м'якою й такою ніжною не могла бути жодна інша одежина в світі.

Натішившись очима й серцем, Максим почав обгортати тим лантухом свої ноги.

То була тяжка процедура. Хоч лантух і був досить м'який, але, як Максим не обмотував ноги, все було якось мулько. І Максим перемотував наново. Розглядав свої ноги, — що ж там муляє? Всі ноги були пухлі, але особливо жахливо виглядали підошви. Мало того що вони попухли, вони ще збрижились, і в тих збрижах, в заглибинах зморщок, позакипала кров. Так само поміж усіма пальцями порепалося, порозколювалося тіло, і в тих розколинах теж позапікалась кров. За весь час дороги Максим це вперше побачив свої ноги. Такими вони ще ніколи не були за все життя.

Максимові все хотілося так обмотати ноги, щоб ані муляло, ані пекло. Але нічого з того не виходило. А втім, насправді він тим особливо й не переймався. Йому було добре вже й так. А тут ще виглянуло сонце. Воно видерлося з-за муру хмар і туману, підгортаючи той туман і ті хмари геть під себе, й заіскрилось, засміялось, замерехтіло на всьому навколо. Вітер давно вщух. Мов на знак чарівної палички, погода змінилася різко й відразу — з зимової на весняну. Стало так веселкове навколо, як було веселкове Максимові в душі. Облизуючи репані губи, Максим підставив обличчя під сонце й так само підставив під сонце ноги, покинувши їх обмотувати, й сидів собі. Сперся спиною об дубок і мружив очі, заплющував і розплющував їх, зробивши при тій нагоді відкриття: чи заплющені очі, чи розплющені — однаковісінько був усе той же самий сліпучий, вогненний спектр. Рухливий, буйний, несамовитий спектр, неначе кольорова каруселя.

Непомітно він задрімав. Не було вже сили ні рухатися, ні думати, ні навіть чогось хотіти. Сон... Гарячковий, бездонний, жаднючий сон підкрадався на м'яких лапах, мов барс, хижо й зловісно муркочучи.

Але знайомий внутрішній, недрімливий голос не дав йому заснути.

"Йди!"

З мукою роздерши повіки, перемагаючи пропасницю, Максим очуняв. Тоді поволі обмотав онучами ноги, поперев'язував мотузкою й рушив. Але яка ж то була мука — рушити! Він звівся й ледве відірвав ноги з місця, видаючи з себе стогін болю. Суглоби в стегнах, у колінах, у кісточках тріщали. Але все ж таки якось рушив. Потім виявилося, що в онучах іти — особлива мука. Спершу було ніби нічого, а потім почало божевільне пекти. Максим сідав, перемотував і рушав знову. І знову сідав і перемотував... Аж поки не збагнув, у чому справа. А справа була в тому, що в підошвах ніг почало божевільне пекти саме від того, що вони зігрілися й одійшли. Тоді Максим скинув зовсім онучі геть, повісив їх сушитися, а сам сів на колоді над калюжею, що стояла на кризі, й поставив у ту калюжу ноги. Ноги почали дубіти, й біль зник.

Он воно що! То ж він не відчував цього скаженого пекучого болю раніше тому, що ноги були вже весь час задубілі від холоду. Згорнувши онучі, Максим сховав їх за пазуху й більше не пробував використовувати. Захолодив ноги в крижаній калюжі й пішов так. Одначе тепер уже й це його не дуже рятувало від того скаженого болю. Легше було лише кілька хвилин. Чи тому, що він зігрівався від сонця й що повітря було тепле, а чи тому, що тим ногам вийшов уже такий реченець, вони йому немилосердно пекли. Дедалі все більше. Що то була за хідня! Максим не йшов, а шарпався, мовби йшов по цвяхах або по розпеченому залізу. Коли мука була вже зовсім нестерпна, він шукав очима латки снігу чи калюжі з водою, ставив туди ноги й чекав, поки вони задубіють. Кілька хвилин по тому він мав спокій. Уставав і знову йшов. Та що далі, то все менше допомагали вже й сніг і вода, ноги пекло безперервно.

— Господи! Хоч би мороз, абощо!

Але мороз утікав безвісти. Сонце гналося за ним із вогненними мечами, розтоплювало сніг і лід, обертаючи їх у бурхливі потоки.

Зціпивши зуби, Максим змушував себе стоїчно переносити біль.

Так він ішов до обіду. Йому не хотілося ні їсти, ні пити. Він тільки дивився запаленим зором уперед, хапав порепаними губами повітря й мав тільки одне пекельне бажання — дійти до порога. Дійти. І щойно тоді скінчиться його мука. Вона скінчиться там, де скінчиться його шлях. Лише там. Ген-ген там, за синіми, серпанково-голубими контурами борів і лісів, що бовваніли далеко на обрії!..

В післяобідню пору він опинився біля якоїсь хатки, обгородженої новеньким сосновим парканом. Ліс, що тягся по горі, давно скінчився, сама гора змаліла, а тепер починався бір, і та хатка стояла під бором, на крутому березі Ворскли. Тут Максимові треба було вже переходити Ворсклу й іти по той бік у степ і вже там іти далі степом до самого дому. Бо ж це була вже Литовка, значить, тепер треба було завертати вліво...

Максим сів біля хатки під парканом на лавочці й дивився туди, в степ. Між тим степом і ним текла Ворскла. Вже текла!!. Лід посередині річки наїжачився, надувся, став хребтом, а обабіч того хребта, між ним і берегами, вже текла вода. Ще трохи — й той лід геть зірве, і річка розіллється нестримно, затоплюючи береги.

По той бік річки в степу видно було село. І видно було також, як по селу вештались салдати. Може, німці, а може... а може, й не німці, однаково. "Кожної хвилини вони можуть обстріляти цей берег!" — алярмувала думка, а друга відповідала апатично — глузливо: "Ну й чорт з ними, з дурнями!!"

Однак йому треба переходити на той бік. Так чи так — до чорта в зуби. Тут йому треба переходити в степ, через Ворсклу й через ті салдатські застави. Правда, можна б іти й на обмин, але це знову зайвих п'ятдесят кілометрів, яких він уже не витримає. Ні, не витримає! А як отак навпростець — усього двадцять. Лише двадцять кілометрів! Господи! Якщоб добре побігти, то можна б за пару годин і добігти, одним духом. Близько ж як!..

І серце в ньому тремтіло. Але сили вже зовсім-зовсім не було. Заплющивши очі, він сперся спиною на паркан і так сидів.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

"Мати"

Дотик...

Чиясь рука лягла йому на чоло уві сні, в марінні. Ніжна жіноча рука. Прокинувшись, із заплющеними очима, Максим відчув, що рука не зникала, лежала на чолі. Дивно. Сон не хотів зникати. Максим так сидів, не розплющуючи очей, щоб не сполохати візію, яка забарилася зникнути й перейшла в реальність. Він сидів у тій самій позі, в якій сів зразу на цій

лавці: голова задерта горілиць, підставлена чолом під сонце, а потилицею зіперта на паркан. Він відчував ребрасту дошку під потилицею, а в руці, що лежала на колінах, відчував шапку так, як він був узяв її з самого початку. Руці було тепло, бо шапка була вже гаряча від сонця. Жіноча рука на чолі поворушилась, пальчик-мізинець торкнув ненароком брову, а журний голос після глибокого зітхання промовив:

— Боже, Боже... Таж він уже й не при пам'яті... Максим посміхнувся, повів бровами заперечливо й розплющив очі.

Перед ним стояла жінка. Вона прийняла руку з чола й, підпершись нею традиційно в підборіддя, дивилась на Максима трохи збентежено й зрадівши водночас. З непокритою головою, в старовинній селянській корсетці поверх полотняної, з рясно вишитими рукавами, сорочки, вона стояла так, як вийшла щойно з двору, зі своєї хати. Не стара з обличчя, лише надміру змучена турботами й горем, що промовляли самі за себе з її зажурених очей.

— О! — промовила жінка, оговтавшись. — Що з вами? — й розсердилась сама на себе. — Дурне питаю!.. Скажи ліпше, чоловіче добрий, хто ти й звідки?.. Ні-ні, не йдеш звідки (звісно звідки тепер люди йдуть!), а родом звідки?

Максим подивився на неї якусь мить мовчки, слухаючи тембр її голосу — приємний, лагідний і... знайомий. Так-так, знайомий, бо материнський! (У кожній жінці зберігається щось величне, найкраще в світі: Мати! Це він давно вже помітив). Подивився... А тоді коротко сказав, хто він і звідки. І вже після першої фрази по очах побачив, що на жінку зробила найбільше враження його мова. Жінка навіть не дослухала до кінця, а захапалася, заметушилася біля Максима:

— Та це ж ви, мабуть, учитель!.. Та чого ж ви тут сидите! Ходіть же до хати... Та ви ж голодні... А я й бачу, що щось не те... Воно, бач, помітно, хоч і в дьоготь людину обмаж... Я вас не знаю, не чула такого

прізвища, але ви, мабуть, учитель або ж якийсь український інженер наш... Ну так, я ж бо по мові чую й бачу. О, я бачу!.. А я вийшла з двору та й дивлюся — чужий? Так ніби й не чужий. Ніби ж наш... Господи! Та йдіть же, йдіть у двір... Бо ж тут і небезпечно — бач, сновигає скрізь та погань.

І, гомонячи, жінка потягла Максима в двір, а з двору до хати. Даремно Максим у дворі, глянувши на ту хату, гарну й чистеньку, як лялечка, впирався, благав залишити його тут на колодках під парканом у затишку. Бо ж як поглянув на свої бруднющі ноги, на свій жахливий одяг, то йому стало аж страшно йти до чистої хати, до затишного людського житла. А з вікон, завішених гаптованими фіранками, видно було, що в тій хаті, мабуть, було ідеально чисто й затишно. Але відмовлятися було неможливо, бо жінка гнівалась.

І вже мала образитись, — чого ж це він, мовляв, такий гонористий? Чи, може, з таких великих панів, що до бідної матері не хоче зайти, незважаючи на добре слово?..

Нарешті Максим таки почалапав до хати слідом за жінкою.

А в хаті вона посадовила його на покуті, як дорогого гостя, а тоді, обливаючись буйними сльозами, почала розпитувати, а чи не бачив же він і її сина молоденького та й її чоловіка старенького десь там?.. Отакі от вони й отакі... Вигнано їх із торбами "часть свою доганяти", погибель свою шукати... і вони пішли десь, як у тую неволю злую турецькую... З тими... Бодай їм... Чи не бачив же він, га?.. Вона вже всі очі продивилась-видивилась, виглядаючи. Хто не їде, хто не йде — всіх питає-розпитує... А йдуть, ідуть люди! Багато отак пройшло вже. Чимало й умирає по дорозі, а німці та "свої бандити" ще їх і розстрілюють. Та вони крізь вогонь і крізь смерть, спотикаючися, біжать... Которі сильніші — доходять... А її син — орел хлопець! Як дуб кремезний. Та й старенький її, нівроку, ще кремезний, трижильний, — на каторзі совєтські й був і не загинув! А тепер от — нема...

Жінка побивалася, заглядала Максимові в вічі та все розпитувала, плекаючи іскру надії. Максим дивився на неї, слухав її, і було в нього таке відчуття, ніби він перед нею тяжко-претяжко завинив, перед цією матір'ю, бо ж не бачив ні її сина-сокола, ні її чоловіка старенького. І чом же він їх не бачив, не зустрічав де-небудь?!.

— Ні, не бачив, — проказав він із жалем, зітхнувши тихо. — А може, й бачив де, та, не знаючи, як впізнати?.. Ідуть десь! Авжеж, ідуть... І прийдуть. Всі "трижильні" прийдуть! Неодмінно... Всі...

І потішав матір Максим, і підбадьорював її, щепив гілочку надії, як гілочку цвіту вишневого, в її серці, а сам ледве сидів, — хата йому пливла шкереберть.

Хата пливла шкереберть, проте Максим усе в ній чітко бачив. Чиста, затишна, малесенька хатина на дерев'янім помості, зі стилевим українським стародавнім килимом над дерев'яним ліжком, з маленьким портретом Шевченка, що висів біля покуття, мовби образок, під королівським рушником, понад усіма фотографіями, що ними була обліплена вся стіна. Посередині — чепурна піч, заслонена дерев'яною заслінкою й завішена понад припічком ситцевою шторкою. На другій стіні — під шклом у рямці диплом інженера-хеміка, а поруч, теж у рямцях, — "Похвальні грамоти" та листи відзначення.

— То синові... а то доччині... — каже мати й витирає сльози, помітивши, що Максим туди дивиться.

Максим дивиться на портрет (велике фото) дівчини в формі авіятора.

— Царство небесне... — каже мати журно. Вона виплакала рясні сльози і тепер дивиться попереду себе задумано, самими лише вогкими очима. А далі похоплюється:

— Господи, Боже мій! Що ж це я!.. Та ви ж голодний... Та ви ж і змучений, та ви ж...

Вона хотіла сказати "хорий", але не сказала. Знала, що то не було для Максима секретом, але не хотіла про те йому нагадувати. "Цур йому! Може, воно, дасть Бог, минеться". Вона швиденько кинулася до печі й заходилася поратися там, відкривши заслінку, а Максим дивився на її старовинний, такий стилевий святковий одяг, на її пишні, гаптовані рукави сорочки й збагнув:

"Та це ж вона вирядилась так (немов до церкви чи на велике свято) спеціяльно для сина й для свого чоловіка, що їх виглядала. Цілий день, а може, вже й кілька днів отак, сина й чоловіка свого виглядаючи (ось-ось прийде, ось-ось застукає хвіртка, затупотять ноги біля порога!), вона прибралась в свій найкращий одяг, як у багату надію. Але вони не йдуть..."

Максим дивився з замилуванням на цю матір, а перед очима йому вставав його дім.

"Іти! Треба йти!.. Швидко-швидко! Поки не пізно..." — застукала, наче молотком у тім'я, тривожна думка.

"Вони до неї теж прийдуть. Вони там десь отак ідуть. А може, вже й рачки лізуть... Але ж лізуть!"

Мати насипала борщу й поставила його на стіл, поклала картоплину, замість хліба, ложку, ніж...

— Присувайтеся, їжте, ради Бога, прошу вас, їжте!.. Вибачайте, але що є... От би горілки! Але де! Нема. Нема хлопців — і горілки нема. Прошу ж...

Стіл накритий білою-білою скатертиною. Максим не хотів їсти, але й не хотів завдавати жалю цій бідній матері, тож присунувся й узяв ложку. Але їсти все-таки не міг. Не тому, що борщ був не добрий, — ні, борщ був напевно добрий, бо ж був звабливий своїм виглядом і жирний, але... Дух їстивного вдарив у ніздрі, й голова пішла обертом. Його раптом занудило, аж наче все всередині перевернулось, протестуючи, з дикою якоюсь відразою від їжі. Він тримав ложку з набраним борщем, і рука його тремтіла. Він її хотів стримати й не міг. Рука тремтіла від корчів усередині все дужче й дужче, борщ розхлюпувався на білу скатертину, але він не бачив. На чолі йому виступив піт. Аж сам здивувався, що то з ним діялося, — всередині ніби хто вчинив шалений протест проти його наміру їсти...

Так він і не зміг не то проковтнути, а навіть і наблизити до рота того борщу. Потримав, потримав ложку, розхлюпав борщ, а тоді решту вилив назад у миску й безсило поклав ложку на стіл.

— Не можу... — прошепотів. — Спасибі вам... і вибачте. Його страшенно нудило, й він ледве перемагав себе. Мати дивилася на нього скрушно, бачила, як взялося чоло його потом, і вже не настоювала, лише промовила з великим жалем:

— Борщ із курятиною... З курятиною... Останню курку зарізала — може ж, прийдуть... Сон такий мені снився, думала, що проти приходу їхнього...

Й закрила лице хусткою. Перемогла себе, зітхнула...

— А може б, ви таки з'їли... Хоч трішечки... Але це сказала вже так, без настирливості й без віри, що справді треба той борщ Максимові їсти. Максим покрутив головою:

— Спасибі... Велике, велике спасибі...

В хаті було дуже натоплено, й через те голова Максимова особливо наморочилась і всього його нудило. Він сидів, спершись ліктями на скатертину, й з усієї сили не давався впасти в крайність. Перемагав себе, як тільки міг. Гору брала втома й пропасниця. Він сидів у забутті й нічого не чув, лише дзвони в вухах та бачив кольорові кола в очах. Ті кола, мов пухирі, надималися й лопалися. Потім надималися інші й так само лопалися, і знову... Раптом Максим пильно подивився на скатертину, й його враз охопив жах...

По сніжно-білій скатертині, сповзаючи з його рукавів, посувалися... "вони!.. Супутники!.. Супутники найбільших зрушень великої ери воєн і революцій"!.. По ніжно-білій скатертині...

Максима огорнув жах. "А що, як у мене тиф?! І це такий гостинець цій матері?!."

Він непомітно, але швиденько заходився збирати своїх "супутників" у пучку й устав. Він мусить іти! Мусить!.. Мати бачила, як Максим хилитався на ногах, дивилася на його очі, знаючи, що він у гарячці, що він тяжко хорий, і, кліпаючи вогкими очима, просила його нікуди не йти вже, лишатись тут, відпочити, видужати. Бо як же ж отак іти, га?! Ні, вона його не пустить! Ні, не пустить так. То ж гріх від Бога й від людей ганьба, від людей...

Максим дивився на неї й не знав — як же ж і що ж їй сказати? І тільки крутив тихо й рішуче головою й дивився з посмішкою їй в очі. А мати настоювала все гарячіше. Вона бралася рукою за ґудзик його пальта, вона вимагала лишатися й бути, як вдома, ось так... немовби це вже її син тут...

Максимовій голові було мулько й серцеві теж. Тяжко йому було відмовлятися на такі слова. Ну, як ти скажеш цій бідній матері, що ти ж не можеш, не мусиш, не маєш права?!. Добираючи в думці слів і способу вислову, Максим не знаходив нічого такого, що найпростіше б і

найделікатніше полагодило б справу, все вияснивши. Тоді він раптом, чисто інстинктивно, так, ніби між іншим, спитав, зітхнувши й поволі розставляючи тяжкі слова:

— А чи тут часто їздять німці?

Мати зів'яла. Мовчки хруснула пальцями. Подивилася здивованими-здивованими очима й зітхнула. Схилила голову. А Максим промовив:

— Мені треба йти.

А промовивши, ще якийсь час стояв і дивився на неї й думав — як і чим же її потішити? Думав про її сина й чоловіка, перенісся думкою до них десь на розпуття, в смердючі руїни, на розорані війною дороги й думав. І так, думаючи про них, промовив сам до себе, заговорюючись від півпритомности:

— Йти, йти, йти... Як і "вони" йдуть... Отак ідуть... А як зупиняться — тоді вже вони не дійдуть...

Мати не витримала й залилась буйними сльозами. Схилилась на бильце ліжка, впала на нього безсило, ридаючи. А Максим стояв нерішучо, — ну що він, що ж він скаже цій матері? Він, отакий-о?!. І він нічого не сказав, лише зітхнув тихо:

— Прощавайте...

І помалу, похитуючись, вийшов.

Мати догнала його в сінях і залебеділа вслід:

— То ви ж хоч не йдіть шляхом, ідіть отак лісами, наобмин, щоб же хоч тая погань не стріла... Хай вам Мати Божая допомагає й охороняє вас від усього злого...

І не в силі дивитися, як тая напівскалічена людина робила останні зусилля, й не в силі допомогти їй, заломила руки й заридала в сінешніх дверях, на порозі — з відчаю, що не може раптом людині нічим допомогти...

За двором, зачинивши за собою хвіртку, Максим знову сів на лавочці насупроти сонця.

Сидів і дивився на річку, що дедалі більше надималась. Він бачив, як ген збоку на льоду збилась купа підвід, що їхали льодом, загналися аж сюди, насупроти села, і тепер їм треба було з'їздити на берег, але як?! Ні ліворуч, ні праворуч нема ходу. Люди бігали, метушилися, бо ще трохи — й під ними розступиться лід, і тоді буде вже по всьому. Людей опановувала паніка. Як з'їхати на берег? Ані сюди ані туди! Вода! Вони міряли ту воду дрючками... і кричали стурбовано один на одного. "Мабуть, лаються та обвинувачують один одного в тім, що така глибока вода. Так-бо водиться. Хоч ніхто з них, мабуть, у тім не винен". А крига під тими людьми все дужче гороїжилась, надималась.

"Але яка символічна картина, га! Ні ліворуч, ані праворуч! Ні сюди ні туди. І так — смерть, і так — "капут"..."

А люди ті на льоду вже зчепились, й ось-ось мала вибухнути бійка. Вони махали один перед одним руками й, мабуть, сипали один одному в лице прокляттями... А тоді враз повернули підводи назад і кинулися чимдуж по льоду вздовж по Ворсклі.

"Поки десь під ними не репне лід", — подумав Максим, гірко іронізуючи. Але іронізував він насправді не з них, а скоріше з самого себе. Перед ним була та сама дилема, що й перед ними.

Максим дивився пильно перед собою на річку, а потім на той бік, на село, обсаджене військом. Потім знову на річку. Двічі підходив він до крутого берега й двічі вертався назад і знову сідав на лавочці. Попід берегами, обабіч хребта збриженої криги, швидко текла вода — тут лід уже сів на дно, а почасти й відійшов від берега. При самому березі вода була глибока. Максим дивився на ту воду, й усе в ньому здригалося від пропасниці. Вернувшись до лавочки, він сидів і з тугою дивився на сонце, дивився на сині гребні борів і лісів, що тяглися праворуч понад Ворсклою, й розумів, що в нього немає інакшого виходу. Ось тут напроти нього та л і н і я, якою він мусить іти! Іншої немає. Йти на обмин — безглуздя. Він ще сьогодні до півночі загине там, в отих лісах, засніжених, і холодних, і тяжких-непрохідних. Сорок кілометрів тими лісами... Ні! Лінія його руху вперед лежить не там, а ось тут, просто перед ним. Це як тая доля, що її й конем не об'їдеш. Рано чи пізно, а цю річку треба переходити. Чи перелітати, а чи перепливати, але однак треба. І чим більше він буде вагатись, тим менше в нього буде шансів на те, щоб дістатися на той бік живим...

Та Максим сидів і вагався, розмірковуючи й намагаючися сам себе обдурити, десь потайки, либонь, покладаючись на якийсь щасливий випадок, на оте прислівне російське "авось" чи наше "якось воно буде".

"Гм, — сказав хтось у нім єхидно. — Ті дядьки кинулись назад. Але в них є ще оте "назад", а от у тебе..."

По тій фразі очі його, що вже почали були дрімати, враз широко відкрились. Він пильно подивився на той бік, ген на село, вибираючи точку напрямку, ніби мішень для пострілу. А тоді встав і пішов до берега. І навіть ані на хвильку не затримавшися, спустився до води й побрів. Вода доходила вже до колін... до пояса... вище... А він брів і думав: "Зрину чи не зрину?.."

Ні, він не зринув. На глибині, що сягала попід руки, перебрів перший потік і вибрався на крижаний хребет. Перейшов його й побрів через другий потік. Вода сягнула трохи вище, але нічого, не зринув, не

довелося пливти. І тішився з того. Чомусь йому здавалося важливим, щоб на ньому все-таки лишилася хоч якась суха латка на грудях чи на спині (за день його сонце обсушило таки досить добре).

Вийшовши на берег, Максим струснувся, як вовк після купелі, й озирнувся назад. Там у відхиленій хвіртці свого двору стояла мати, традиційно підпершись у підборіддя рукою, і дивилась на нього. Максим навіть відчув на собі її печальні очі! Затримавшись на ній поглядом на мить, на коротеньку мить, він пішов навпростець до тієї точки, яку намітив ще з того берега. То був німецький патруль на краю села. Максим розумів, хоч і був у пропасниці, що обійти, обминути ту точку він не зможе й не мусить, бо ж той патруль однак його дожене кулею й застрелить з місця.

Не зводячи з нього очей, Максим ішов навпростець по розталій ріллі, потім по грядках, загрузаючи в розквашений чорнозем по коліна й ледве витягаючи ноги.

Патруль дивився на нього пильно. Він дивився з великим інтересом, спостерігаючи його весь час ще відтоді, як Максим опустився в воду з протилежного боку Ворскли. Він аж витягався на ногах, приглядаючись. А коли Максим став наближатись, патруль ліг. Уже зблизька Максим побачив, що він лежав на соломі, а перед ним стояли три кулемети, з'єднані ланцюгом в один "агрегат смерти" й спрямовані на ліс — у той бік, звідки йшов Максим. А вся ця "вогнева точка", цей пункт спостереження й захисту знаходився під шматком паркану, як під щитом, що, вцілівши, стояв на самісінькому краю села. Він був висунений на південний захід, над шляхом, що йшов до станції К. та до цукрокомбінату, що були так добре знайомі Максимові. Туди, повз ту станцію й той комбінат, йому саме й треба було йти.

Салдат біля кулеметів був зовсім молоденький парубійко, але пиховитий і грізний, сповнений відчуття величі свого "райху". Коли Максим наблизився, він несамовито закричав "Гальт!". А тоді, зупинивши, подивився пильно на нього, мокрого, напівпритомного, з босими ногами,

обліпленими по коліна масною грязюкою, і зареготався. Довго сміявся, а тоді:

— Папір?! — гримнув нагло, урвавши сміх, що його він ледве стримував.

— У тюрмі, — відповів Максим байдуже по-німецькому. Патруль ураз перестав сміятися. Насупився. Поправив ремінець шолома під підборіддям і подивився на Максима з-під лоба, насторожено. Водив очима знизу — вгору, згори — вниз, із босих ніг, що стікали грязюкою, й до рота, дивуючись, що Максим заговорив до нього по-німецькому.

— Партизан? — спитав понуро, тримаючись за руків'я середнього кулемета.

Максим покрутив головою.

— Ще ні, — сказав по-українському.

— Вас? — перепитав патруль, аж рота роззявивши на таку незрозумілу відповідь.

— Ні, — відповів Максим уже по-німецькому, розводячи іронично порожніми, беззбройними руками.

— Добре, — сказав патруль, ніби аж тепер побачивши, що Максим цілком беззбройний. — Добре... — і, закуривши, щось обертав у своїй голові, пильно дивлячись десь просто перед собою, на шлях, де ген-ген на обрії бовванів стрункий димар. Перед очима патруля, метрів яких за 100, шлях, ідучи в напрямку до того димаря, нагло вривався, перетятий скаженим потоком. Той потік гнав зі степу, розірвавши геть греблю, й клекотав, крутив шматки криги, віхті соломи, дошки й паліччя, що підхопив на шляху свого переможного бігу. Патруль одвів очі від потоку, глянув ними на Максима, посміхнувся злобно й несподівано спитав:

— Спортсмен?

— Спортсмен...

— Ну, так ось, я тобі наказую... Розумієш?.. Я тобі наказую: йди ось через цей потік. Просто. Йди отак посередині!..

Максим стояв і дивився, як той потік шаленів, клекотав перед ним. Дивився ліворуч, дивився праворуч і бачив: скільки сягав погляд, вода йшла буряно, несамовито, перетявши шлях до його мети.

— Ну, чого ж ти! — визвірився патруль. — Там он, де он той димар, там на станції розташована комендатура. І от ти йди прямо туди! І там зголосишся. Там розберуть, чи ти партизан і де твої документи. Ясно? І ніде ти не дінешся — тут рівно, як на долоні.

І, кинувши цигарку, повернув усі кулемети в показанім напрямку.

— Ну?! — сказав нетерпляче і враз засміявся. — Боїшся?! Нічого. Ми тут учора переходили... Правда, в нас потопилися, позахлиналися коні, але то нічого. А тобі однак... А я подивлюся... — і, не витримавши, враз залився сміхом від однієї уяви, як то цей "гунд" топитиметься. — А я подивлюся... який ти... спортсмен... Ха-ха-ха!.. Спортсмен. Ну-ну!

Максим посміхнувся про себе:

"Дурню ти! Та чи ти тут є, чи тебе не було б, а через цей потік мені треба йти. І нема, брате, викруту. Але от що ти з тими цяцьками, що стріляють, — то це гірше..."

Потім він подивився ще раз на кулемети, на патруля, кивнув йому іронично головою в відповідь на його регіт та недобрі вогники в очах і пішов. Дійшовши до потоку, глянув пильно праворуч, не повертаючи голови, — орієнтувався на всяк випадок, якщо його понесе вода, — і

побрів навпрост. Вода клекотіла, зривала його з ніг, але він ішов у ній усе глибше, глибше. Він ішов помалу, обережно, тримаючись за стовпці порваної греблі, що де-не-де ще стирчали з води. Він забрів уже по пояс. Попід руки... Ще трохи — й він захлинатиметься. Він зосередив усю свою увагу, все своє серце й душу на латці дороги, яка виходила з води на протилежному боці потоку. Він навіть не чув, як реготався ззаду патруль. Вода реготалась теж і скажено ревла, вила з радости. Ще трохи — й він почне захлинатися, муситиме пливти... Але, гай-гай, — вода його потягне геть за собою.

Враз відчув, що під ним стало мілкішати. Максим помалу, але певно вибирався з пекла. Ще трохи і... Але тут раптом він відчув на собі не тільки злобний погляд чужинця, а й трьох кулеметних цівок — там, за спиною. Озирнувшись мигцем, Максим за одну коротку мить побачив, що патруль припав до кулеметів, навівши їх на нього й так тримаючи. Не було сумніву, що, як тільки він вилізе на берег, ті кулемети заговорять. Учепившись за стовпець руками, Максим стояв у клекітливій крижаній воді, й йому було гаряче. З нудьгою дивився праворуч. Зауважив, що потік ішов не просто до Ворскли, а за густими кущами звертав і йшов під кутом, майже рівнобіжне Ворсклі, зникаючи за кущами верболозу, а тоді десь там, вируючи серед густого вільшняку, що розкинувся ген, зайнявши всю луговину на кілометри вперед. Миттю зважив усі "за" й "проти": смерть від куль і смерть від води. В першому випадку це було напевно й неминуче, а в другому — ще хтозна... Нарешті, надумавшись і наважившись на відчайдушний плян, Максим пустився стовпа, зробив кілька кроків і, давшись збити себе скаженій течії, поплив. Його закрутило. Він устиг лише вхопитися за невеликий шматок криги й кружляв разом з ним. На березі вибухнув регіт і вже не вгавав, поки Максимові вуха були здібні чути. Його несло далі й далі, крутило, штовхало об пеньки, об шматки криги, він захлинався... А на березі, на соломі, вхопившись за живіт обома руками, качався від нападу божевільного сміху патруль.

Нахлиставшись до несхочу води, задубівши й відчуваючи, що ноги його були вже скуті нападом корчу, Максим все ж іще встиг ухопитися за

гілля верболозу там, де потік завертав під крутим кутом. Він виповз на берег майже біля самісінької Ворскли. Ще б трохи — і його б винесло на іншу течію, на іншу воду, між збурений лід великого річкового простору, куди вирвався цей скажений потік і де Максим уже не дав би собі зі стихією ради.

Вилізши, Максим посидів на сонці в затишку крутого урвища, на купі сухого хмизу. Зігрівся. Викрутив своє пальто і почекав, поки воно трохи протряхне. При цій усій пригоді він загубив онучі й шкодував, бо вони його гріли, хоч і були за пазухою. Потім Максим одягся й пішов.

Він пішов понад берегом через густу вільшину. А тоді перетнув її навскіс і вийшов на протилежний її бік, що виходив до степу, й так пішов далі. Сонце гріло добре, й йому було навіть тепло. Дійшовши до молодої посадки акацій, осокорів і ялинок над дорогою, яка, перетинаючи луг і поле впоперек, вела від водяних млинів до заводу, Максим став. Озирнувся назад — туди, в бік того села, яке недавно покинув. Гай-гай, воно зникло геть разом із тим дурним патрулем — розтало в мареві, в теплих хвилях повітря, осяяного сонцем.

Пішов понад посадкою. В голові йому зринула пихата заувага того злобного чужинця про те, що перед ним "рівно, як на долоні" і "ти нікуди не дінешся". Максим посміхався з того.

"Дурню! Ти в своєму "фатерлянді" в своїй садибі не пройдеш так із ліхтарем удень, як я отут із зав'язаними очима вночі. Всі стежки тут виходжені, всі закамарки землі знані, всі кущі, й горбики, й вибалки відомі".

Не доходячи посадкою пару кілометрів до заводу, Максим звернув ліворуч, обходячи завод віддалік попід транспортером, через жомові ями, повз покинуті, занедбані бурти погнилих буряків, через страхітливі бур'янища пустирів. Завод цей уже третій сезон не працював, заглух, заріс кругом чагарником бур'янів. Максим вихоплював із них зайців.

Вигнав навіть лисицю. Боявся тільки повикручувати ноги, потрапляючи в заглибини нір. Тут сніг уже зовсім розтав і ховрашки та хом'яки вже господарювали, попрогрібавши та поновивши свої нори.

Лишилося ще минути станцію, перетяти залізницю, і Максим уже буде в степу — в найріднішому вже, в найближчому, в найбільше знаному, — й вільний, як вітер.

Станція червоніла праворуч. Там чмихали паротяги, дудніли дудочки, гули машини чи, може, танки. Маленькою ворухливою цяткою маячів над станцією прапор, мов палахкотів на вітрі. Це була вузлова станція в степу. Через неї йшла колія, з'єднуючи дві столиці України й прямуючи геть на Європу. По цій артерії тепер пульсувала злобна, отруєна жовчю кров, гнана в ці степи з центру Європи, з самого Берліна. З цієї станції йшла й окрема колія до Максимового рідного, найріднішого міста, в ту маленьку його батьківщину в його великій Батьківщині.

Над станцією майорів прапор, і Максим, не бачачи, знав уже, що то був прапор над комендатурою, і відчував того чорного "павучка", який хижо розставив свої криві лапи на тім прапорі посередині. Пригадалися слова патруля: "Знайдеш... Наказую..."

Гм. Дивак!

Стоячи в бур'янах, Максим дивився на ту станцію. Яка шкода, що там є та дурна комендатура! Там же проходить найкоротший і найліпший шлях — повз ту купку будівель у степу. Але той шлях йому заказаний. А чи пограти з долею в піжмурки й піти, га?..

Та Максимові згадалося, як колись давно на цій самій станції стався цікавий випадок. Вони з братом (земля йому соловецька пером!) забрели туди, з полювання йдучи, й занесли зайця. Вони по того зайця прийшли в ці місця за двадцять п'ять кілометрів степами пізньої осени й надибали його тут та й загнали на тонкий лід в озеро і там, на воді вже, впіймали

його живцем. А потім зайшли на оцю станцію сушитись та й продали того зайця жидові-буфетчикові. Жид мав його задушити. А кінчилося тим, що заєць, вихопившися, з розгону виніс геть головою шиби в вікні й подався в степ...

Зайцеві повезло тоді. Але чи й йому тепер повезло б на цій станції винести головою шиби й вирятуватись?

Отака пригода й така думка чомусь прийшла в голову. І Максим зітхнув. "Ні, не буде діла!" Так, не буде діла. Він ще не божевільний, щоб іти на ту станцію. Для того щоб він там опинився, треба загнати його, як того зайця, на тоненький лід, щоб він провалився, а потім, піймавши, занести його туди в торбі, або затягти за вуха, як і того нещасного зайця. Але поки що його за вуха ніхто ще не тримав. А коли так, то треба дати волю ногам іти так і туди, як і куди вони хочуть і мусять.

Максим дійшов до залізничної колії, перетяв її впоперек і, опинившись по тім боці, пішов просто по ріллі в степ. Зайшовши в вибалок і надибавши там купу старої соломи, він ліг на ній. Довго лежав. А тоді встав і довго йшов вибалком. Підіймався на гору, оглядав степ і знову спускався вниз. Так ішов, аж поки не дійшов до великого тракту Київ — Харків. А тоді круто повернув праворуч.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Замінований шлях ряснів дротиками, що стирчали то там, то там із чорної землі. Ті дротики виглядаля невинно, мов ненароком повтикані чи погублені кимсь і втоптані в землю безліччю ніг незчисленних юрб, що прокотилися тут і будуть ще котитися цим шляхом — шляхом із Києва на Харків.

Та тільки ті юрби, прокотившися тут учора, вже обминали цей шлях і йшли стороною, не мавши ще часу розміновувати його. Вони йшли паралельно, проклавши дивовижний слід — танками, гарматами,

машинами, кінськими й людськими ногами розмісили, розтоптали, розчавучили землю в коліно, а як де і в метр, потворивши прірви-баюрища, в яких потопилися танки й машини та так і стояли шкереберть, не мігши вибратися. Зараз цим подвійним шляхом уже ніхто не йшов. Ті товпища машин і людей вибрали десь, мабуть, інший шлях. І тепер тут ішла тільки одна істота.

Істота йшла, тиняючись і петляючи з правого на лівий, з лівого на правий бік. Так ніби це хтось, добре випивши, прийшов на цей шлях спеціяльно шукати смерти. Та це була істота, яка навпаки — зовсім не хотіла вмирати. Це був Максим.

Він ішов напівпритомний просто по замінованому шляху, а якась невидима рука вела його поміж смертельними точками. Часом він інстинктивно зупинявся перед тонкою дротяною дугою, що стирчала з землі перед самісінькими ногами, дивився на неї якийсь час, поки до свідомости доходило значення цього явища, а тоді звертав набік. Пробував іти стороною. Але стороною, тією другою дорогою, що була вичавучена паралельно, йти було зовсім неможливо. Глевка грязюка засмоктувала ноги по коліна, він ледь-ледь посувався вперед, більше тупцявся на місці, немовби місив великий заміс глини, як той опішнянський гончар. Звернути ж зовсім набік і йти просто полем було також неможливо, бо там була гола колюча стерня. Та стерня штрикала у виразки, в збрижі розпухлих підошов ніг, завдаючи несамовитого болю.

Помісивши грязюки до непритомности, Максим звертав знову на замінований шлях, забуваючи, що він замінований, або й нехтуючи тим. Просто було йти добре — твердо й місцями майже сухо: протряхло від сонця, вітру й спокою — бо там давно вже ніхто не їздив. Так він пройшов тим шляхом довгі кілометри, мов випробував своє щастя, бавлячися зі смертю в піжмурки.

Нарешті та проклята замінована дільниця шляху лишилась позаду. Вона кінчилася кількома глибоченними вирвами й кістяками поперекиданих та попалених машин. Далі шлях ішов рівний, гладенький,

твердий, бо був висушений сонцем і вітрами, а головне тому, що підіймався на горби, на плато й стелився ним. Те плато було досить високе, порівняно з попередньою низиною. Над тим плато віяли вільні вітри, остуджуючи й осушуючи землю. Тут Максимові йти було легше. Не зупиняючись, він ішов до самого вечора. Хапав очима й душею простір, гнав чимдуж тією душею, як сокіл, і доганяв її своїми побитими ногами... Та надходив вечір, а простір лишався наче зовсім не рушений. Пройдена ним відстань була до смішного мала, хоч він ішов, ішов, ішов без зупинок, увесь час і на всю свою снагу. Та, бач, відстань — то є поняття відносне. Залежно, хто йде й коли. Раніше, коли Максим ходив по цім степу, як мисливець, він проходив те, що пройшов нині, за півдня, за годину, і це було страшно мало. А тепер — це було страшно багато. І він тепер ішов швидше, так-так! Назовні — він повз, але внутрішньо — він ішов страшенно швидко. Так швидко, як швидко билося в агонії його серце. Він летів, надсаджуючись, тим серцем. Він пролітав над землею, аж дух йому спирало.

Він пройшов дуже багато. Але лишилося безмірно більше. ї вже здавалося, що він тієї решти не пройде, бо серце його не витримає. Бо то якась зачарована "решта", — чим далі він ішов, тим більше йому лишалося йти, так же безмірно далеко, як і безмірно тяжко. Та "решта" розтягувалась і розтягувалась, і загроза, що він уже її не пройде, ставала реальною, бо надходив вечір. А за ним мала прийти темна, чорна, холодна й безкрая, непрохідна ніч. Ніч, якої він уже, напевно, не подужає.

Сонце заходило, й навколо все полиловіло, посиніло. Стало холодно. Синява згущалася з кожною хвилиною. Хтось усередині Максима заскімлив тонюнько й безнадійно-жалібно. Але хтось другий понуро цитькнув і, зітхнувши, вирішив іти, йти, йти... До останку. До останнього віддиху. До кінця. І йшов. Хоч то й було явне безглуздя. Так, уже безглуздя...

Він мусить перепочити. Мусить. Або загине. Не дійде. Ні, не дійде. Цю ніч би слід було десь якось перебути, бо сили його вичерпались. Треба

перепочити, відсапатись, може, виспатись... Десь у теплі б перебути цю ніч... Але де? Перед гарячковим каламутним зором простяглася лише сіра пелена далини. Вона вже йому заслонила все, і розум. Пустеля. Безнадійна пустеля.

Зробивши на останку кілька непевних кроків, Максим сів. Сів просто на землю. І так сидів. Помутнілими очима дивився просто перед собою, дивився в далину, туди ген, де був десь його дім. Ось тут же!.. Вже зовсім-зовсім близько!.. Дім... Поріг...

Напружуючи всі сили, Максим намагався звестись, але не міг. Тоді він почав повзти, на чотирьох. Він повз. Рачки. Повз і повз. Довго... Потім таки звівся на ноги й помалу-помалу пішов. Піднявся на бугор. Перед ним було кілька хат над шляхом.

Господи! Житло! Людське житло.

І от він уже біля хат. Та те, що він побачив, мало його втішило. Тих усіх хат було п'ять, але чотири з них були напівспалені, попрострілювані кругом, а потім вікна й двері позабивані дошками. На обчухраних деревцях теліпалось якесь мотуззя... "Вішано", — відзначила думка. Максим підійшов до останньої, п'ятої, хати. З неї назустріч вибігла розхристана жінка і, глянувши в один і в другий бік шляху, раптом закричала, вся тремтячи з жаху:

— Тікай, чоловіче, тікай!!. Бо наспіють німці і вб'ють тебе, повісять! І мене теж... Боже ж ти мій!!.

І стала, загородивши двері до хати та дивлячись на бідолашного гостя.

— Що ж це за хутір? — прохрипів Максим, сам не здаючи собі справи, що він же цей хутір знає.

— Та Гарбузи ж!.. Господи, ще й не тутешній!.. — і, глянувши в одчаї на Максима, а тоді на шлях туди-сюди, раз зашепотіла, показуючи десь поза хати рукою:

— Іди ж отак, чоловіче! Та швидше. Звідси, зі шляху, геть, швидше!.. Йди ліворуч. Там є другий хутір — теж Гарбузи. В степу, не на шляху. Отак іди навскоси, а там побачиш доріжку, саньми їжджену, і тією доріжкою прямо... А якщо що станеться — не кажи ж, хто тебе спрямував...

І витерла рукавом очі. Максим стояв, похитуючись.

— Іди ж!!! — раптом закричала жінка.

Максим слухняно пішов. Той крик несамовитий, той наказ божевільний на нього вплинув, мов удар бича на змученого коня, видобуваючи в нього ще іскру сили. Пішов. Пішов навпростець. А там доріжка, — тією доріжкою...

Вже майже зовсім смеркло, як Максим, ледве переставляючи ноги доріжкою, вперся просто в чиїсь ворота, збиті з кількох лат. Уперся й став коло них і стояв, тримаючись за лату руками, щоб не впасти. Він нічого вже майже не тямив, лише одно — що він прийшов. Прийшов до того хутора, який "в степу, а не на шляху" і в якому напевно є люди. Перед ним, як у тумані, сірів, коливався двір. Ось вийшла з хлівця жінка, глянула — й перелякано побігла назад. За хвилину з хлівця вийшов старий чоловік і став.

— А хто там? — спитав переляканим і воднораз сердитим голосом. Вороже так.

— Добрий вечір... — промовив ледве чутно Максим.

— Добрий вечір... А хто ж там?

— Людина, господарю...

— Та бачу... А чого?

— Погрітися... Пустіть хоч погрітися трохи... Максим говорив, заплітаючи язиком, але доброю українською мовою, і, може, саме це — контраст між тією мовою й жахливим виглядом зовнішнім — змусило старого господаря зацікавитись. Він помалу підійшов, нашорошений, як вовк, і оглянув пильно гостя. І аж плечима знизав — так, видно, вразив його вигляд цієї людини.

— Господи!!. Хто ж ти?!.

Максим розвів рукою, другою тримаючись за лату, щоб не впасти, й прохрипів, посміхнувшись:

— Як бачите...

А сам, як тільки міг пильно, оглянув господаря: сивоусий і сивобровий, суворий, кремезний — зовсім як його батько був колись. І шапка так само насунута на брови, і так само одягнений: куцина — не купина, сіряк — не сіряк, жупан — не жупан, — щось усе відразу на плечах.

А дід насупився:

— Бачу... та що з того. Звідки ти?

Максим сказав.

— Аз якої сотні?

— З дев'ятої.

— А кого ж ти там знаєш?

— Усіх знаю... — зітхнув Максим. — Усіх, хто був колись і хто ще лишився...

— А все ж таки? — провадив своєї дід.

Максим подивився на вуса його, на брови й назвав перше-ліпше ім'я й прізвище, що зринуло з пам'яти. Це якраз було ім'я та прізвище його батька, знаного колись на все місто каменяра.

Дід раптом аж скинувся, аж скрикнув:

— Боже!!. То це ви, може, його син?! Син?! Отой архітект? Що на каторзі на Сибіру пропав був?..

Максим похитнувся й узявся обома руками за лату. Серце в ньому затрепетало:

"Ага!!. Не пропала! Ні, не пропала ж твоя молодість марно!.."

— Так, це я, — прохрипів ледве чутно й ледве стоячи на ногах. Від раптового зворушення й від утоми його ноги тремтіли, згиналися, так що він от-от міг упасти й знепритомніти...

Дід оглянувся на всі боки, а тоді швидко вхопив Максима під пахви, силоміць відірвав від воріт і потяг, поволік його через двір до хати. Збоку можна було подумати, що на Максима напав хижий грабіжник і людожер, схопивши його, як шуліка курча, і що тепер прийшов Максимові край — ось тут, на цьому самотньому, загубленому в степу й, здавалось, забутому Богом і людьми хуторі, може, навіть нічному притулкові якихось бандитів та злодіїв. В кожному разі дід був дуже подібний до козака-чаклуна й характерника зі "Страшної помсти" Гоголя.

В хаті Максима оточили турботами. Спершу позавішували ганчір'ям вікна й запалили каганець. А тоді почали побиватися над бідолашним гостем усі — і старий, і стара, і невістка, й навіть онук. Онук носив солому на постіль, а невістка гріла борщ, а старий звелів Максимові скинути геть вогку верхню одежу та й дав її старій розвісити над піччю сушитись, Максимові ж дав кожуха, щоб одягнув на себе. Тоді застелили солому рядном і поклали Максима, все питаючи, чого йому треба, що він хотів би. Максим посміхався, напівпритомний від гарячки, за все дякував і нічого не хотів. Щиро дякував. Він бурмотів ту подяку, як молитву перед сном грядущим. Але його змусили їсти, змусили звестись і їсти. Невістка насипала борщу в велику полив'яну миску, врізала яшного хліба й дала ложку, просто силою вклала ложку в пальці й стиснула їх:

— Їжте!..

Максимові не хотілося зовсім їсти, його нудило при одній думці про їжу, але він усе-таки з'їв кілька ложок. З'їв через силу, щоб не образити таких добрих, таких сердечних господарів. З'їв і... (о, яке ж це свинство!!) — тут же все геть вернув... І аж трохи не заплакав від сорому й прикрости. Його заспокоювали, але їсти він уже більше не хотів, не міг. Попросив тільки часнику, йому дали, він з'їв кілька зубків із сіллю й ліг горічерева. Його накрили кожухами, сіряками і далі побивалися над ним. Дід, пильно вкутуючи Максимові ноги, бідкався, що немає горілки, — ото добре було б із перцем випити...

Максим лише дякував і дякував розчулено...

Потім його наче хто загойдав на високій гойдалці. Він поплив на вогненній каруселі тяжкої пропасниці. Лежав і марив і зціплював зуби, щоб не стогнати. Марив... І тільки чув крізь те маріння, як дід розповідав онукові, й невістці, й своїй старій його, Максимову, епопею, легенду про нього, що ходила тут у народі, серед земляків. Виходить, була-таки легенда, про нього складена! І от дід переповідав її з усіма гіперболами і з усіма наївними, часом і смішними виясненнями, на зразок:

"І говорив він по-вкраїнському, а не так як ми, по-мужицькому"; або:

"І був він "щирий", — це так його вороги прозивали, бо боялися тих, хто є щирий, тобто — наш, значить..."; або:

"І сказав: що ж ви революцію кат зна куди завели, сволочі! Їй би на Вкраїні процвітати, а ви її на Сибір-каторгу запроторили..."

Максим слухав і посміхався. "Милий, симпатичний дід. І тямущий же! Він ніби все перекручує формою, але нічого не перекручує змістом..." Слухав Максим те все крізь гарячку й відчував піднесення від свідомости того, що про нього, поки він поневірявся по Сибіру, складено легенду — зворушливу в своїй наївності й разючу в своїй правді, висловленій із властивим для людей нахилом гіперболізувати й стократ ошляхетнювати те, що вони вважали за добре.

І Максим плив по ній, по тій легенді, як по хвилях, ніяковіючи, що він же, далебі, на те зовсім і не заслужив. Плив усе далі й далі в тяжкий сон, у гарячкове маячіння. Потім лишилося саме маячіння. Цілу ніч він бився на соломі в пропасниці, охоплений марінням і спрагою, весь мокрий від поту, задихаючись від спеки. Галюціонував, і бачив янгола мармурового, що стояв над ним і плакав мерехтливими сльозами, а потім розсипався жахливими прокльонами й кричав, як матрос. Максим поривався встати й не міг. Він розкидав геть кожухи, й рядна, й сіряки, що ними його привалило. Розкидав геть, а хтось знову складав ті кожухи й сіряки на нього... Потім на нього навалилася волохата пітьма й він провалився в глибоке забуття.

Мов по тяжкому вчадінні, Максим розплющив набряклі повіки.

На шибах заблищали золотом і зарожевіли морозяні лисиці, зацвіла вогнем фантастична, казкова папороть.

"Ранок!" — збагнув Максим і, заточуючись, став зводитись на ноги. Аж дід, що вже ходив навшпиньках по хаті, злякався:

— Бог з вами!.. Та ви лежіть, лежіть...

— Ні! — сказав тихо, але твердо Максим. — Ранок! І я мушу йти! Мушу!!.

Голосу в нього не було. Згорів, либонь, як і все всередині йому погоріло, пересохло, дотліваючи вже...

— Мушу!

Його огорнув страх: а чи зможе ж він іти?!

Попробував.

"Зможу! Зможу!" А вікно золотилося й цвіло все більше, вогневіло фантастично, розписане найгеніяльнішим майстром у дивні візерунки. Розписане сонцем, що десь там сходило навпроти вікна. Максим почав збиратися, пориваючись назустріч сонцеві.

Вони були тільки з дідом у хаті, решта була вже десь на праці. Дід хотів заперечувати й боявся заперечувати. Він прохукав шибу, подивився в неї пильно й промурмотів:

— Ох-хо-хо-хо... Як же захряс шлях німаками!.. Цілу ніч їдуть... Гляньте...

Вкритий інеєм світ і вкритий інеєм шлях. Синьо-сивий, срібний світ і синьо-сивий, срібний шлях. А на шляху рухалась безкрая колона машин з білими халабудами, забарвленими сонцем у рожевий колір. Здавалось, то

були химерні вітрила на синьому морі — довгий ключ біло-рожевих прямокутників... І чулося гудіння, гудіння...

— Цілу ніч ревуть... — повторив задумливо дід. Потім глянув у Максимові очі, що, здавалося, не реагували зовсім на те, що там десь діялося на шляху, а були сповнені єдиним палким бажанням, що кричало: "Й т и! Й т й!!. М у ш у!.." Дід провів рукою по своїх очах, по чолі й пішов знімати Максимову одежу. Здійнявши, подав її Максимові.

Максим швидко одягнувся. Його одяг (чи, вірніше, лахміття) був уже сухий і теплий — все висохло за ніч на гарячій печі. Потім Максим напився холодної води й за звичаєм сів на лаві, перед тим як уже піти... А дід усе дивився в вікно.

— Бач! Це ж вони, пак, рухаються назад! Може, відступають?!. А гляди, що так. — А тоді подивився на Максима, з іскрою надії, бо боявся Максима відпустити (загине ж і не дійде):

— Може, не йдіть?.. Може ж, вони не заглянуть уже сюди!!.

— Ні-ні. Я піду... Мушу!

А дід подумав над сказаним без віри в те, що так буде краще, а тоді закінчив думку, зітхнувши:

— Хоч "ці" не заглянуть, так "ті"...

Дід переживав від безвихіддя проклятої ситуації. В ній він не міг навіть дати поради з певністю, що все вийде на добре, а не то що якось улаштувати що людину, яку він так шанував, хоч перед тим і не бачив ніколи в очі.

А німці зовсім не відступали. Вони тільки переходили на інший шлях, мабуть, наткнувшись на заміноване поле та на розквашену, непрохідну

низину. Максим глянув праворуч і показав мовчки дідові на такі ж самі білі цятки, що ген, далеко-далеко, рухалися теж безкраєю черідкою, але не на захід, а таки на схід. То були також німці, вони йшли іншим, рівнобіжним шляхом, що йшов через Богодухів на Харків.

— Ну що ж, сину... — сказав дід, зітхнувши. — Я б тебе й не пустив, так не маю права, бо... хто знає, як краще? Хай же Бог тобі помагає... Йтимеш отак навпростець, на Вербовий хутір, а тоді — як хоч, шляхом, а як хоч — навпростець... Тільки, мабуть, там позаливало вже...

Помовчав, сидячи поруч із Максимом у тривожній і тяжкій задумі, схиливши голову, й додав:

— А як живий будеш — даси вістку... — і, шморгнувши носом, одвернувся, не в силі стримати себе.

— Добре, добре, — сказав Максим, посміхнувшись лагідно. — А як же...

Посиділи ще трохи мовчки, без слів. Та й що тут скажеш?

А як уже Максим звівся на ноги, дід ураз аж скинувся:

— Бач, я ж іще вчора думав!.. Та ж ти босий! Господи! Підожди ж, постривай!.. — і подався геть. Подався в сіни. Потім у комору. Довго там шарудів, бубонів, зітхав. Нарешті вернувся, несучи в руках опорки.

— Шукав чобіт — нема, сину, нема... І валянців нема... Оце ось опорки... Візьми. Все-таки не босяком. Ось устелимо вустілки... — і, встлавши солом'яні вустілки, дід подав опорки Максимові. — Надінь, сину, надінь...

Максим надів опорки. Він мало не закричав від пекельного болю, але стримав себе. Зашкарублі опорки різали, наче ножем, тиснули його бідні

розпухлі і в виразках ноги, але Максим навіть не зморщився. Він дивився, посміхаючись, на діда, дивився в променисті його очі й прошепотів із самої глибини зворушеного серця:

— Спасибі, батьку... спасибі...

А ті очі в батька запливли вологою й тому вони були такі променисті.

Вони потисли один одному руки, й Максим пішов.

У сінях дід догнав Максима й ще сунув йому в руки шматок холодної перепічки.

— Вибачай тільки, що більше нічого... Скрутно, брат... нам... Не гнівайся...

А тоді визирнув із сіней, глянув на всі боки і вперед — чи нема ніде нікого? Нема...

— З Богом!

Максим засунув перепічку за пазуху. Вони ще раз потисли один одному руки, й Максим швидко пішов через двір.

Душу йому шарпав і роздирав шалений біль від опорків. Але Максим посміхався і, зціпивши зуби, йшов спокійно, як тільки міг. Перейшов двір, перейшов садочок, минув повітку й нарешті минув клуню чи омшаник, що були вкінці саду, аж над полем. Далі в нього вже не вистарчило сили йти в опорках, і він зупинився. Мало, що вони його фізично мучили, вони ще й псували, затемнювали йому радість від людської щирости. За клунею він зняв їх і почепив на борону, що висіла під стріхою. Почепив на зубок і пішов собі далі босий. І вже тепер дурний біль від недосконалосте речей, якими розпоряджають щирі й добрі, але бідні люди, не заваджав йому

впиватися людською великодушністю. Струна радости натяглася в нім до точки найчистішого звучання й бриніла в такт ході.

Хіба ж не смішно, га? Жорстокі людські опорки й ніжне людське серце!.. Ціла тобі глибока філософська концепція. Яка розбіжність між людським серцем і матеріяльними спроможностями! Але важним є перше, а не друге. З першим можна друге довести до досконалости, але не навпаки, цебто — з розкішними матеріяльними спроможностями не можна довести до досконалости звиродніле, зле людське серце. "От тобі й уся концепція".

Хутір Гарбузи лишився вже ген позаду, розпливаючись у рожево-ліловій далині. Максим пішов просто в степ. Після гострого болю було особливо легко йти босоніж по кризі й по затверділій шкоринці снігу, як по асфальту. Ба, це, може, навіть добре, що той біль був! Той біль витряс геть із голови й з душі каламутний чад, млость і туман, що лишилися від нічної гарячки й затуманювали душу й мозок. Гарячка, правда, лишилася, але чад уже зник. У голові й на душі прояснилося. Натягнута до краю струна радости бриніла, ніби бджола на сонці.

Максим вибирав чисті латки снігу або криги, щоб без стерні, й ішов ними. Вибирав улоговини, де вчора текли струмки води, а потім за ніч замерзли, й ішов по льоду, доки той лід не провалювався. А як лід починав провалюватися з дзвоном і брязкотом, тоді Максим зіходив знову на сніг, що вкривав стерні. Коли доводилось переходити дуже вже оголену стерню — там, де сніг уже майже весь порозтавав, Максим пильно дивився під ноги, вибираючи, де є хоч маленькі латочки чистої землі або снігу чи криги. Ті латочки бували завбільшки з долоню, і Максим обережно ступав по них, оминаючи колючі шпичаки стернин. Та сонце підіймалося вгору, пригрівало все дужче, і латочки снігу та крижинки помалу розтавали, розпливаючись струмочками. Розм'якла земля, чіпляючись, налипаючи на ноги, й так само розм'якла кора на снігу, там де він був глибокий — по високих бур'янищах тощо, і ноги провалювалися по коліна. А іноді там, де снігу набито було особливо багато — по вибалках і ярочках, Максим провалювався часом по пояс.

Борсався в снігу довго й одчайдушно, поки не вибирався на чистіше. Помалу Максим ставав знову весь мокрий від поту, від снігу, що розтавав на ньому, від води, що бризкала йому з-під ніг на чорних місцях, стоячи вже там калюжами.

Весь час Максим ішов навпростець, тримаючись середини поміж двома шляхами, якими повзли без кінця колони машин, танків, мотоциклів, — одні на захід, а другі на схід. І праворуч, і ліворуч до шляхів було далеко. І поки було далеко, Максим ішов собі спокійно. Але дедалі шляхи все більше сходились, бо вони виходили з однієї точки радіюсами — з його рідного міста, там, від цегелень. Максим знав, що вони там зійдуться біля тих цегелень. Іти в ту точку, як щупак у гузир невода, Максим не мав ніякого бажання. І взагалі йти далі поміж шляхами ставало все більш ризиковане. Його кожної хвилі могли побачити німці і, як "партизана", зсікти геть на капусту зі скорострільа. Через те Максим тримався бур'янів, які густою щіткою залягли якраз посередині поміж шляхами. Але в бур'янах було набито снігу, й той сніг провалювався під ним, вичерпуючи його сили дуже швидко. Він уже лягав на сніг від утоми через кожних п'ять хвилин хідні.

Чим далі Максим ішов, тим більше відчував, що потрапив у пастку. Відстань між шляхами звужувалась, а рух на шляхах не припинявся ані на хвилину. Полежавши, Максим вирішив переходити шлях — той, що був ліворуч, — за всяку ціну, щоб вирватись у степ. О, тільки б йому вирватись у степ, геть за той шлях! Там-то вже він буде вільний, як птах. Там він буде вже врятований. І до вечора... тільки подумати — до вечора, ще сьогодні до вечора, він буде вже вдома! Вдома!..

Максим обережно звівся, постояв, вибрав точку, де шлях немовби перетинала низина, а тоді ліг на черево й поповз до тієї точки на шляху. Він тут не смів іти, бо з кожним кроком у напрямку шляху збільшувалася ймовірність наглої смерти від обстрілу. Адже з погляду тих, що їдуть, — хто може швендяти отак один далеко в степу, по снігу, поміж бур'янами? Звичайно, партизан. Армія й усі "порядні люди" йдуть шляхами. І коли

навіть його не застрелять віддалік, то застрелять зблизька, перевіривши й переконавшись, що він не має жодних документів.

Максим повз, аж очі йому випирало на лоба. Але він стискав зуби й повз, повз. Перепочивав і знову повз... І ось шлях уже був близько. І той шлях аж двигтів від безупинного руху колони, що йшла в три ряди, паралельно.

Господи! І де це прорвало і яку греблю, що їх так жене?! Так багато!

Але цей шлях треба було перейти серед білого дня.

Підповзши бур'янами аж майже до самого шляху, Максим заліг і жадібно дивився на другий бік шляху, де руділа теж латка бур'янищ. Невелика, але, головне, вже по тім боці! І в неї на першу хвилину можна буде впірнути. А там уже якось легше буде. Там-бо рідний степ, у якому Максим знав кожен горбок, кожен кущик, кожну балку й переярок і міг дійти додому з зав'язаними очима та ще й так, що його навіть ніхто не вглядить збоку. Як людина-невидимка. Але все те — по тім боці...

Максим довго лежав, напружуючи зір і слух, чекаючи терпляче щасливої хвилини, коли в колоні станеться розрив, утвориться інтервал хоч на коротку мить. Він боявся тільки одного — як би німці не здумали тут пополохати зайців чи лисиць. А це може статись, чому ні! От як колона стане, застопорить десь, і нічого буде робити з нудьги. Або ще от І як налетять літаки...

Нарешті вухо його вловило інтервал. Він ще не настав, " але вухо його вловило, бо він наближався. За якийсь час показався обірваний кінець колони. Машини — величезні вантажні авта й блискучі особівки — й танки "Тигри" (і на машинах, і на танках сиділи величаво проти сонечка вояки й курили сигарети, мов на парад їдучи) — пройшли. Пройшли...

Максим визирнув. Зліва — віддалявся хвіст колони, а справа — було пусто, лише ген-ген, за пару кілометрів біліли разком цятки, наближаючись. Максим звівся й спокійно-спокійнісінько (хоч земля під ним горіла) перейшов на другий бік. І пішов далі бур'янами так само спокійно, не кваплячись. Йому не можна квапитись! "От так собі гуляє чоловік, та й усе, а може, йде в справі". А як спустився в лощовину й, оглянувшись, побачив, що шляху вже не видно, — враз несамовито побіг. Не було сили, але побіг, бо мусив здійснити те шалене бажання, яке володіло ним на шляху, коли він його переходив. Той "біг" був усього лише кількома тяжкими, незграбними стрибками. Потім він пішов нормально.

Шлях лишився позаду, й струна радости забриніла знову у ньому, як тоді, відразу після розстання з дідом. Пройшовши бур'яни й вибалком аж у край, зупинився, постояв. А тоді повернувся праворуч, прицілився — й пішов навпростець. Пішов не минаючи ані калюж, ані горбів, ані потоків, ані глевкої ріллі, ані стерні колючої... Йшов тріюмфально. Місцями він заплющував очі й ішов наосліп, у забутті, в гарячковому, але й у радісному, марінні. А як розплющував очі — перед ним гойдалося голубе марево. Те саме марево, знане з дитинства, що таким чудовим може бути лише в його рідних степах. Цвіли оази, й сади, й озера, й міста казкові. І співали жайворонки. І одуд кричав десь біля великого червоного диску сонця, десь за левадами його дитинства, навесні-провесні. І все навколо сяяло променисто, і все було залюблене, щасливе...

Максим ішов назустріч усьому тому — і жайворонкові, і одудові, і садам, і озерам. Ішов назустріч синові сонячного Палермо, й тому янголові мармуровому, й своєму синочкові, й своїй дружині — всім. Ішов з розхристаним своїм серцем порепаним і з закипілою кров'ю в зморшках, але щасливий. А хтось у ньому всередині співав, гойдаючись на гарячковій веселковій гойдалці, в шаленій барвистій веремії.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

"Пісня пісень"

"Я буду вмирати, та поки мого дихання в мені..."

Це була вже, власне, агонія. Тіло його догоряло в муках і вже втрачало почуття часу, простору, місця й руху. Воно лежало розпластане на снігу над каламутним і шумливим степовим потоком, що тік десь до рідного міста, до рідної річки, прекрасної річки його дитинства, — лежало, агонізуючи, вже на останній грані. Але душа в ньому не здавалася. Ні, вона не здавалася. Більше того — вона тріюмфувала. Вона ж уже була біля мети. Біля мети! Тут уже він — оце його немічне тіло — навіть рачки долізе. А таки долізе. Він не вмре тут, не сміє. Він долізе-таки до свого порога. Ще трішки — і пекельну муку заступить уже справжній тріюмф, гордий тріюмф, наче клекіт орлиний...

А тим часом він лежав над потоком, над буремною повінню весняних вод і марив. Його обступили роєм усі, хто запав йому в душу й жив у ній життям безсмертних. А між ними був і той "Янгол" з парабелюмом, і рябий салдат, і всі, що не дали йому загинути. Вони стояли й дивилися на нього очима, сповненими здивування й радости... І все те помалу зосереджувалося в одних великих і мерехтливих очах, з яких дивилася чиста, кришталева, безмежно любляча й велика, як всесвіт, душа... Син... Це вони, ці очі й очі всіх тих, що стояли тепер перед ним, як світочі віри в людське в людині і в вартість людського життя в цьому світі, — вони вабили, вони кликали, вони наказували переступити ще цю останню латку — найтяжчу, найстрашнішу, бо найтруднішу, але вже останню... Тіло його догоряло в муках. Але серце в ньому сміялось і щось казало до всіх тих, що стояли перед ним в уяві, — казало як заповіт, як молитву. То не він, то хтось інший у ньому, урочистий і молитовний, писав велетенською рукою по велетенській білій скрижалі землі, — ні, на сліпучо-білому екрані неба, — дивні слова-гієрогліфи.

Вогненно-яскраві, вони зацвітали буйно синьоокими волошками, ніжними мальвами, кривавими маками, закоханими трояндами. А він писав і вимовляв, читав написане. І голос той бринів із самого серця. Це

була пісня. Це була пісня пісень із великої-великої книги. І він співав її, він урочисто проказував її, мовби псалом у великому храмі:

..."Я буду вмирати, та, поки мого дихання в мені, я буду змагатись і буду квапитись хапати іскри сонця, відбитого в людських очах, я буду з тугою вчитися тайни самому запалювати їх, шукаючи в тих іскрах дороги з чорної прірви в безсмертя!.."

"Я буду вмирати, та поки моє серце в мені, я буду шукати шляхів до іншого серця, сповнений великої віри в неспалиму купину людської любови, дружби й братерства — братерства приречених на великі страждання, але й на велику, на безумну радість — радість тріюмфу над смертю, над злом, над чадом вічної тьми й загибелі..."

"Я буду вмирати, та поки мій розум у мені, я буду змагатись, я буду квапитись, я буду прагнути збагнути глибини великої тайни..."

— Слухай, — каже хтось раптом єхидно і впоперек. — Облиш ти свою "пісню пісень". Це все дурниця. Людина — жалюгідне створіння, і їй нема чого гордитися собою. Звідки ж у тебе ця гордість? Ти-от гордився навіть родом. А чим там гордитися, га? Подумаєш!.. Ти кожного разу починаєш розмову зі слів, що твій батько був каменяр а чи тесля. Ну й що ж?..

Це говорить професор. Соломон? Так і не так. Це там, у столиці, в тюрмі говорив так один інший "Соломон", педант, і цинік, і резонер-філософ. Але в той же час це ніби й той же самий Соломон, колишній Максимів учитель і "приятель".

Вони ніби лежать у тісноті на запльованій тюремній підлозі. З Максимом поруч сидить Санько Печенізький, бандит-рецидивіст — копія, а може, й рідний брат того розбійника, що висів поруч із Христом, розіп'ятий на колоді. Санько любовно гортає Біблію, якої ніколи не читав і досі навіть і в руках не тримав, бо був неписьменний. Він лише знав про неї і любив завжди слухати, як Максим читав з пам'яти "Пісню Пісень"

Соломона (справжнього!). Він аж стенався від зворушення та все просив почитати знову й знову тую "Пісню Пісень", ніжно голубить книгу своєю розбійницькою рукою й каже, як це він говорив завжди, замріяно, зворушено:

— Чудесна книга... Яка книга!!. Хто ж... Хто ж написав оцю дивну, оцю чудесну книгу?

— Ага, ага! — підхоплює "Соломон" тріюмфально, злорадно. — Хто написав?! Ти-от пишаєшся... А хто написав оцю "Книгу книг"?!

— Не знаю... — каже Максим задумано. — Не знаю... В кожнім разі не професори й книжники, всі на купу складені... — І враз повертає голову до "Соломона" й каже йому в саму душу:

— Її написали пастухи, професоре. Чи ви зрозуміли? Пастухи! Так само, як перше житло — колиску для Христа, Сина Божого, і ясла зробив т е с л я. Йосип, тесля, професоре! Чи ви зрозуміли?..

"Соломон" закипає ревнивою злобою, сипле цитатами, архівними довідками, датами, іменами всесвітніх мудреців, і філософів, і царів... Але все ж таки не може спростувати ані факту, що Біблію — книгу всіх книг — написали пастухи, а не академіки, ані факту, що ясла для Христа зробив тесля, як і факту, що Христос народився все-таки не в богословській академії, а в родині того ж таки теслі... Та "Соломон" був філософ, через те він у всеозброєнні цитат та "логіки мислення" насідав на Максима, збиваючи з ніг, бо хотів вибити його монументальну душу геть з рівноваги, з рейок, на яких вона стояла:

— Так, так! Він зробив ясла... Але ж він зробив і хрест, на якому Христа розп'яли! Ага!

— Так. Але ж він зробив — витесав з мармуру й гріб, у який Христа було покладено, щоб його не клювали круки і щоб він воскрес... І витесав

потім, і викував, і вимурував усі хрести й всякі споруди — цей тесля, цей каменяр, цей робітник, робучий людський геній. Геній будування й творчости... І збудував хату для вас, щоб ви могли в ній виплодитись, і захиститись, і отаким от мудрим могли вирости... Нарешті, він і надрукував цю Біблію... Він намалював ікони й образ самого Бога... І він таки створив і дав душу людству — дав йому шедеври мистецтва й техніки... Все це він — цей робучий людський геній!

— Він зробив тюрму! Ось цю! — кричав "Соломон". — Він збудував каземати! Він поробив гармати, й танки, й бомби... всі знаряддя смерти й насильства!.. Ага!

Максим посміхається й каже тихо, але з фанатичною переконаністю:

— То нічого. Людську душу, творчу душу того теслі, не можна ані замкнути в тюрму, ані вбити Її з гармат...

І блідне лице "Соломона", туманіє, розпливається. Лише Санько-бандит ще якийсь час тримає в руках Біблію. Але й він зникає помалу...

Настає тиша. А в тій тиші його, Максимів, голос, доганяючи "Соломона" й Санька, десь здалеку-здалеку й повільно вимовляє:

— Ось чому я завжди... починаю розмову... з гордих слів... що мій батько... був каменяр... а чи тесля!..

Ті слова завмирають. Тонуть у сліпучій мерехкотняві.

Нікого.

Лиш біла велетенська скрижаль мерехтить сліпуче, а на ній вогневіє, кимсь написана, нова Пісня Пісень, і перший псалом її вогненне скапує словами:

"Я б у д у в м и р а т и, т а, п о к и м о г о д и х а н н я в м е н і, я б у д у

з м а г а т и с ь і б у д у к в а п и т и с ь х а п а т и і с к р и с о н ц я, в і д б и т о г о

в л ю д с ь к и х о ч а х, я б у д у з т у г о ю в ч и т и с ь т а й н и с а м о м у

з а п а л ю в а т и ї х, ш у к а ю ч и в т и х і с к р а х д о р о г и з ч о р н о ї

п р і р в и в б е з с м е р т я..."

Хтось нахиляється над Максимовим серцем і каже в нього тихо, ніжно, лагідно:

— А в а н т і!

Лагідно, але категорично.

— А в а н т і!!

Розпластане в безсиллі тіло поривається встати. Довго б'ється, як риба об лід, об білу пелену снігу. Все поривається встати.

І нарешті таки встає...

Останні кілометри Максим іде, як сомнамбула, з останніх сил долаючи вже останні метри.

Степ лишився позаду. Максим перейшов усі яри й переярки, всі горби й пагорби, перебрів усі потоки й протоки, переліз через усі провалля — і ось він іде вже городами-садами... Степ лишився позаду, а він іде

садами, городами, навпростець. Перетинає вулиці й перевалки навскоси, переступає тини й перебрідає канави, дивлячись усе вперед, усе вперед, просто перед собою, маніякальним зором. Він іде по прямій.

"Пряма є найкоротша поміж двома точками..." І однією точкою було його серце, другою — поріг його хати. І ті точки зближаються, зближаються по прямій...

Вже люди зустрічаються в вуличках і в дворах і кивають йому, а він іде... йде... Він нікого не бачить і нічого не чує, і нічого немає в його думці, крім мети... Йде...

Ось замерзле болото й левади, залиті поверх льоду водою. Він іде по воді... Він іде по воді й не тоне — як дивитися віддалік... Там, за цією водою, за цим болотом, за левадами, — там уже його город, уже його двір, уже його хата...

Перебрівши болото по льоду, залитому водою, він вступає в город.

Іде городом. Нарешті доходить до комори, до тинка, за яким починається його двір, і стає...

В дворі біля хлівця — його дружина! Вона рубає дрова. В чоловічому пальті, в ганчір'яних бурках, у шапці з вухами, вона рубає дрова. Наступила сукувату в'ялену дубову гілляку ганчір'яною буркою, б'є ту дубову гілляку тупою сокирою й ніяк не може перерубати. А біля неї синок — носить відрубані цурпалки в хлівець і гомонить щось там із хлівця до матері...

Максим дивиться, як дружина рубає й не може ніяк перерубати гілляку, і останнім напруженням волі посміхається й голосно каже:

— Хоч би ж... хоч тоншу... поліняку... взяла!.. Дружина нагло кидає сокиру, скрикнувши:

— Б о р и с е!.. Б а т ь к о!!.

Павза. І голос із хлівця крізь буйні сльози:

— В ж е з н а ю, з н а ю...

Але синок не виходить. Він там десь уткнувся личком у дрова, й ридає від безмежного раптового щастя, і соромиться тих сліз — бо ж він уже не дитина! — і не виходить, щоб не зрадити, як маленьке його серце й як велика його дитяча душа затремтіли й розгубилися, запалахкотіли великим полум'ям чистої, як кришталь, гарячої, як вогонь, любови...

Потім вони взяли батька за руки й повели двором через поріг до хати.

О с ь і п о р і г! Серце Максимове затрепетало.

П о р і г! О с ь в і н!

Максим переступає його в гарячці, але ще в повній свідомості.

Але за порогом свідомість його враз покинула. Він зів'яв, зломився, як колос, і, спершись на стіну спиною, помалу сповз на підлогу. І без пам'яти ліг упоперек дверей...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

По садах цвіли вишні. По левадах пишалися кульбаби. Над бомбовими кратерами зеленіли пагінці трав і бур'янцю. А по шляхах і доріжках стелився шпориш. Збомблене місто підводилося знову до сонця.

Люди по городах копали землю, засіваючи її зерном, яке мали під руками вціліле, — засівали всуміш із надіями й вірою. Вони накривали дахи, затуляли стріхи.

Весна йшла переможно й весело, аж наче з вистрибом. Як ті маленькі козенята, що разом із Білявкою бігали по левадах, по кульбабах. Це було свято, велике свято народження на глум і наругу над смертю.

Бруньки на деревах лопались, і з них тріюмфально, стихійно виливалось життя — зачатки нового, радісного, барвистого світу.

Максим був у числі тих, що розкривались, як жадібні листочки, назустріч сонцю, тягнучися до нього лицем. Поправши смерть ногами, по довгих днях агонії на смертному ложі й мандрів на межі цього й іншого світів він нарешті звівся. Його жадібна й уперта душа, його залізна воля, його тваринна жага цвісти й буяти взяли гору. І от нарешті, худий, аж чорний, але живий і усміхнений, він стояв сонячно-росяного ранку під кленом, що буйно вибруньковував лист, стояв разом із синком Борисом, нахилившись над розстеленим на шпориші рядном, і, сміючись, торкав пальцем за довгі вії маленьку, зовсім манюньку людину.

Ту, що її хрестили тоді, над пеклом.

Лежачи на рядні горічерева й гулюкаючи на сонці, вона дивилась у Максимові очі й простягала по них руки — по ті усміхнені й глибокі два променисті озерця, в яких відбивався, обертаючись, цілісінький світ...

А десь далеко-далеко все гримотіла канонада. Війна продовжувалась, і десь там злосливе шаліли й далі обидва, ще не подолані, вороги. Під ними ще стогнала земля.

"Але нехай гримить і нехай шаліє! — думав Максим. — Воістину варто сім разів осліпнути, щоб лише раз прозріти!.."

Максим посміхався, сповнений безмежного до них презирства, почуття незрівняної вищости й гордости, — такої духмяної чорноземної сили, такої буйної, незнищимої й незборимої снаги.

Нехай гримлять і шаліють...

Він відчув уже раз свою перемогу над ними. І нехай тепер що не станеться, але тут, на цій землі, переможцем буде він. Бо ж переможе ця спрагла весняного воскресіння земля, а він, син цієї землі, — невід'ємний від неї. Та головне — які б не страшні були сили зла, сили нелюдського серед людей, остаточно переможе таки людина силою людського, силою добра, а не зла в ній. Максим знав це тепер так твердо, як ніколи, і ніякі наймудріші Соломони з їхніми хробачно-змііними філософіями не змогли б тепер захитати його віри в це.

Згадка про Соломона нагадала Максимові ще одну "перемогу" — ту, що її, власне, довів сам на собі Соломон. Незабаром після одужання Максим довідався, що Соломона знайшли мертвим на руїнах собору. Знайшли його після того, як веремія наступу-відступу пройшла містом туди й назад і на мить стало тихо. Він мав відступати з "своїми", але він уже знав, що вони йому вже не вірили й не думали вважати його за "свого" й після того, як уже повністю використали його подвійну зрадницьку душу. Тікати ж йому було нікуди, а залишитися — теж неможливо, бо зрадив себе вже перед усіма, зраджуючи всіх. А головне — він і сам не вірив уже не тільки нікому, але й самому собі. Не маючи в собі вже нічого, крім тваринного страху, він не мав уже іншого виходу, тільки той, що його вказав був йому Максим — тоді, під час зустрічі з ним на руїнах собору.

Прийшовши на руїни, Соломон хотів зірвати себе гранатою — тією, що її знайшов і подав йому тоді на зустрічі Максим, а він її сховав. Але граната не запалилась... Вона так і лишилась валятись на землі з зірваним забезпечником — рожева й ніжна, як писанка, італійська граната. Тоді він отруївся ціянкалієм, що його мав при собі. Отруївся на камені над Авраамом...

Нічого по собі не лишив, тільки хемічним олівцем написав на камені:

"М А К С Е! Я ПЕРЕМІГ", а трохи далі дописав "себе".

Максим потім прийшов на руїни собору й ще встиг прочитати той напис.

Хемічний олівець розплився від дощів, і напис помалу обертався в брудну, невиразну пляму...

"Ні, — подумав тепер Максим ще раз, як думав з цього приводу вже не раз. — Це не він переміг себе, а його перемогло те, що він так зухвало, з певністю вченого хробака заперечував. Він бачив саме безглуздя в усьому, а тим часом у його власному фіналі — доказ перемоги вищого глузду над безглуздям людей".

Але думка про це тільки ще більше прояснила й без того ясно-прозорий сонячний настрій, що наскрізь пронизував Максима. Джерело цього настрою, він розумів, було не в ньому самому. Воно було скрізь у природі навколо, воно чулося в диханні рідної землі, і воно ж бризкало з радісних усмішок ось оцих рідних, найрідніших істот, що були поруч нього. Це відчуття цілковитої єдности з усім цим коханим, дорогим світом людей взагалі, батьківщини зокрема й родини передусім робило його щасливим, хоч гримотіння далекої канонади й відбивалось у серці болючою пригадкою про непевність та навіть безвиглядність його власного майбутнього. І, відганяючи від себе тривожні думки про це, Максим увесь віддавався відчуттю свого, нехай хвилинного й непевного, але справжнього людського щастя...

Пружилося тіло, й пружилася душа. "Ну, що ж, — думав Максим. — Хай гримлять канонади, хай лютують віхоли, хай завивають смерчі й котиться самум". А він усе-таки стоятиме, як дуб, на цій землі, і поки він з нею — одно, ніякий самум не зможе його подолати, не зможе його звалити, не зможе його змести. Бо все минає і все проходить, але

продовжується життя, джерело якого — любов. І як і найгустіший дим не в силі заступити сонця, так і найчорніше зло не в силі подолати добро, що виходить з любо-ви. Невмирущим є все, що здібне любити. В любові тріюмфує над чорною тьмою світ — сонячний, прекрасний, божественний світ Завжди живе тріюмфує над мертвим. Над чорними кратерами бомбових вирв пробиваються ніжні пагінці трав і квіток. Над прірвою буйним цвітом зацвітає весна!..

Ні, він з цієї землі нікуди не піде! Ні на схід, ні на захід, ні на південь, ні на північ! Він буде на цій землі. І ніхто його з неї не зіпхне. Ні, не зіпхне! Можуть зітерти його тіло на порох, але не зможе ніхто зітерти на порох його душі, не зможе зігнати її з цієї землі. Помиляються ті, хто вогнем і залізом прийшли йому диктувать свою волю.

Непереможним є все, що роджене для творчости, для радости й цвітіння.

Відгремлять сморідні грози, відшаліють страшні гурагани залізні, одбахкають блискавки зла й злоби... Прийдуть знову й знову громи весняні. Проллються проливні дощі громові і змиють, очистять усе. І зацвіте рясним цвітом те, чому цвісти належить, що народжене цвісти й буяти. І поросте бур'янами те, чому порости бур'янами належить. І згниє геть те, що своїм серцем злобним умерло, захлинулось у зненависті, вдушилось у жорстокості, — все те, що не жило, а чаділо.

І ввійде той чад і сморід у сиру землю, в глибини її найдальші.

І тоді високо в небо підійметься сад чарівний, над чадом, над злом і над смородом, буйно розквітлий, на цій, на родючій землі. І пливтимуть над ним білосніжні хмарки, воркуватимуть в ньому закохані горлиці, радітимуть в ньому люди щасливі, а з високих його верховіть, сонцем осяяних, падатимуть радісні сльози, як перламутрові блискітки рос.

Гарміш-Партенкірхен

1948 — 49 pp.